

Türkiye’de Yapılan Tarımsal Desteklerin Merkezi Yönetim Bütçesi ve Ekonomi Üzerindeki Etkileri

Tuba Yıldız • Prof. Dr. Hatice Dayar

Türkiye’de Yapılan Tarımsal Desteklerin Merkezi Yönetim Bütçesi ve Ekonomi Üzerindeki Etkileri

Tuba Yıldız

Prof. Dr. Hatice Dayar

Published by

Özgür Yayın-Dağıtım Co. Ltd.

Certificate Number: 45503

📍 15 Temmuz Mah. 148136. Sk. No: 9 Şhitkamil/Gaziantep

☎ +90.850 260 09 97

📞 +90.532 289 82 15

🌐 www.ozgurayinlari.com

✉ info@ozgurayinlari.com

Türkiye’de Yapılan Tarımsal Desteklerin Merkezi Yönetim Bütçesi ve Ekonomi Üzerindeki Etkileri

Tuba Yıldız • Prof. Dr. Hatice Dayar

Language: Turkish

Publication Date: 2025

Cover design by Mehmet Çakır

Cover design and image licensed under CC BY-NC 4.0

Print and digital versions typeset by Çizgi Medya Co. Ltd.

ISBN (PDF): 978-625-5757-67-8

DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub940>

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0). To view a copy of this license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>
This license allows for copying any part of the work for personal use, not commercial use, providing author attribution is clearly stated.

Suggested citation:

Yıldız, T., Dayar, H. (2025). *Türkiye’de Yapılan Tarımsal Desteklerin Merkezi Yönetim Bütçesi ve Ekonomi Üzerindeki Etkileri*. Özgür Publications. DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub940>. License: CC-BY-NC 4.0

The full text of this book has been peer-reviewed to ensure high academic standards. For full review policies, see <https://www.ozgurayinlari.com/>

Önsöz

Tarım sektörü, insanın beslenme ihtiyacını karşıladığından hayati önem taşıyan ve alternatifi olmayan nitelik taşımaktadır. Bunun yanında tarım sektörünün, ülke nüfusunun gıda ihtiyacını karşılama, sanayi sektörüne ham madde sağlama ve milli gelire katkı gibi çeşitli özellikleri de bulunmaktadır. Tarım sektörü, bitkisel üretim, hayvancılık orman ve su ürünlerinde yapılan ekonomik faaliyetleri kapsamaktadır ve Türkiye ekonomisinin lokomotif sektörüdür.

Ülkeler gelişmişlik düzeylerine göre ayrılırken çeşitli kriterler göz önüne alınmaktadır. Bu kriterler içerisinde geçimin sürdürüldüğü sektör ve faaliyetlerinin temel alındığı belirtilmektedir. Gelişmiş ülkelerde geçim kaynağı, ağırlıklı olarak sanayi ve hizmet sektöründen oluşmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde ise sanayi sektörünün tarım sektörüne oranla daha az yer aldığı görülmektedir. İlgili ülkelerde geçim kaynağı ağırlıklı olarak tarım sektöründen meydana gelmekte ve iyileştirme ile geliştirme çabaları daha yavaş ilerlemektedir. Kriterleri Türkiye için ele aldığımızda durum biraz daha farklıdır. Türkiye de geliştirmekte olan ülke kategorisine dahildir. Ancak geçim kaynağının büyük kısmını hizmet ve sanayi sektöründen karşılarken daha küçük bir kısmını tarım sektöründen karşılanmasına rağmen tarım sektörünün gelişimi hiçbir zaman göz ardı edilmemiştir. Bunun nedeni Türkiye'nin zengin tarım kaynaklarına sahip bir ülke olmasıdır.

Bu durum göz önüne alındığında, sektörle ilgili desteklemelerin her yıl yerini koruduğu söylenebilir. Yapılan desteklemelerde; daha az maliyet ile daha fazla ürün almak, gıda yoksulluğunu önlemek, istihdamı arttırmak, küresel ölçekte ülkemizin gelişimini hızlandırarak gibi sebeplerin yer aldığı varsayılmaktadır. Gıda tedarikinin yapıtaşı olan tarım sektörünün gerektiği zaman çeşitli araçlardan faydalanarak desteklenmesi gereklidir. Türkiye'de tarıma yapılan desteklerin devamlılık gösterdiği söylenebilir. Gerek üreticiyi özendirmek gerekse maddi açıdan yardımcı olmak amacıyla pek çok şekilde desteklemeler gerçekleştirilmiştir.

Türkiye’de tarım sektörüne yönelik verilen maddi desteklerin kaynağı merkezi yönetim bütçesidir. Bütçe içerisinde gerçekleştirilen destek ödemeleri üretici ve sektör lehine kullanılmaktadır. Bütçeden finanse edilen desteklemelerin, bütçe üzerinde yük oluşturmaması için doğru politikalar tercih edilerek geri dönüş katsayısı yüksek stratejiler tercih edilmelidir. Yapılan harcamanın karşılığında etkin ve daimi bir üretim gerçekleştirmek son derece önemlidir.

Çalışmanın amacı, Türkiye’de yapılan tarımsal desteklerin merkezi yönetim bütçesi ve ekonomi üzerindeki etkilerinin açıklanmasıdır. Tarımsal desteklerin merkezi yönetim bütçesi üzerindeki etkilerini inceleyen araştırmaların yetersizliği ekonomi üzerindeki etkilerinin yanında bu konuda da çalışmayı önemli hale getirmiştir. Çalışmanın yönteminde ise, Türkiye’de tarımsal destekler bütçe ve ekonomi üzerindeki etkileri ile ilgili teorik ve uygulama konusunda bilgi veren; kitaplar, makaleler, bildiriler, konferanslar, internet kaynaklarından bilgilere ulaşıp kaynaklar okunarak değerlendirme yöntemi kullanılmıştır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır ve birinci bölümde, tarım sektörünü kavramayı sağlayan teorik çerçeve ele alınmıştır. Tarım sektörünün özellikleri, önemi, tarım sektörünün fonksiyonları ve gelişimine yönelik açıklamalara yer verilmiştir.

İkinci bölümde ise devletin tarım sektörüne müdahale nedenleri ve müdahale şekilleri, ele alınmıştır. Daha sonra tarımsal destekleme politikaları ve türlerine yer verilmiştir. Ayrıca AB ve Türkiye arasında onaylanan Ortak Tarım Politikası (OTP) ele alınmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise Türkiye’de, uygulanan tarımsal destekleme politikaları ayrıntılı olarak ele alınmış ve yapılan destek uygulamalarının bütçe ve ekonomi üzerindeki etkisi tablolar yardımıyla açıklanmıştır.

Çalışmanın sonuç ve öneriler bölümünde ise çalışmada elde edilen bulgular özetlenmiş ve bu çerçevede Türkiye’de tarımsal desteklerin etkinliğini arttırmak amacıyla önerilerde bulunulmuştur.

Bu kitap, Kültür, Dumlupınar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Maliye Ana Bilim Dalı’nda Prof. Dr. Hatice Dayar danışmanlığında Tuba Yıldız tarafından yazılan ve 31.05.2024 tarihinde savunulan “Türkiye’de Yapılan Tarımsal Desteklerin Merkezi Yönetim Bütçesi Ve Ekonomi Üzerindeki Etkileri” adlı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

Tuba YILDIZ

İçindekiler

Önsöz	iii
Kısaltmalar	vii
1 Tarım Sektörünün Kavramsal Yapısı	1
Tarım Sektörü ve Önemi	1
Tarım Sektörünün Fonksiyonları	3
Tarım Sektörünün Tarihsel Gelişimi	4
Türkiye’de Tarımın Tarihsel Gelişimi	14
2 Tarımsal Destekleme Politikaları	33
Devletin Tarım Sektörüne Müdahale Nedenleri	33
Devletin Tarım Sektörüne Müdahale Şekilleri	36
Tarımsal Destekleme Politikalarının Tanımı, Amacı ve Önemi	39
Tarımsal Destekleme Politikalarının Türleri	44
Avrupa Birliği ve Türkiye’de Ortak Tarım Politikası Uygulamaları	47
3 Tarımsal Destekleme Politikalarının Merkezi Yönetim Bütçesi ve Ekonomi Üzerindeki Etkileri	63
Literatür Taraması	63
Türkiye’de Tarımsal Desteklerin Sistemi	68
Türkiye’de Tarımsal Destekleme Sisteminin Gelişimi	70
Türkiye’de Tarımsal Desteklerin Finansmanı	73
Türkiye’de Ekonomik Krizlerin Tarımsal Destek Uygulamaları Üzerine Etkileri	76
Tarıma Yapılan Desteklerin Bütçe Üzerindeki Etkileri	78
Tarımsal Destekleme Politikalarının Ekonomi Üzerindeki Etkileri	90
Sonuç ve Öneriler	99
Kaynakça	103

Kısaltmalar

AB	Avrupa Birliği
AET	Avrupa Ekonomik Topluluğu
AR-GE	Araştırma ve Geliştirme
ATB	Ankara Ticaret Borsası
BKK	Bakanlar Kurulu Kararı
ÇATAK	Çevre Amaçlı Tarım Alanlarının Korunması Kanunu
ÇAYKUR	Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü
ÇKS	Çiftçi Kayıt Sistemi
DB	Dünya Bankası
DFİF	Fiyat İstikrar Fonu
DGD	Doğrudan Gelir Desteği
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
DTÖ	Dünya Ticaret Örgütü
ESK	Et ve Süt Kurumu
EVDS	Elektronik Veri Dağıtım Sistemi
FEDER	Avrupa Bölgesel Kalkınma Fonu
FEOGA	Tarımsal Yönlendirme ve Garanti Fonu
FSE	Avrupa Sosyal Fonu
GATT	Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Antlaşması
GSYİH	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
GVK	Gelir Vergisi Kanunu
HVMB	Hazine ve Maliye Bakanlığı
IMF	Uluslararası Para Fonu
ISIC	Uluslararası Standart Sanayi Sınıflaması
İDT	İktisadi Devlet Teşekkülü

KDV	Katma Değer Vergisi
KHK	Kanun Hükmünde Kararname
KİT	Kamu İktisadi Teşebbüsü
KKYDP	Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklemesi Programı
KOB	Katılım Ortaklığı Belgesi
LEADER	Yerel Kırsal Kalkınma Stratejilerinin Hazırlanması ve Uygulanması
MD	Madde
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
OPD	Ortak Piyasa Düzenleri
OTP	Ortak Tarım Politikası
SBB	Strateji Bütçe Başkanlığı
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TC	Türkiye Cumhuriyeti
TCMB	Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası
TEKEL	Tütün, Tütün Mamulleri, Tuz ve Alkol İşletmeleri Genel Müdürlüğü
TİGEM	Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü
TKDK	Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu
TMO	Toprak Mahsulleri Ofisi
TRUP	Tarım Reformu Uygulama Projesi
TSKB	Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri
TŞFAŞ	Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.
TUP	Türkiye Ulusal Programı
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
TVF	Türkiye Varlık Fonu Yönetimi Anonim Şirketi
UEP	Ulusal Eylem Planı

Tarım Sektörünün Kavramsal Yapısı

1.1. TARIM SEKTÖRÜ VE ÖNEMİ

1.1.1. Tarım Kavramı

Tarım kavramı söz konusu olduğunda çoğunlukla akıllarda beliren bitkisel üretimdir. Hâlbuki tarımın yelpazesi oldukça geniştir. Tarım, bitkisel üretimle beraber hayvancılık, ormancılık ve su ürünlerini de içrisine dâhil etmektedir (Olalı ve Duymaz, 1987, s.3).

Gelir Vergisi Kanunu (md.52)'na göre tarımsal faaliyetin tanımı şu şekildedir; *“Arazide, deniz, göl ve nehirlerde ekim, dikim, bakım, üretme, yetiştirme ve ıslah yollarıyla veya doğrudan doğruya tabiatın yararlanmak suretiyle bitki, orman, hayvan, balık ve bunların mahsullerinin üretimini, avlanmasını, avcuları ve yetiştiricileri tarafından muhafaza edilmesini, taşınmasını, satılmasını veya mahsullerden sair şekilde faydalanılmasını ifade eder. Bazı bitki ve hayvan nevilerinde, üretimin doğrudan doğruya arazi üzerinde yapılmaması zirai faaliyetin mahiyetini değiştirmez. Aşım yapmak amacıyla erkek damızlık beslenmesi, çiftçiye ait her türlü ziraat makine ve aletlerinin başka çiftçilerin zirai üretim işlerinde çalıştırılması da zirai faaliyetten sayılır. Mahsullerin değerlendirilmeleri maksadıyla ve zirai üretimin beraberinde işlenmesi de zirai faaliyete girer. Ancak, bu durum, aynı teşebbüsün parçasını teşkil eden bir işletmede meydana geliyorsa, bunun zirai faaliyet sayılabilmesi için işletmenin sınai bir müessese önem ve büyüklüğünde olmaması ve faaliyetini, teşebbüsün ürettiği mahsullere dayandırılması şarttır”* (GVK, 1961: 52).

1.1.2. Tarım Sektörünün Tanımı

Tarım sektörü dar anlamda; tarımın kendi içerisinde iki gruba bölünerek şekillenmiş sektörlerin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Bu iki gruptan ilki tarım ikincisi ise hayvancılıktır. Bu iki alt sektör, birincil sektörün kendi içindeki ilgileri nedeniyle bu şekilde sınıflandırılır ve “Tarım Sektörü” adını alır. (tr.economy-pedia.com, t.y.).

Geniş anlamda ifade edecek olursak ise; Tarım sektörü, bitkilerden ve hayvanlardan elde edilen girdilerin kendi üreticileri tarafından işlenmesinin ardından, ürünlerin taşınması ve saklanması mağazalara devredilmeden üreticileri tarafından pazarlanmasını ve tarım alet ve makinelerinin diğer tarım üreticilerinin üretimle ilgili eylemlerinde bir bedel karşılığı kullanılmasından ibarettir. Ormancılık ve balıkçılık faaliyetleri de tarım sektörü kapsamındadır. Bu sektörün yıllar içerisinde süreklilik göstermesi son derece önemli olduğunu göstermektedir (Karluk, 2002, s.173).

1.1.3. Tarım Sektörünün Özellikleri

Tarım sektörü farklı sektörler ile mukayese edildiğinde, emek yoğun üretim yöntemlerinden faydalanan bir sektördür (Doğan, Arslan ve Berkman, 2015, s.37). Üretim safhasında sermayeye kıyasen işgücü faktörünün mahiyetinin bulunduğu bilinmektedir.

Ülke nüfusunun gıda ihtiyacını karşılaması, sanayi sektörünün hammadde ihtiyacını sağlaması, millî gelir ve ihracata katkısı nedeniyle tarım sektörünün ulusal ekonomiye katkısı büyüktür (Tunç, 2013).

Besin ihtiyacını karşılamak bakımından tarım sektörü, toplum için bir kaynaktır. Hayatını idame ettirmesi gereken bireylerin gereksinimlerini karşılaması açısından mühimdir.

Tarımsal ürünlerin belirli bir kısmı üretilmesinin ardından hiçbir şekilde işlem görmedikten sonra tüketilir. Bir kısmı ise işlem görmesinin ardından tüketilmektedir. Bu ham maddesini tarım sektöründen alan işletmelere tarıma dayalı sanayi işletmeleri adı verilmektedir. Türkiye İstatistik Kurumu’nca yapılan sınıflandırma esas alındığında tarıma dayalı sanayi kendi içerisinde 7 gruba ayrılmaktadır. Bunlar; Gıda ürünleri ve içecek imalatı, tütün ürünleri imalatı, tekstil ürünleri imalatı, giyim eşyası imalatı, kürkün işlenmesi boyanması, derinin tabaklanması ve işlenmesi, ağaç ve mantar ürünleri imalatı ile kâğıt ve kâğıt ürünleri imalatından meydana gelmektedir (Rehber ve Vural, 2019, s.56- 57).

Tarım sektörü aynı zamanda sanayi sektörüne hammadde sağlamaktadır. Bu hammadde sanayi üretiminin yapılmasındaki temel faktörlerden birisidir.

Özellikle de tarıma dayalı sanayinin hammaddesini tarımdan elde edilen çıktılar oluşturmaktadır. Diğer sanayi kolları için ise üretimi yapılan mal ve hizmetlere alıcı kitle oluşturmaktadır. Bu bağlamda tarım ekonomik kalkınmada ve toplumsal refahın yükselmesini pozitif yönde etkilemektedir (Uzundumlu, 2012, s.39).

Tarımın bir diğer önemi küresel ticarete meydana gelmektedir. Tarım sektörü küresel ticareti canlandırmak için doğru bir adımdır. Tarım sektörü önemli bir ithalat veya ihracat kalemi olarak karşımıza çıkabilmektedir (Enbiya, 2016, s.12).

1.2. TARIM SEKTÖRÜNÜN FONKSİYONLARI

Tarım sektörünün fonksiyonları; Bireylerin gıda ihtiyaçlarını karşılamak, sanayi sektörüne hammadde sağlamak ve ülke ekonomisinin kalkınmasına yardımcı olmak şeklinde üç başlık altında toplanacaktır.

1.2.1. Bireylerin Gıda İhtiyaçlarını Karşılamak

İnsanoğlu anne karnına düştüğü ilk andan itibaren beslenmek zorunda olan bir varlıktır. Yaşamını olağan bir şekilde idame ettirebilmesi için beslenmek zorundadır.

Tarım sektörünün birincil fonksiyonu, bireylerin esas anlamda ihtiyacı olarak görülen gıda ürünleri gereksinimlerini yerine getirmektir. Tarım sektörü dâhilinde gerçekleştirilen ilk eylemlerin başlangıcından bu yana tarım bu fonksiyonunu gerçekleştirmektedir. Bundan dolayı tarım sektörünün mahiyeti hem stratejik hem de evrensel boyuttadır. Ülkeler hayatını idame ettirecek besinleri farklı bir ülkeden karşılamak zorunluluğundan kaçınmaktadır (Dinler, 2008, s.37).

1.2.2. Sanayi Sektörüne Hammadde Sağlamak

Tarım sektörü sanayi sektörünü desteklemektedir. Sanayi devrimi öncesinde üretimi yapılan tarımsal ürünlerin devrim gerçekleştikten sonra genel anlamda fabrikalar gibi üretim panellerinde daha çok çeşitlenerek ve daha fazla üretimi yapılarak ortaya çıkarılmıştır. Bu ürünlere örnek olarak ise, sanayi devrimi öncesinde tarım sektörünün vazgeçilmez bir mamulü olan patatesin devrim sonrasında patates cipsi olarak talep edenlere arz edilmesi verilebilir (Akman, 2006, s.5).

1.2.3. Ülke Ekonomisinin Kalkınmasına Yardımcı Olma

Tarım sektörü üretim faktörleri bir araya gelerek varlığını idame ettiren bir sektördür. Herhangi bir mal veya hizmetin üretilebilmesi için bir araya

getirilen ve üretilcek mal veya hizmetin bünyesinde farklı oranlarda yer alan bu üretim faktörleri olan emek, sermaye, tabiat, müteşebbis ile sıkı bir ilişki içerisinde (Doğan, Arslan ve Berkman, 2015, s.37).

Üretim faktörlerinin bir araya gelişi sonucunda meydana gelen tarım sektöründen ulaşılan ürünlerin öncelikle ülke ihracatını artırdığı bilinmektedir. İhracat oranı yüksek oranlara ulaşan bir ülkenin bütçesi genişliyor, hasılası atıyor demektir. Bu ihracat sonucunda küresel ticaret canlanmakta ve ülkeler arasında yapılan alışveriş ile hem maddi hem de statü açısından ülke kalkınmasına fayda katmaktadır.

Tarım sektörünün ülke ekonomisi içerisindeki yeri, tarımın genel ekonomi içerisinde oluşturduğu katma değer ile ölçülmektedir. Bu katma değer ise, tarımsal faaliyetler sonucu ortaya çıkan hâsıla, tarımsal çıktı, dış ticaret, istihdam ve diğer sektörler girdi temini gibi başlıklardan oluşmaktadır. Dünya ülkeleri içerisinde Fransa, İngiltere, Japonya, Rusya gibi son derece gelişmiş ülkelerin ekonomik gelişim tarihçesine bakıldığında öncelikle tarım sektörü ağırlıklı olan daha ise sonrasında tarımsal çıktı elde ederek sanayi sektörüne girdi sağlamaları sonucunda geliştikleri aşikârdır (Tuna, 1993, s.42).

1.3. TARIM SEKTÖRÜNÜN TARİHSEL GELİŞİMİ

İnsanoğlu hayatını idame ettirebilmek için doğadan avcılık ve toplayıcılık yaparak besin maddelerini temin ederken daha sonrasında göçler meydana gelmiştir. Konargöçer bir toplum yapısı ortaya çıkmıştır. Avcı toplayıcı toplumlar yiyecek ihtiyaçlarını av hayvanları, yabani meyveler ve bitkilerden karşılamışlardır. Bu konargöçer toplum yapısı ise doğadan sadece toplayıcılık yaparak fayda sağlamak yerine topraktan üretim yapma yönünde sonuçlanmıştır. Yapılan araştırmalar ve elde edilen çeşitli arkeolojik kalıntılar sonucunda tarımın buzul çağının bitmesi sonucu meydana geldiği saptanmıştır. Buzul çağı biterken aynı zamanda yaşanan iklimsel döngüler sonucunda beliren değişimler nedeniyle canlı türlerinde çoğalmalar olmuştur. Bu tür etmenler sonucunda tarımın neolitik çağda olduğu kaydedilmiştir. Ancak arkeolojik kalıntılara ilişkin bulgular M.Ö. 10.000 tarihinden önceki dönemlere ilişkin bilgiler verememektedir (Direk, 2012, s.16).

Döngü halinde süreklilik arz eden evrelerin sonucunda başkalaşmalar yaşanmıştır. İnsanoğlunun yalnızca kendi besin kaynağını temin etmek amacıyla toplamış olduğu bitkiler ve yabani meyvelerin yerini tarım almıştır. Aynı zamanda avcılık da evrimleşerek hayvancılığa dönüşmüştür. Yaşanan bu başkalaşım neticesinde tarım sektörü meydana gelmiştir (Arslan, 2021, s.11).

1.3.1. İlk Çağ'da (Antik Çağ'da) Tarım Sektörü

Tarihsel gelişim göz önünde bulundurulduğunda tarımın doğuşu ilk olarak Bereketli Hilal ve çevresinde meydana geldiği biçiminde bulgular elde edilmiştir.

Bereketli Hilal bölgesi Suriye, Ürdün, Irak krallığı, Lübnan, Filistin'i ve Güneydoğu'nun bir kısmını içerisine almaktadır. Öncesinde avcılık ve toplayıcılık ile geçimini sağlayan insanoğlu için Bereketli Hilal bölgesinde bir çeşit devrim yaşanmıştır. Tarım insanlığın varoluşundan bu yana ilk defa hayatımıza girmiştir. Böylece toplumlar konargöçer yapıdan sıyrılarak yerleşik hayata geçmişlerdir. Antik Çağ (İlk Çağ)'da Bereketli Hilal bölgesinde köklü bir değişim ile meydana gelen tarım daha sonrasında Çin benzeri Asya ülkelerinde de farklı metotlar ile hayata geçirilmiştir. Asya ülkelerinin ardından Nil nehri ve çevresinde de kendisine yer bulmuştur. Bereketli Hilal bölgesindeki, kimi yerlerde darı, arpa, tahıl, acı bakla, keten, buğday gibi tarımsal kalıntılar bulunmuştur (ATB, 2010).

Tarım, Hindistan'da M.Ö. 7000'lerde baş gösterirken başka Asya ülkelerinde görülüşü 2000 yıl sonrasını bulmuştur. Öte yandan antik çağda Nil Nehri çevresinde de tarımsal yapılar görülmüştür (ATB, 2010).

Tarihsel süreç içerisinde ilk defa şehirlerin ve şehir devletlerinin oluşum gösterdiği bölge Mısır ve Mezopotamya'dır. Doğal olarak insanoğlu açısından siyasal idareyi temsil eden devlet düşüncesi doğuda meydana gelmiştir ve yine tarihsel süreç içerisinde ilk kez büyük ekonomilerin kurulumu ve ekonomik faaliyetlere bu bölgede rastlanmıştır (Günay, 2015, s.47).

Mezopotamya, Mısır ve Suriye'nin tamamı Sümerler için pazar olmuştur ve bu dönemde dağları ve çölleri aşan kervanlar İndus Vadisi'ne ulaşmıştır. Ekonomik bağların gelişmesi coğrafi bilgiyi de genişletmiştir. Sümer toprakları gelişmiş bir yolla kaplanmış. Ticari ilişkiler sırasında ekonomik ve kültürel anlamda etkileşimler meydana gelmiştir (Güven, 2014, s.50).

Toplumlara ait olan doğal kaynak niteliklerinin, Antik Çağ'daki ekonomik eylemlerde esas olan faktörlerden birisi olduğu bilinmektedir.

M.Ö. 6000 ve M.Ö. 3000 sürecinde belirli başlı hem sosyal hem de teknolojik olarak iyileşmelerin yaşanması ile küçük neolitik yerleşim alanları kentler olarak başkalaşım geçirmiştir. Mezopotamya vadisinin ekimi sebebiyle mecburi görülen sulama sistemleri sosyal dayanışma ile hayata geçirilmiştir (Güven, 1997, s.9; Günay, 2015, s.49).

İnsanoğlu avcı ve toplayıcı olarak hayatını ilkel yöntemleri tercih ederek kullanırken düzenli ve kararlı bir şekilde yerleşik hayatın tercih edilmesi,

tarımsal faaliyetlerin öğrenilmeye başlanması ve yaşamın tarım aracılığı ile idame ettirilmesi, hayvanların evcilleştirilmesi ve hayvanların gücüne başvurularak faydalanılması, şehirlerin ve devletlerinin oluşturulması, mülkiyet kapsamında çeşitli biçimlerin meydana getirilmesi ve ticaret benzeri pek çok mühim iyileşmeye yine Mezopotamya’da belirmiştir. Mısır uygarlığı ise Nil Nehri çevresinde meydana gelmiş bir medeniyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Nil nehrinin coğrafi sınırlarının kolları ülke içerisinde gerçekleştirilen ticareti meydana getirirken, Akdeniz’e kadar süren delta bölgesi ise küresel ticarete Mısır’ın küresel çapta iletişimin gerçekleştirilmesine imkân tanımaktaydı. Mezopotamya ile Mısırdaki beliren uygarlıkların kısmen göçebe çiftçilik ve hayvancılık olarak sürdürdüğü kırsal yaşam küreselleşen dünyada başka coğrafyalara kadar ilerlemiştir. Bu hususta Avrupa’nın Tuna Vadisi ve Balkanlarda birincil olarak görülmüştür. Zamanla İspanya ve batı Avrupa’ya yakın kısımlar tarımı kullanmaya başlamışlardır. Roma açısından ise devlet fetihçi gelirleri öncelik verdiğinden ötürü ilk sıralarda ekonomik eylemleri içselleştirmemiş ve piyasanın önüne geniş bir alan açılmıştır (Günay, 2015, s.48).

Dicle ve Fırat nehirlerinden taşınan alüvyonlar ile Mezopotamya’da verimli topraklar meydana gelmiştir. Toprakların işlenmesi sonucunda Mezopotamya’da oluşan devletlerin sosyal ve ekonomik yapıları şekillenmiştir. Bu bölgede tarımsal faaliyetler bölge devletlerince önemli ekonomik faaliyetlerden biri olmuştur. Hammurabi kanunlarının beraberinde, Babil’de tarımsal faaliyetler de kanun kapsamında değerlendirilmiş ve çeşitli düzenlemeler yapılmıştır (Özgüner, 2024, s.157).

1.3.2. Orta Çağda Tarım Sektörü

Orta Çağ, İslam dünyası açısından evrimler geçirilen ve iyileşmeler ve gelişmeler yaşanan bir dönem olarak kaydedilmiştir. İslamiyet’in yaygın olarak görüldüğü Orta Doğu ve yakınlarında toplayıcılık başkalaşımı sonucu beliren tarım ile avcılık başkalaşımı sonucu beliren hayvancılık için mühim gelişmeler seyredilmiştir. Hidrolik ve Hidrostatik teknikleriyle çalışan pompalar ile dikkat çeken Araplar, buldukları bir çeşit sistem ile üretim bakımından iyileşmeler ve artışlar sağlamışlardır. Öte yandan su değirmenleri yardımıyla Müslüman çiftçiler kuraklığı engellemişlerdir. Bu dönemde pamuk, turuncgil, meyve, kayısı, safran, enginar, şeker pancarı gibi tarımsal ürünler yetiştirilmiştir. Yine Araplar, İspanya’da Emevi Devleti’nin yer aldığı dönemde, Avrupa’ya limon, badem, incir, portakal, pamuk ve muz gibi tarım ürünlerinin ticaretini yapmışlardır. Asya’da gelişmeler kaydedilirken Çin’de saban kullanılmaya başlanmıştır (ATB, 2010).

Bu dönemde Türk ve İslam uygarlıkları ise tımar sistemi beraberinde meydana getirilen hiyerarşi aracılığıyla üretim açısından kararlılığa ulaşmıştır. Tımar Sisteminde devletin mülkiyetinde bulunan araziye işleyen sipahiye vergi sorumluluğunu yerine getiren köylü özgürdü. Köylüye angarya sorumluluğu verilmemişti ve kırsalda feodal baskıcı yetkililerin aksine tarımda idare ve denetim sorumluluğuna sahip kamu yetkilileri bulunmaktaydı. Bu dönemde geçim kaynağı tarımdan elde edildiği için askeri ve ekonomik sistem arasındaki ahenk tarımda üretimi kararlı kılmıştır (Günay, 2020, s.76- 77).

Ortaçağ'da Avrupa'da ortaya çıkan toplumsal, siyasal ve ekonomik örgütlenme biçimine feodalizm olarak adlandırılmaktadır ve "Feudum" sözcüğünden türemiştir. Bu kavram, arazinin hizmet şartlarına göre devredildiği anlamına gelmektedir. Toprak, tarımsal üretim ve arazi işletme koşullarına dayandığı göz önüne alındığında bu terimin tam olarak sistemi yansıttığını söyleyebilir. Kökenleri uzun bir geçmişe sahip olmasına rağmen genel olarak feodalizm döneminin 9. ve 15. yüzyıllar arasında olduğu kabul edilmektedir (Eğilmez, 2018, s.67).

Tırpan, tekerlekli yük arabası, saban, kuru ot, stabülasyon, gübre ve diğer tüm tamamlayıcı alet ve uygulamalara, Batı'da Geç Orta Çağ'dan yana rastlanmıştır. Fakat ağır sabanla gerçekleştirilen nadaslı tarım sistemlerinin iyileştirilmesi, XI. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla değin sadece Yüksek Orta Çağ'da sağlanmıştır. Daha sonraki süreçte sömürgeciliğin meydana gelmesiyle Avrupa'dan Amerika'ya, Güney Afrika'ya ve Avusturya ile Yeni Zelanda'nın ılıman kesimlerine kadar ulaşmıştır (Mazoyer ve Roudart, 2016, s.270).

Bu dönemde ağır kullanımı yaygınlaşmış, tarlalarda 3 parçaya bölünerek ekim yapılmış ve rüzgar enerjisi kullanılarak tarım ürünlerinin yel değirmenleri sayesinde öğütülmesinin kolaylaşması ile tarımsal üretim artmıştır. Meydana gelen bu artış nüfus ile nüfusta da artış görülmüştür (Eğilmez, 2018, s.69).

Orta Çağ'da meydana gelen Tarım Devrimi, ağır sabanla yapılan tarımın iyileşmesi nedeniyle Batı'da kırsal ekonominin Modern Çağ'a geçiş yapmasına olanak sağlamıştır. Söz konusu devrim 300 yıl kadar bir süreç içerisinde daha önce rastlanmamış olan bir demografik, ekonomik ve kentsel genişlemeye sebebiyet vermiştir. Kabaca, XV. ve XVI. Yüzyıllar tekrardan yapılanma dönemleri niteliğinde kaydedilmiştir. Detaylandırılan dönüşümlere karşın, ağır sabanla gerçekleştirilen tarım Orta Çağ'ın bitiminden sonraki süreçte de devam etmiştir. Nadaslı veyahut nadassız, tekerlekli yük arabalarından ve hayvan koşulmuş sabanlardan faydalanım, Avrupa'da XX. Yüzyıldaki motorlaşma dönemine değin tercih edilmiştir (Hanar, 2018, s.1080).

1.3.3. Merkantilizm Döneminde Tarım Sektörü

Merkantilizm düşüncesi, değerli madenlere ve para birimlerine sahip olan ülkelerin üstün ve güçlü olduğu sonucunu doğurmaktadır. İhracata yönelik olmak ekonominin değer kazanması için ülke para birimi açısından çok önemli olmasına rağmen o dönemde girişimciler ihracat yapabilen insanlar olarak benimsenmiştir (Alpdoğan ve Yıldırım, 2023, s.249).

Merkantilist dönem öncesinde tarım sektörü genel olarak bireylerin geçimini sağlayacak kadar yapılmakta idi. Hanesinin ihtiyacından fazla üretim yapan kasabalıların fazla ürünleri komşu kasabalarındaki pazarlarda satmak dışında herhangi bir satış faaliyeti bulunmamaktaydı. Daha sonrasında ticaret faktörü piyasaya egemen olmuştur. Artık halkların kendi geçimini idame ettirecek kadar tarımsal faaliyetlerde bulunması düşüncesi demode bir kimliğe bürünmüş ve küresel ticaret fikri benimsenmeye başlanmıştır. Haçlı Seferleri’nin sona ermesinin ardından ortaya çıkan bir iktisadi düşünce ekolü olan Merkantilizmin gelişimi Batı Avrupa ve Doğu ülkeleri arasında ticaretin gelişimine ön ayak olmuştur. Merkantilist düşüncenin gelişiminde rol oynayan bir diğer etmen ise Columbus tarafından 1492 yılında Amerika’nın keşfedilmesi olmuştur. Böylece Doğu’da Hindistan’a ve Batı’dan Amerika’ya olacak şekilde okyanus ticareti meydana gelmiştir (Rubin, 1989, s.19-21).

Merkantilizmin temel görüşü dış ticaret politikasında ihracatın ithalatı aşması gerektiğiydi. Bu amaçla gerektiğinde ithalat sınırlandırılmıştır. Merkantilist yaklaşım, Avrupa devletlerinin dış ticarete, oradan da tüm ekonomik hayata aktif olarak katılmasına yönlendirmiştir. Dış ticarete korumacılık, yüksek gümrük fiyatları ile ithalatın sınırlandırılmasının yanı sıra, çeşitli desteklerle ihracatın teşvik edilmesine dayanmaktadır (Eğilmez, 2018, s.85).

1.3.4. Fizyokratlar Döneminde Tarım Sektörü

Fizyokrasi kendi çağının beklentilerini karşılayan bir doktrindir ve Fransa’da doğmuştur. Fransa’nın 18.yüzyılda yaşadığı sosyal, siyasal ve ekonomik sorunlarını karşılamaya çalışmıştır (Günay, Türkmen ve Özbek, 2018, s.52).

Fizyokrasi görüşünün Fransa’da ve 18. yüzyılda meydana gelmesinde çeşitli nedenler bulunmaktadır. Bu nedenlerden mahiyeti bakımından birincil olan ise mevzu bahis dönemde Fransa’da merkantilizm anlayışından sebeple tarımın göz ardı edilmesi kabul görmektedir. Çünkü bu anlayış temelde merkantilizm anlayışına karşı bir tepki biçiminde meydana gelmiştir. Bu dönemde Fransa’da vergi yükünün tarımsal gelirin %80’ine yakın bir düzeye çıktığı görülmüştür. Bu neticenin belirmesinde merkantilizm anlayışınca

ticari kapitalizmin iyileşmesini sağlamak amacıyla, tarımın geri plana itilmesi sebebiyet vermiştir (Atamtürk, 2010, s.29-30;Kara, 2022, s.47).

Fizyokrazi, tarımı ihmal eden merkantilizme tepki niteliğinde meydana gelmiştir. Fizyokratlar tek verimli üretim alanının tarım olduğunu savundular. Francois Quesnay, Ekonomik Tablo (Tableau économique) adlı eserinde tarımın üretken bir sektör olduğunu ve toprağın yarattığı artı değeri olduğunu göstererek, tarımdan vergi alınması gerektiğini ifade etmiştir. Fizyokratlar dış ticareti yalnızca kısa vadede karlı bir faaliyet olarak tanımlamışlardır. Bu faaliyet uzun vadede karı zarara eşitlemekteydi. Dolayısıyla mevcut üretim imkânlarını tarım sektöründen ayırarak dış ticaret odaklı işlere devredilmesi kaynak israfına yol açacak bir tercih olarak görülmüştür (Eğilmez, 2018, s.86).

Fizyokratların öncüsü olan Quesnay' e göre net ürüne yalnızca tarım vasıtasıyla ulaşılabilir. Quesnay'a göre imalat üretimi ve ticaret bir zenginlik kaynağı oluşturamaz, tarım sektöründen elde edilen üretim, maliyet bedelini kapatır. Tarım sektörüne emek veren kesime, çiftçilik ile hayatını devam ettiren kişilere maddi kazanç sağlar ve ilaveten zenginlik meydana getirir sadece fakat imalat üretimi el emeğinin karşılığını verir ve tüccara kazanç sağlar farklı açıdan bir zenginlik yaratmaz (Meek, 2004, s.72-74).

1.3.5. Klasik İktisadi Anlayışta Tarım Sektörü

Klasik iktisadi anlayış genel anlamda ilk modern iktisadi düşünce ekolüdür. Adam Smith, Jean-Baptiste Say, David Ricardo ve Robert Thomas Malthus gibi iktisatçılar bu ekolün var oluşunda ve gelişiminde büyük katkı sağlayan ekonomistlerdir (Öztopçu, 2015, s.367).

Anlamca bakılacak olursa Rant, toprağın üzerinde sahipliği bulunan kimseye karşı yapılan bir tür ödemedir. Bu ödeme toprağın kendi yapısından kaynaklı olarak ortadan kaldırılması mümkün olmayan bir takım öznelliklerinden faydalanılması karşılığında yapılmaktaydı. Ricardo tarafından öne sürülen Rant Teorisi kapsamında, her toprağı birbiri ile kıyasladığınız zaman doğası gereği biri diğerinden daha az verimli veya daha fazla verimli olabilir. Meydana gelen bu farktan ötürü toprakta azalan verimler kanunu geçerlidir. Tam rekabet piyasasında tarım ürününün tek bir fiyatı vardır ve bu fiyat en verimsiz toprağın ürün maliyetine eşdeğerdir. Verimsiz toprağın maliyet fiyatı ile verimli toprakların birim maliyeti arasındaki fark yordamıyla toprağın rantı elde edilmektedir (Ricardo'nun Rant Teorisi, 2023).

Bir diğer klasik iktisatçı Thomas Robert Malthus ise farklı bir bakış açısı ile tarım ekonomisini ele almıştır. Karamsar bir İktisatçı olan Malthus

1798 tarihinde ‘Nüfus İlkeleri Üzerine Bir Deneme’ adıyla içerisinde çeşitli tezlerin bulunduğu bir kitap yayınlamıştır. Bu kitapta ekonomiyi ele alırken tarıma da değinmiştir. Ünlü iktisatçının yazdıkları dönemin iktisatçıları ve bilim insanları tarafından eleştiri yağmuruna tutulmuştur. Malthus’a göre, bireylerin artış hızı ile tarımdan elde edilen gıdasal ürünlerin artış hızı birbiri ile orantılı değildir. Yani gün geçtikçe nüfusta meydana gelen ileriye dönük yükselmeler yine aynı şekilde tarımdan elde edilen ürünleri artırmamaktaydı. Bu durum baş gösterdikçe açlık oranının artması ve insanların sefalet içerisinde yaşamlarını idame ettiriyor olmaları kaçınılmaz bir son olacaktı. Bu nedenle nüfusa yönelik gerekli tedbirlerin alınması görüşünü savunmuştur. Malthus’un bu savı özellikle bilim insanları tarafından realist bir görüş olarak algılanmamış ve eleştirilmiştir (Eğilmez, 2018).

1.3.6. Tarım, Sanayi ve Yeşil Devrimleri Döneminde Tarım Sektörü

İnsanoğlunun hayatı boyunca bir arayış içerisinde olması çeşitli buluşlara ve yeniliklere ortam hazırlamıştır. Yaşanan bu devrimlerin amaçları genel anlamda daha modern ve daha iyileşmiş bir ekonomiye sahip olmaktan geçmektedir. Yapılan yeniliklerin avantajları olduğu halde çokça dezavantajları bulunsa da günümüzde hayatımızı kolaylaştıran teknolojik ilerlemeye zemin hazırlamıştır.

1.3.6.1. Tarım Devrimi

I. Tarım Devrimi M.Ö. 9500 ile M.S. 700, II. Tarım Devrimi M.S. 700 ile M.S. 1800, III. Tarım Devrimi (Yeşil Devrim) ise M.S. 1800-2000 yıllarında gerçekleşmiştir (Pakdemirli vd. 2021, s.79-80).

17. yüzyılın bitimine yakın süreçte İngiltere’de çitleme hareketinin ortaya çıkması ile tarım devriminin hayata geçirilmiş ve merkantilizmi kapsayan eleştirilerin meydana geldiği seyredilmiştir. İngiltere, tarım devrimi ile birlikte büyük çiftliklerde tarım ürünü üretimi yapmaya başlamış ve ürün rotasyonu benzeri değişik teknikler kullanarak kendi üretim anlayışında kapitalist çiftçiliği benimsemiştir. Böylece netice olarak İngiltere’de köylülük sone ermiştir (Eren, 2015, s.7).

Tarım devriminin meydana gelmesinin beraberinde konargöçer yaşam tarzından vazgeçiş olan yerleşik hayat, kent devletlerinin gereksinimlerini karşılaması amacıyla mübadelede kullanılabilecek ürünlerin üretimine olanak sağlamıştır. Topraktan karşılanan ürünlerden elde edilen maddi kazancın vergiye tabi tutulması, kiralanan arsaların günlük kaydedilmesi benzeri yükümlülükler yazının ve daha ileriki zamanda matematiğin keşfine olanak sağlamıştır (Doğruyol, 2021, s.103).

İnsanlar tohum ekmişler ve besin ihtiyaçlarını karşıladıkları hayvanlarını kendilerine ait olan tarıma elverişli arazilerinde otlatmışlardır. Bu değişim tarihe ‘tarım devrimi’ adıyla geçmiştir (Mazoyer ve Roudart, 2009, s.94-96).

“İngiliz Tarım Devrimi” olarak adlandırılan ikinci tarım devrimi, 17. yüzyılın ortaları ile 19. yüzyıllar arasında emek ve arazi verimliliğindeki artışların etkisiyle İngiltere’de şimdiye kadar görülen en yüksek tarımsal üretim artışıyla gerçekleşmiştir. Gıda arzı arttıkça üretkenlik de yüksek düzeyde kaldığından nüfus da artmıştır. Artan verimlilik, emeğin payında düşüşe, kentsel emeğin payında ise artışa yol açmıştır. Bu nedenle sanayileşmenin gerçekleşmesinde tarım devrimi temel faktör olarak değerlendirilmektedir (Arslan, 2021, s.19).

Gıda arzı artışı, nüfus artışı ve üretim artışı bir döngü halinde birbirini tamamlamıştır. Şayet İngiltere ve Galler’deki nüfusun 1700’de 5,5 milyondan 180’e 9 milyonun üzerine artmasını sağlamıştır (Tarımın Serüveni, 2019).

Tarım, hâkim ekonomik faaliyet olmaya başlamıştır. Böylece ekonomik üretkenlik verimlilik artış ivme kazanmıştır. Bu devrimin ardı sıra gelen köklü ve yapıcı değişikliklerin arkasından sosyal, politik ve ekonomik sistemlerinin temelleri atılarak uygulama safhasına geçiş yapılmıştır (Arslan, 2021, s.20).

1.3.6.2. Sanayi Devrimi ve Tarım

1750-1870 yılları arasında gerçekleşen Sanayi Devrimi, üretim yöntemlerindeki değişiklikleri ifade etmektedir. Bu devrimin öncesinde küçük ölçekli ev tarzında üretimi yaygın iken, sermaye emeğe göre önemsiz karşılanmaktaydı ve teknolojik ilerlemeler çok yavaş ilerlemekteydi. Sanayi Devrimi sermayenin öneminde artış sağladı ve dolayısıyla teknolojik değişim esas olarak sermaye mallarının özelliklerindeki değişim haline geldi. Sanayi Devrimi ile birlikte üretim bir yandan emek ve basit aletler yerine emek ve enerjiyle çalışan makineleri (buhar motorları, tezgâhlar, tornalar vb.) meydana getirilmeye başlandı ve beraberinde ev ortamı üretim anlayışı fabrika üretimi anlayışına dönüştü. Bu nedenle pahalı ve yavaş üretimin yerini daha ucuz (etkili) ve daha hızlı üretime bıraktı. Sanayi Devrimi makinelerin insanlık üzerindeki etkisini ifade etmektedir. Sanayi devrimiyle birlikte ortaya çıkan fabrika üretimi ile üretimde ve ulaşımda buhar gücünün kullanılması gibi değişiklikler yaşam biçiminde önemli düzeyde dönüşüme sebep olmuştur (Bilgili, 1998, s.35).

İngiltere açısından tarımın tarihsel gelişimi özgün bir yapıda olacak şekilde ekonomik büyüme yönünde faydalar sağlamıştır. Bu yüzden ülkenin tarımsal faaliyetlerde kazanılmış olan yenilikler ışığında aynı zamanda sanayi devriminde de öncü olması birçok avantajlar edinip bulunduğu konumun çok

daha üstünde bir ülke statüsüne sahip olmasını sağlamıştır. Detaylandırmak gerekirse tarımda meydana gelen köklü yenilikler üretim sürecini hızlandırmış ve çıktı miktarını artırmış olduğundan ve de zaten tarım sektörünün sanayi sektörüne emek ve sermaye aktarımı yapıldığı bilindiğinden sanayi ile paralel bir üstünlük kazanılmıştır (Allen, 2008, s. 96-97).

1000-1700 yılları arasındaki 700 yıllık dönemde Avrupa’da gayri safi yurt içi hasılda önemli bir artış olmamasına rağmen, 1700-1800 yılları arasında Sanayi Devrimi’nin habercisi sayılabilecek dönemde büyük bir artış olmuş ve asıl sıçramanın sanayi devriminden sadece 50 yıl sonrası sayılabilecek dönemde meydana geldiği kaydedilmiştir (Eğilmez, 2018, s.99-100).

1.3.6.3. Yeşil Devrim ve Tarım

Yeşil Devrim 1940 ile 1980 yılları arasında, özellikle İkinci Gıda rejimi döneminin başlangıcında ve gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Daha sonra 1980-2000 yılları arasında üçüncü gıda rejimi döneminde uzun süre etkisini sürdüren ve günümüze kadar sürekli farklı kavramlarla kendini gösteren bir tarım devrimidir. Hastalığa dayanıklı ve yüksek verimli buğday çeşitleri ilk olarak 1940’lı yılların başında Amerikalı bilim adamı Norman Borlaug’un yaptığı araştırmalar sonucunda geliştirilmiştir. Daha sonraki süreçte buğday çeşitleri Meksika’da denenmiş ve başarılı sonuçlar alınmıştır. Elde edilen başarılı sonuçlardan sonra ise 1943 yılında CIMMYT (Uluslararası Mısır ve Buğday Geliştirme Merkezi) kurulmuştur. Aslında Meksika, buğday üretiminde kendi kendine yetemeyen bir ülke iken bir dönem Amerika’ya ve birçok Güney Amerika ülkesine buğday ihraç etmiştir. Bu başarı, 1950-1960 tarihleri arasında küresel çapta tarım devrimi gerçekleşmiştir (Gül, 2020).

Gıda arzı son derece geniş kapsamlı ve mühim bir husustur. Global çapta açlık probleminin giderek hüküm sürdüğü 1960 yıllarında Yeşil Devrim adıyla tarihe geçen teknolojik kapsamlı hamleler meydana gelmiştir (Şahinöz, 1990, s.233).

İkinci Dünya Savaşı sonrası, nüfus artışı ve açlıkla mücadele sorunlarına Rockefeller Vakfı’nın çözüm yöntemi, gıdasal üretimde yeşil devrim olarak bilinen Meksika Tarım Programı’nın başlatılması olmuştur. Ardından çeşitli ülkelerde nüfus araştırma merkezi oluşturularak nüfus planlaması programları uygulamaya konmuştur (Küçük, 2020, s.1491). Yeşil Devrim, Latin Amerika sonrasında Asya, Afrika, Hindistan, Pakistan, Türkiye, İran, Fas, Şili, Kolombiya, Porto Riko, Tayvan, Güney Kore ve Filipinler gibi çeşitli ulusta uygulama alanı bulmuştur. Bu devrime öncülük eden ise Rockefeller Vakfı’dır (Küçük, 2020, s.1497-1498).

Bu devrim bir türlü Üçüncü Dünya sanayileşmesidir. Bu devrimde buğdaygillerin üretim oranında yükseliş yaşanmıştır. İthalat maliyeti ihracat maliyetine oranla ucuzlamış ve böylece çiftçiler kırdan kente doğru tasfiye edilmiştir (Friedmann, 2005, s.245).

İkinci gıda rejiminde, tarım sektörünün eski seviyesine kıyasla uzmanlaşma seviyesini yükseltmiş bir şekilde işleyişini sürdürmesi düşüncesi daha cazip gelmiştir. Tarım sektörüne yönelik ürünleri baz alan gıda şirketlerinin her anlamda büyümesi ve dış ülkeler ile de çalışılmaya başlanması sonucunda üretim yapan köylü işinde uzmanlaşmıştır. Çeşitli bölgelerin bir çoğunda ekolojik anlamda sürdürülebilirlik için son derece mahiyeti bulunan karma bitki ve hayvancılık kapsamındaki işlemler, uzmanlaşma süreci beraberinde mono kültürel tarım alanlarına ve fabrika hayvancılığına dönüşerek sektöre devam edilmiştir (Friedmann, 2005, s.245-246).

Amerika’da Yeşil Devrim’in başlangıcı, 1960 yılına gelindiğinde herkese açıklanmıştır. Yeşil Devrim, ağırlıklı olarak tarımsal teknolojiye bağımlılık ile üretim yapma yöntemi olarak ifade edilmiştir. Bu devrim, hem teknolojik hem de bilimsel olarak iyileşme ve ilerleme kapsamında devrim öncesinde kullanılan tohumlara kıyasen daha verimli tohumları içermiştir. Ayrıca tarımsal ilaç ve gübreler de devrim öncesine kıyasen yine daha geliştirilmiş şekilde karşımıza çıkmıştır. Teknolojinin daha da ilerlemiş olması neticesinde devrim öncesine kıyasen kullanılan teknolojik ürünler de yine daha fazla geliştirilmiş ürünler olarak sektörde yerini bulmuştur (Köymen, 2008, s.141).

Dünya genelinde yaşanan bu gelişmeler ile birlikte Türkiye’nin borçlu olduğu ülkeleri bir araya getiren Paris Konferansı’nda görüşülen mevzular üzerine ülkenin planlı ekonomiye başlaması hedeflenerek, 1960 tarihinde Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) oluşum göstermiştir. Bu kuruluş, hazırlanacak olan kalkınma planlarının DPT desteği ile yapılması sonucunda Türkiye’nin hem kendi içerisindeki işleyişi bakımından hem de dış ülkelere daha çok hitap edecek bir piyasa haline gelmesi gayesi taşımıştır. Ayrıca tarım sektörünün hammaddeleri olarak yapılan ihracatın daha yüksek oranlara çıkarılması hedeflenmiştir ve planlı ekonomiye geçiş yapıldıktan sonra uygulanmaya başlanmıştır (Aytulun 1976:Oral 2006, s.46).

Yeşil Devrim çok daha yüksek verim sağlayan tohumlar, sulama, gübreleme, tarımda mücadele ve gerekli finansmanın uygulanması ile hedefine ulaşmıştır. Ancak teorik olarak Afrika kıtasına erişmiş bulunsa da uygulama açısından kısıtlı kalmıştır. Geliştirilen ileri düzeyde verimli tohumların tropik iklim koşullarına adapte olamaması sonucunda bir kısıtlılık meydana gelmiştir (Şahinöz, 1990, s.237).

1.4. TÜRKİYE’DE TARIMIN TARİHSEL GELİŞİMİ

Hem coğrafi konumu hem de genel anlamda ılıman iklim yapısı sebebi göz önünde bulundurularak tarımsal faaliyetler açısından Türkiye her zaman uygun bir ülke olmuştur. Doğal olarak günümüze yaklaştıkça tarımsal faaliyetlerin yapılmasında kullanılan teknolojik faktörler, kullanılan arazinin engebe durumu veya yaşanan doğal afetler görülmüş olsa da tarımın Türkiye için kuruluştan itibaren getiri oranı düzenli olarak artan bir sektör olduğu bilinmektedir. Bu nedenle ülke tarihinin bütün dönemlerinde kendisine bir yer edinmiştir.

1.4.1. Anadolu Uygarlıkları Döneminde Tarım

Anadolu’nun yaygın olarak kullanılan bir diğer ismi Küçük Asya iken bilindiği üzere Anadolu çok köklü bir geçmişe sahiptir.

Türkiye, tarihsel süreç içerisinde birden fazla medeniyeti sınırlarında barındırmış bir coğrafi konumdadır. Bu uygarlıklar açısından da tarım sektörü eylemleri, bölgelerde görülen iklim tiplerinin birbirinden farklı olması ve Anadolu’nun da geçmişte dünya ticaret merkezlerinden birisi olmasından dolayı, çeşitli alan ve türde gerçekleştirilmiştir (Doğan, Berkman ve Arslan, 2015, s.32).

M.Ö. 2000-1800’de Anadolu’da, Asurlu tüccarlar altın, gümüş, simli kurşun, keçi kılı ve keçi yapağını Anadolu’dan toplayıp Asur’a göndermiş ve o Asur’dan kumaş ve kalay getirmişlerdir. Hasat mevsiminde bölge sakinleri tarımla uğraşmış ve borçlarını ödemiştir. Karum ve Kültepe kazılarında hububat daneleri, el değirmenleri, hububatı korumak amacıyla faydalanılan küpler ve taş ambara rastlanmıştır. Borç karşılığında işçilerin tarlalarda çalıştığı ve buğday ve mısır yetiştirildiği belirtilmiştir (Yavuz, 2005, s.1).

Anadolu tacirleri ve Asur tacirleri ilişkinin bulunduğu tüketim ve ticari ürün olarak arpa ile buğday alışı ve satışının gerçekleştiği birden fazla sayıda borç senedinden bilinmektedir. Bu senetlerde genel olarak Anadolu’lular borçlu konumunda bulunmuş ve ödeme süresi ise çoğunlukla ekimden hasata kadar geçen zaman veya harman dövme zamanı ile hatta saplarıyla başakların destelendiği dönem temel alınmıştır (Veenhof ve Eidem, 2008, s.87-88).

Hititlerde ekonomik ilerleyiş genel anlamda tarım ve hayvancılık özelinde seyretnmiştir. Toplumun çoğunluğu çiftliklerde veya köylerde yaşamlarını sürdürmüşlerdir (Bülbül, 2017, 269).

Hitit devletinin kendine özgü kanunlarında, hâkimiyet kurulmuş olan toprakların kapsayıcı genişlikte tımar arazi olarak kullanmak amacıyla ayrı tutulması ve meyve ağaçları ile üzüm bağları özelinde kanunda maddelerin

konulmuş olması göz önünde bulundurularak tarım sektörünün Hititler döneminde mühim bir ekonomik faaliyet alanı olduğu belirmektedir. Bundan ötürü Hitit halkının çoğunluğunun tarım ile iç içe bir yaşam sürdüğü düşüncesi varsayılmaktadır (Kınal, 1987, s. 163).

Hititler'in başkenti Hattu- şaş (Boğazköy)'dir. Hattuşaş günümüz Türkiye'sinde Çorum ili sınırları içerisinde konumlanmaktadır. Görünüş olarak bozkırı andıran bölgenin, söz konusu dönemde çevresi ormanlar ile donatılmış olduğu fikri benimsenmekte ve iklim yapısının ılıman olduğu görüşü yaygındır. Öte yandan Anadolu'da, Mısır'daki Nil Nehri'nin yakın bölgelerinde meydana gelen verimli arazilere kıyasla Hititlerde tarım için koşul olma özelliği gösteren sulamanın ancak genel olarak yağmurlar ile karşılanmaktaydı. Bu dönemde arazilere ekimi yapılan tahılın yalnızca % 20'lik bir kısmına sulama yapıldığı bilinmektedir (Eğilmez, 2005, s.22).

Frigler'le ilgili Anadolu'ya geliş tarihi açısından net bir bilgi kaydedilememiştir. Frigler, Gordion merkez olmak üzere, Ankara, Sinop, Alacahöyük, Pazarlı, Boğazköy, Konya, Malatya, Afyon ve Manisa olmak MÖ. 9. yüzyılda birden çok bölge ve illerde yaşam süreçlerini geçirmişlerdir (Memiş, 2013, s.187). Ekonomilerinin temelde tarım ve hayvancılık üzerine kurulu olduğu bilinmektedir.

Anlaşılabacağı üzere geçmiş zamandaki Anadolu birçok uygarlığa kendisine yer edinme fırsatı tanımıştır. Bundan yola çıkarak günümüzdeki Anadolu'ya ürünler için öngörü sağlandığı söylenebilmektedir.

1.4.2. Selçuklular Döneminde Tarım

Selçuklular toprağı kendi içerisinde üç kısma ayırmıştır. Toprağın fethinde görevli olan Müslüman askerlere ve halktan diğer Müslümanlara ayırdıkları topraklara "Öşri" adını vermişlerdir. Savaşın sonucunda mülk içerisine dâhil ettikleri toprak ve Müslüman olmayan bölge halkına verilenlere "Haraci" vergisi elde edildiğinden haraç topraklar adı verilmiştir. Sonuncusu ise herhangi bir kimseye mülkü verilmeyen sadece kullanım hakkı doğuran topraklara "Miri" toprak adı verilmiştir. Miri topraklar ise kendi içerisinde kategorize edilmiştir. Padişahın kullanımı için ayrılan kısma "Has" denilirken, taşrada ikamet eden ve askerlik hizmetini sağlayanlara "İkta" denilmiştir. Selçuklularda ekonomik faaliyetler tarım ve tarımsal ürünlerden yapılan ticareti konu edinmekteydi. Kırsalda ve şehirde birbirinden farklı tarımsal eylemler gerçekleştirilmekteydi. Kırsalda insanlar gıda ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde üretim ve hayvancılık yaparlardı. Şehirlerde bulunan kasabalarda ise bağ bahçe işlerinden geçimlerini sağlardı. Tarımsal ticareti ise büyük şehirlerdeki ticaret hanlarında yaparlardı (Akdağ, 2018, s.28-31).

İkta Sistemi’nde daha önceden belirlenmiş olan yerlere ait devlet gelirleri görevlilere, özellikle de kumandan veya askerlere yapmış oldukları hizmetlerin ve maaşlarının karşılığı olarak bırakılmaktaydı (Aktan, 1986, s.170).

Selçuklular’da ekonomik yaşam tarım, ticaret ve el sanatlarından meydana gelmekteydi. Tarım sektörü faaliyetleri, Müslüman ve Hristiyan halkın köylerde tarlalar ile gerçekleştirdiği tarımdan, yaylacılığa elverişli bölgelerde Türkmen halkın ve Çiftlik sahibi olan devlet görevlilerinin büyük meralarda besledikleri hayvanlardan (özellikle koyunculuk), kasabalar ile şehirlerin kenarlarında bulunan meyve yetiştirme ve bağcılıktan oluşmaktaydı. Tarlalarda yapılan tarım ve hayvancılık, yarı göçebe ve göçebe halkın esas uğraşydı. Meyvecilik ve bağcılık Selçuklular’da kent yaşamı için önemliydi. Şehirler de meyveler ve bağlar üretimin yanı sıra mesire ve eğlence yeri olmaları açısından da önemliydi. Özellikle meyvelerin, bağcılıktan elde edilen ürünlerin ve hayvansal ürünlerin Bizans, Trabzon Rum İmparatorluğu ve Arap ülkelerine satışı yapılarak kazanç sağlanmaktaydı. Pirinç, buğday ve pamuk tarımının beraberinde hayvancılıkta keçi koyun sığır ve at yetiştirmeye önemliydi. At türlerinin çeşitlenmesi için çalışmalar yapılyordu (Direk, 2012, s.71).

1.4.3. Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Tarım (1299-1923)

Tarım sektörü, Osmanlı’nın her döneminde ekonominin ana unsurunu oluşturmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu’nda çöküş sürecinin bitimine kadar tarım sektörü cylemlerinin mahiyeti hükümet ve halk için korunmuştur. Tarım sektöründe gerçekleştirilen faaliyetler, halkın birincil geçim kaynağını ifade etmekle beraber, hükümet açısından vergilerin birincil kaynağını meydana getirmekteydi. Dolayısıyla kuruluş sürecinden çöküş sürecinin bitimine değin yönetenler tarımı ayrıcalıklı kılarak, tarımsal cylemlerin aksiliklerle karşı karşıya kalmadan süreklilik kazandırmak için çaba sarf etmişlerdir (Uzun, 2003, s.205).

Osmanlılarda, üzerinde tarımsal üretim yapılmaya uygun olan topraklara “Miri Arazı” denilmiştir. Bu arazilerin bütünü olmasa da yüksek bir çoğunluğu ülkeyi yöneten padişaha aitti. Ülkeye faydası bulunmuş olan asker ve devlet adamlarının hizmet yükümlülüklerinin bir tazminatı niteliğinde kabul edilen bu araziler “Askeri İkta Sistemi” adıyla anılmaktaydı. Bu sistem Selçuklular döneminde de var olmuşken, Osmanlı İmparatorluğu döneminde isim değişikliğine uğrayarak “Dirlik” adıyla kaydedilmiştir. (Arslan, 2021, s.23-24).

Osmanlı hükümdarı, ülkeyi ve tebaasını miras alınmış bir mülk olarak algılamış, toprak ve tebaa arasında kendisinin dışında hiçbir otoriteyi

tanımamıştır. Bu nedenle Osmanlı padişahları fetih ettikleri yerlerdeki yerel feodal otorite ve kurumlara son vermiş veya kendi tımar sistemi içinde feodal aileleri kontrolüne almıştır. Miri toprak rejiminin temel nedeni halkın ve ordunun temel ihtiyacını oluşturan buğday ve arpanın üretimini garantiye almak olmuştur. Bütün tebaayı etkileyen arazilerde, bu amaç doğrultusunda sıkı devlet denetimi sağlanmıştır. Tarım arazileri “Raiyyet Çiftliği” adı verilen küçük aile işletmelerine bölünerek köylülerin hizmetine sunulmuştur. Bu birimlerin kaybolmaması için sürekli takip edilmesi gerekmekte olduğundan, tahrir denilen sayım ile deftere yazılmıştır (İnalçık, 2009, s.218).

Köylü, kendisinin kullanım ve faydalanma hakkının tanınmış olduğu bu araziye kendi haline bırakamaz ve terk edemezdi. Ayriyeten arazi için makul görülen vergi miktarını ödemekle yükümlü bulunan köylü açısından ödevlerini yerine getirdiği sürece yaşamının sonuna dek arazi üzerinde tasarrufta bulunabilme hakkı korunurken, yaşamını yitirdiğinde ise bu imtiyazı çocuklarına teslim edebilmekteydi. Köylünün ve ailesindeki fertlerin kullanım hakkının tanınmış olduğu bu arazilerde yetiştirilen ürünler, çoğunlukla hububat türü olan buğday, arpa ve benzerlerinden oluşmaktaydı (Solak, 2008, s.219-220).

Ekonomik yapısı tarıma dayalı ve üretim alanları geniş olan Osmanlı Devleti’nde, doğal olarak tahıl konusu ve vergilendirilmesi ayrı bir önem taşımıştır. Mali ve ekonomik yapısının büyük oranda tarıma dayalı olması ve halkın temel gıda maddesini oluşturması nedeniyle tahıl üretimi ve vergilendirmesi sıkı bir şekilde kontrol edilmiştir. Yapılan denetimler ile aynı zamanda vergi gelirlerinin azalmasını önlemek ve büyük şehirlerin ve ordunun varlığını sağlamak için de gerekli görülmüştür. Hem padişahların çıkardığı genel kanunlarda hem de sancak kanunlarında tahıl üretimini ilgilendiren maddeler görülmüştür (Batmaz, 2004, s.37).

Osmanlı Devleti’nde tarım sektörünün alt yapısı çeşitli ülkelere kıyasen pek gelişme kaydedememiştir. Tarım ile uğraşan kesimin üzerinde rahatlıkla faaliyetlerini gerçekleştirebileceği bir arazinin bulunmaması yani mülkiyet hakkının devlete ait olmasından dolayı ancak temel gereksinimlerini karşılayabilecek ölçüde ürünlere sahip olabildikleri için sektörel bir gelişim sağlanamamıştır. Halkın içerisinde, az da olsa şahsına ait arazisi bulunan çiftçilerin varlığı bulunmasının yanı sıra bu kesiminde hayvan gücünden faydalanarak klasik tarım metodu yoluyla üretimi tercih etmesinden ötürü verimlilik yüksek düzeylere çıkamamıştır. Tarım faaliyetinde bulunan kesimden aşar vergisinin alınması çiftçilerin tepkilerine sebep olmuştur. Uzun zaman aralığını içeren savaşların neticesinde tarım sektörünün üretimi belirli bir düzeyde kalmıştır. Öte yandan adaletli bir toprak dağılımı, üretime

göre adil bir vergi sistemi, sulama, tohum geliştirme, kredi desteği, ürün değerlendirme, ulaşım gibi imkânları ortaya koyabilecek bir politikanın yoksunluğundan ötürü tarımsal gelişim yakalanamamıştır. Netice olarak kapalı ekonomi eylemleri doğrultusunda şahsi gereksinimlerini karşılamak amacıyla üretimde bulunan çiftçiler kentlerin ihtiyacına yeterli gelememiş ve tarım ürünlerinde dış alım mecburiyet haline gelmiştir (Dernek, 2006, s.12).

1.4.4. Cumhuriyet Döneminde Tarım

Cumhuriyet döneminde tarım sektörünün gelişimi, Türkiye’yi de etkisi altına alan bir takım olaylar özelinde açıklanmıştır. Bu bağlamda 1923-1960, 1960-1980, 1980- 2000 ve 2000 sonrası dönemleri itibariyle tasnif yapılmıştır.

1.4.4.1. 1923-1960 Döneminde Tarım

1923 tarihinde Cumhuriyetin ilanının arkasından bu dönemin ilk yıllarında, tarım sektöründe yapılan üretim düşük düzeylerdeydi. Buğday, şeker, patates gibi üretiminin yapılma olanağı bulunan çeşitli gıda ürünlerinin ithalatı yapılıyor ve toplam ithalat içerisinde % 25 oranına karşılık geliyordu. Bunun aksine ihracat oranının sadece % 20’lik kısmı çeşitlilik arz ederken %80’lik kısmı ise belirli başlı tarım ürününden meydana geliyordu. 1925 tarihinde küresel anlamda tarım sektörü mallarının mali değeri önceki yıllara kıyasen üst düzeyde seyretmiştir. Türkiye gibi ihracat oranının çoğunluğunu tarım ürünleri ile karşılayan bir ülke için küresel tarım ürünleri fiyatlarında meydana gelen artışın etkisi de şiddetli yaşanmıştır (Parasız, 1998, s.23-24).

1925 yılında meydana getirilen Atatürk Orman Çiftliği, ülkede modern tarımın yapılmasını, nüfusa ucuz ve kaliteli gıda sağlanmasını, halkın dinlenmesi için tesisler meydana getirilmesini, o dönemde görülen sıtma hastalığı mücadele edilmesini ve devletin başkentini güzelleştirmeyi kendine görev edinmiştir (Kılınç, 2011, s.563).

Cumhuriyetin ilanından sonraki ilk yıllarında, tarım sektöründe toprak mülkiyetinde kabul gören en önemli hukuksal düzenleme 1926 yılında yapılmıştır. 1926 yılında uygulamaya giren 743 sayılı Medeni Kanun’da Türk Tarım hukukuna ilişkin düzenlemeler yer almıştır. Bu düzenlemeler Medeni Kanun’un taşınmaz mülkiyetinin kazanılması, taşınmaz malikinin yükümlü olduğu konular ve bilhassa tarım sektörü işletmelerinin miras ile intikaline ilişkin hükümleri kapsamaktadır (Kılıç, 2010, s.71).

Medeni Kanun’un kabulünden sonra özel mülkiyet anlayışının benimsenmesi ve bu Kanun kapsamında taşınmaz kayıt sisteminin oluşturulması için 1934 yılında Tapulama Kanunu kabul edilmiştir. Daha

sonra mülkiyetin kayıt edilmesi için 1936 yılında Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü oluşturulmuştur. Bu genel müdürlük günümüze kadar tarım arazilerinde yaklaşık %90 oranında kadastro tespiti ve haritalama işlemlerini gerçekleştirmiştir (Kılıç, 2010, s.72).

Aşar olarak adlandırılan vergi tarım ile uğraşı bulunan kimseler için bir yükten öteye geçememiştir. Netice olarak İzmir İktisat Kongresinde oy birliğiyle, aşar vergisinin ortadan kaldırılmasına dair karar alınmış ve 17 Şubat 1925 tarihinde de 552 sayılı kanun ile geçerlilik süresi dolmuştur (İnci, 2009, s.116).

Tarımsal üretimi teşvik etmek amacıyla ilk kez traktör, tohum, gübre gibi üretim girdilerinden bu dönemde faydalanılmıştır. Ziraat Bankası'nın fonksiyonları genişletilerek çiftçilere daha fazla kredi imkânı tanınmıştır (Gaytancıoğlu, 2009, s.84).

Özellikle Cumhuriyet döneminde tarımsal alanda hakikat bulan ve reformlara kıyasen mahiyeti daha ağır basan vergisel dönüşüm, mal ve hizmetlerin miktarından tahsili yapılan aşar vergisinin ortadan kaldırılması olmuştur. Bundan dolayı tarımdan elde edilecek her vergi türü parasal olarak alınmaya başlanmıştır. Vergi düzeninde meydana gelen bu dönüşüm ile tarımsal faaliyetler ile iştigalde bulunan kısım kapalı ekonomi sisteminden ayrılmış ve gereksinim duyulan nakit miktarının elde edilmesi açısından tarımsal ürünlerin pazara eğilimi gerçekleşmiştir (Topuz, 2007, s.381).

Aşarın sonlandırılmasının amacı köylülerin ekonomik verimliliğini artırmak olmuştur. Aşarın kaldırılması cumhuriyet döneminde köylüler lehine alınan en önemli politika kararıdır ve verginin kaldırılmasının beraberinde çiftçilerin ekonomik verimliliğini arttırdığından dolayı 1930'larda ekonomik buhran ortamı hâkim iken tarımda ekonomik büyümeye fayda sağlanmıştır (Pamuk, 2014, s.195).

Aşar vergisine son verildiği için 1942 yılında Toprak Mahsulleri Vergisi geçerlilik kazanmıştır. Bu vergi türünde tarımsal üretim yapan bireylerin ve aile fertlerinin şahsi tüketim ürünleri vergi kapsamına dâhil edilmemiştir ve satışa sundukları ürünün değeri üzerinden %10 oranına tekabül eden kısmı vergilendirilme kapsamında tutulmuştur. Yapmış oldukları üretim yalnızca şahsi tüketimine yeten küçük ölçekli çiftçilerin ve ailelerin uğramış olduğu vergisel yükün daha düşük düzeylerde seyredilmiştir (Karluk, 2009, s.178).

Bu dönemde küreselleşen dünyanın etkisi ile birlikte her ülkeyi etkisi altına alan 1929 buhranı pek çok sektörü zarara uğratarırken bilhassa ekonomik olarak tarım sektörü geçinen uluslar üzerinde epeyce şiddetli izler bırakmıştır. Türkiye açısından da son derece olumsuz izler bırakmıştır.

Uluslararası piyasalarda tarım sektörü çıktılarının mali değerleri keskin düşüşler yaşamıştır. Bu düşüşler Türkiye’nin ihracat performansını aşağı düzeylere çekmiştir. Bununla birlikte benzin fiyatlarında görülen çıkışlarda belirince tarımsal üretim yapan büyük ölçekli çiftçilerin üretimi durma noktasına kadar ilerlemiş ve tarımsal üretime elverişli topraklar boş kalmıştır (Ezer, 2010, s.437).

Bu dönemde II. Dünya Savaşı sebebiyle çeşitli güçlükler ile başa çıkmaya çalışan Türkiye’de bir takım olumlu değişimler de meydana gelmiştir. Öncelikle 1941 yılında üretim ile uğraşı bulunan fakat arazisi bulunmayan ve az bir miktarda araziye sahip olan kesimin ailelerine on taksitle Hazine topraklarının dağıtılmasıyla hedeflenerek 1945 tarihinde Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu uygulamada geçerlilik kazanmıştır. 1945–1973 yılları arasında geçerliliği kabul edilen bu kanun sonucunda hükümetin mülkiyeti içerisinde bulunan 2.2 milyon hektar toprağın dağıtımı 28 yıl içinde 432.117 aileye yapılmıştır (Akman, 2006, s.49).

II. Dünya Savaşı, 1945 yılında çok ağır neticeler vermiştir. Küresel düzen içerisinde yer bulan her ülkeyi çepeçevre saran bu etkiler ile Türkiye çok zor zamanlardan geçmiştir. Bir yanda iklim şartlarının tarımsal üretimin yapılmasına imkân tanımaz iken, bir yanda da savaş süreci geniş zaman aralıklarına yayılmış ve seferberlik ilan edilmiştir. Bu etmenlerin neticesinde üretim yapılması gereken araziler boş kalmış, halkın hem sosyal hem de ekonomik yaşamı negatif dışsallıklara maruz kalmış, tarım sektöründen sağlanan çıktı miktarı azaldığından ötürü hali hazırda bulunan ürünlerin mali değeri artmıştır. Temel gıda gereksinimlerinin temin edilmesinde sorunlar ortaya çıkmış ve kıtlıklara mahal vermiştir (Boratav, 1982, s.217; Oktar ve Varlı, 2010, s.2).

1.4.4.2. 1960-1980 Döneminde Tarım

Türkiye’de tarım sektörünün gelişimi açısından 1960 yılı sonrası sektörün gerçek anlamda şekillenmesini sağlayan kalkınma planlarının başlangıcını temsil ettiği bilinmektedir.

1950-1960 dönemi ile sağlanan deneyimler kapsamında edinilen kamu tarafından ekonomiye daha etkili müdahalede bulunulması düşüncesinden hareketle yeni bir iktisadi kalkınma düzenine geçiş sağlanmıştır. Türkiye’de 1960’lı yılların başında Planlı Kalkınma Dönemi’ne geçilmiştir. Devlet tarafından iktisadi ve sosyal faaliyetler beşer yıllık olarak yapılan planlar ve yıllık programlar çerçevesinde yürütülmüştür. Dönem özelinde tarımsal ürünlerde artış yaşanmasının beraberinde tarım sektöründe verimliliğin azalması devlet tarafından üreten kesimin teşvik ve kredi ile desteklenmesi

gerekmıştır. Tarım sektörü ürünlerinin ihracatına dikkat çekilerek, tarımsal ürünlerde üretim ve destekleme üzerinde durulmuştur (Tuna, 1989, s.355).

1960 yılında askeri bir darbe ile karşı karşıya gelen Türkiye’de anayasa yeniliğine gidilmiştir. Bu yeni anayasada ekonomik anlamda düzen, plan, program yakalanması açısından Devlet Planlama Teşkilatı’na yer verilmiştir (Kepenek ve Yentürk, 1994, s.107).

Planlama döneminde pazar fiyatı desteği uygulamasına devam edilmiş, yoğun olarak kimyevi gübrede sübvansiyonlara yer verilmiştir. Ayrıca finansman sorununu çözmek amacıyla piyasa faizlerine göre tarıma verilen düşük faizli kredilerle çiftçinin desteklenmesi amacıyla çalışılmıştır (Yalçinkaya, Yalçinkaya ve Çılbant, 2006, s.103).

Planlı ekonomik kalkınma modelinin uygulamaya konulması itibariyle tarım sektöründe üretim süreci derinlik kazanmıştır. Sektör, köylüye yönelik politikalar ile güçlendirilmeye çalışılmıştır. Hükümetçe uygulama bulan fiyat sübvansiyonu beraberinde oluşturulan politikalar ışığında verimlilik ile doğrusal yönde etkisi bulunan tarımsal ilaç, kimyasal gübre ve tohumluklardan yararlanma oranında keskin artışlar belirmiştir (Eşiyok, 2004, s.12).

1960 yılı itibariyle tarımsal üretimin elverişli olduğu arazilerde traktör ile diğer makineli tarım sektörü araçlarının kullanımı tercih edilmiştir. Bu dönem, günümüz Türkiye’inde faydalanılan daha gelişmiş tarımsal araçların tarla, bağ ve bahçelerde kullanımına öncülük etmiştir (Demirtürk, 2015, s.160).

1960-1970 arası dönemde varoluş bulan tarımsal KİT’ler, bitkisel ve hayvansal üretim için girdi sağlamıştır. Dönem içinde kredi, eğitim, tarımsal yayın gibi hizmetler de devlet tarafından üstlenilmiştir. 1960 senesinde devlet destekli ürün sayısı 6 adet ile sınırlı kalmıştır. Bunlar; buğday, arpa, çavdar, tütün, çay ve şeker pancarıdır. 1970 yılının bitimine yakın 24 adet devlet destekli ürün belirlenmiştir. Piyasaya kamu gücünün müdahale etmesi sonucunda tarım ürünleri fiyatları belirli bir düzey üzerinde seyretmiştir (Gaytancıoğlu, 2009, s.84-86).

Türkiye, meydana gelen siyasi istikrarsızlıklardan da kaynaklı olarak 1970’li yılları gerçekçi olmayan tedbirler ile mevcut modeli koruyarak atlatmaya çalışmış ve bunun sonucunda çok derin bir krizle karşılaşmıştır. İthalat ve üretim sorunlarının yanı sıra açlık ve kıtlığın yaygın olduğu yüksek ve derin bir bunalımın ortasında, mevcut hükümet tarafından 24 Ocak 1980’de kapsamlı ve beklenilmeyen ölçekte radikal bir istikrar ve liberalizasyon programı yürürlüğe girmiştir (Pamuk, 2014, s.264).

1973 yılında çok ayrıntılı hükümler içeren Toprak ve Tarım Reformu Kanunu çıkarılmıştır (Toprak ve Tarım Reformu Kanunu, 1973). Bu kanun, temel ilkeler doğrultusunda verimlilik ve sosyal adaleti esas almaktadır. Bu amaçla, gereksinim niteliğinde olan arazinin kamulaştırılması, birleştirilmesi, topraksız ya da az toprağa sahip çiftçilere dağıtılması, yapılacak çalışmalara yardımda bulunmaları için toprak ve tarım reformu kooperatiflerinin kurulması ayrıntılı olarak ele alınmıştır (Yiğit, 2019, s.41).

1974-1975 yıllarına gelinceye dek tarım sektörü ekonomik mahiyetini korumuştur. Kamu gücünden destek görerek dışa karşı kendisini himaye altına almıştır. Netice olarak tarım sektörü üretim oranı mühim artışlar ile gerçekleşmiştir. Üretici konumuna getirilen tarım sektörü bakımından dış güçler ile bağıllık mühim derecede azalmıştır ve hatta bu bağıllığın önüne geçilmiştir denilebilmektedir (Gaytancığlu, 2009, s.96).

Türkiye’de 1970-1980 arası dönemde ithal ikameci politikalardan fayda sağlanamayacak duruma gelindiğinden ötürü 1980’li yılların başında tarım ve gıda sektörüne yönelik dışa açık politikalar uygulama alanı bulmuştur (Eşiyok, 2004, s.13).

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Dönemi: Hazırlanan ilk planın etkili olduğu dönemin 1963-1967 yıllarını kapsadığı bilinmektedir. Kalkınma Planı çerçevesinde belirlenen hedefler açısından en fazla yoğunluk verilen konu ise milli gelirin artırılmasıdır. Başka önemli bir hedef ise nüfus artışına yönelik olarak çalışma alanları meydana getirmek olmuştur. Üçüncü önemli hedef ise dışa bağıllığın azaltılmasına yöneliktir (Küçük, 1985, s. 275; Erdoğan, 2020, s.259). Bu plan kapsamında tarım başlığında, üretim ve yatırım hedeflerine ilişkin düzenlemeler yer almaktadır. Planda önemli görülen tarım ürünleri ayrıntılı olarak ele alınmış olup, üretim tüketim beklentileri konusunda hesaplamalar yapılmıştır. Bununla birlikte tarım alanında ithalat ve ihracat planlaması da yapılmıştır (Erdoğan, 2020, s.259).

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Dönemi: Bu dönem 1968-1972 yılları için uyarlanmıştır (Yavuz, 2005, s.47). Amaç, tarımda üretim teknolojilerini modernize etmek ve üreticilere daha ucuz üretim teknolojileri sunmak olmuştur. Tarımsal müdahalelerin sadece fiyat açısından yapılmasının faydanın beraberinde zararlara da sebep olmasından dolayı meydana gelen olumsuzluklar sonucunda üretimin ve üretici gelirinin artması üretim teknolojisindeki yeniliğe bağlı olmuştur. Fiyat dalgalanmalarına karşın üretici çıkarlarının daha etkin korunmasını sağlayacak şekilde fiyat politikasının revize edilmesi öngörülmüştür. Müdahale politikaları çerçevesinde belirli ürünlere (özellikle ihracat potansiyeli olan ürünlere) odaklanılmıştır. Bu sayede ürünlerin verimliliği ve kalitesi artacağı benimsenmiştir. Ekili alanların

daha faydalı ve yoğun kullanımının sağlanması ile arzdaki dalgalanmaların yol açabileceği fiyat istikrarsızlığının önlenmesi ve üreticilerin reel gelirlerinin artırılması amaç edinilmiştir. Dış piyasalardaki fiyat dalgalanmalarının ihraç ürünlerine aşırı etkisinin önlenmesi planlanmıştır (Tuna, 1989, s.357).

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Dönemi: Bu dönem 1973-1977 yıllarını etkilemektedir. % 7,4 oranında bir büyüme hızı amaçlanmıştır (Özsoylu, 2016, s.108). Bu büyüme oranı hazırlanırken bir önceki kalkınma planının etkisi altında kalınarak yine tarımın aksine sanayi sektörünün büyümesi yönünde politikalara öncülük verilmiştir. Kırsal istihdam oranı azaltılarak sanayi sektörüne aktarılması kabul görmüştür (DPT, 1973, s.2).

1973 yılında 1757 sayılı Toprak ve Tarım Reformu Kanunu çıkarılmıştır. Genel olarak bu kanun kapsamında hükümet tarafından tarımda kullanılacak olan arazilerin genişliği saptanacaktır, tarım arazileri üzerinde kamulaştırma yapılabilecek ve bu arazilerde mirastan doğan bir hak mevcut ise gerekli olduğu durumlarda sınırları daraltılabilecektir vb. ayrıcalıklar tanınmıştır. Özellikle bu yıllarda tarımda kooperatifleşmek mahiyet kazanmıştır ve mevduat toplama yetkisi kooperatifler eline bırakılmıştır (DPT, 1973, s.898-912).

1.4.4.3. 1980-2000 Döneminde Tarım

Tarihsel süreç içerisinde 1980'li yıllara gelinceye dek sektörler çeşitli faktörlerden etkilenerek gelişme kaydetmiştir. Tarım da bu sektörler içerisinde. 1980 yılı ve sonrasında küreselleşen dünyanın etkisiyle çoğu ülkede değişen siyasi ve ekonomik olgular Türkiye'yi de etkisi altına almıştır. 1980 yılından itibaren Türkiye'de de liberal ekonomi sistemi kabul görmüştür. Liberalizm adı altında yaşanan serbestlik dönüşümleri tarım sektöründe de yeniden bir dönüşüm başlatmıştır. Bu dönüşümlerden dönem için ve en önemlisi 24 Ocak 1980 kararları olarak nitelendirilmektedir. 24 Ocak kararları neticesinde öncelikle ekonomi içerisinde devletin kapladığı alan daraltılmıştır yani kamu kesiminin hâkimiyet oranı azaltılmıştır. Böylece daha serbest bir piyasa ortaya çıktığı için dışa açık bir ekonomik büyüme modeli hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Tarım sektörü açısından ise bir önceki dönem olan 1960-1980 yıllarında benimsenen politikalar etkisini yitirmiş ve fiyat ve gelir istikrarını sağlamak daha mühim hale gelmiştir. Bundan dolayı üretim iç ve dış talebe uyumlu olacak şekilde, tarımsal ürünlerde kalite aranan görüşler ve yöntemler ile devam edilmiştir (Şahinöz, 2011, s.464).

Yine bu dönemde tarımsal ürünlerde daha çok artış ve daha kalite yüksekliği sağlamak için destekleme ve fiyat istikrarı fonu oluşturulmuştur. Hedeflenen nitelikleri gerçekleştirebilmek adına üreticilere finansman desteği

verilmiştir. 1980’li yılların sonuna gelindiğinde ise ülkede yağışların ve azalması ve iklimsel değişikliklerden dolayı kuraklık yaşanmıştır. Tarım için önemli olan su ve toprak yapısında beliren bu olumsuz durum neticesinde tarım sektörünün büyüme hızı %-7,7 oranına düşmüştür. Ayrıca tarımsal ürün elde etmede kullanılan yem ve gübre fabrikaları liberallik adı altında özelleştirildiği için tarım sektörü açısından yine olumsuz bir faktör gelişme göstermiştir (Çoban, 2014, s.174). 1980-2000 arası dönemde 4 adet kalkınma planı uygulanmıştır.

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Dönemi: Bu dönem 1979-1983 yılları arasını içermektedir. 24 Ocak Kararları kapsamında esas alınanlar, fiyat mekanizmasını ölçüt olarak kabul edilmiş ve devletin ekonomi içerisindeki hacmi küçültülmüştür. Yani serbest piyasa ekonomisi benimsenmiştir. Bu nedenle Neo-liberal bir anlayışa hitap etmektedir. Ekonomik kalkınmayı başlatmak gayesi güdülen veriler kararların nitelikleri, yurttan sanayi sektörünü iyileştirmeyi başarmak ile ulusal sınırın dışındaki pazarlarda ticarete eğilim vermektir (Öztürk, Nas ve İçöz, 2008, s.17).

Bu bağlamda hükümet programında merkezi kırsal çalışmaların yerini köy-kent modeli almıştır. Uygulamalar yalnızca iki yıl sürmüş ve 1980’li yıllarda merkez köy olarak kabul edilen yerleşim yerleri saptanarak bu merkezler aracılığıyla kırsal kesime hizmet vermeye çalışılmıştır. Sayıca fazla birimden meydana gelen yerleşimlerin dağınık yapısı, kırsal alanlara sunulan hizmetler arasındaki koordinasyonu zorlaştırmış, yatırımların verimliliğini düşürerek yaşam koşullarının iyileştirilmesinde kullanılma imkânını sınırlı hale getirmiştir (Yenigül, 2017, s.21).

Kırsal refah politikaları özel ihtisas komisyonu raporunda tarım sektörü nezdinde üretim gerçekleştiren ekonomik birimlerin sahip oldukları arazinin ve kazanmış bulundukları gelirin düzeyi incelenerek, destekleme alımları kooperatifçilik bakımından saptama amacıyla yorumlanmış ve kırsal refah politikasının Türkiye Cumhuriyeti nezdinde büyük olmayan tarım sektörüne üretim yapan işletmeler açısından pek faydası dokunamadığı bilgisi verilmiştir. Plan kapsamında ise kooperatifçiliğe ve buna mensup kamu kuruluşları bağlantısında meydana gelen uyumsuzluk ve düzensizliğin mevcudiyetinden ötürü tezat faaliyetlerin belirdiği, yalnızca tek bir amacı bulunan ve küçük ölçekli kooperatiflere daha çok yönelme neticesinde kaynaklardan etkinsiz şekilde faydalandığı belirtilmiştir (Başar, 1983, s.131- 132; Bilgin ve Tanıyıcı, 2008, s.149).

Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Dönemi: 1984-1989 yılları arasını kapsayan dönemdir. Beşinci kalkınma planında 24 Ocak kararları temel alınmıştır. Temel aldığı ilkelerde serbestlik öngörülmektedir. Bundan dolayı

liberal düzene uyumlu kararlar saptanmıştır. Devlet faktörünün eskiye nazaran payının küçüldüğü ve ekonomide liberallik talimatlarının yer aldığı bir plan olma özelliği göstermektedir. Tarım sektörü açısından olması önceden gerekli görülen gayeler ise; tarımda fiyat ve gelir istikrarı koşulunu muhafaza etmek, tarımdan elde edilen ürünlerin gerek iç piyasa açısından gerekse dış piyasa açısından istekleri karşılaması, pazarlama olanakları açısından sıkıntı çekilmeden yürütmek ve daha az maliyetle daha fazla ürün elde etmek gibi gayeler belirlenmiştir. Ayrıca teknolojik yenilikler yakından takip edilerek makineleşme oranı artırılmak istenmiştir (DPT, 1985, s.52-53).

1984 yılında 3083 sayılı sayılı Sulama Alanlarındaki Arazi Düzenlemesine Dair Tarım Reformu Kanunu çıkarılmıştır. Ancak yalnızca devlet elinde sulamaya açılan araziler için kullanılacağı uygun görüldüğünden teoride işlerlik kazanırken uygulamada kısıtlılık söz konusu olmuştur (Yavuz, 2005, s.47).

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı Dönemi: 1990-1994 yıllarını kapsayan dönemdir. Tarımsal üretim çıktısının yanında bitkisel ürünlerin ve hayvancılığında artışı güdülen gayeler arasındadır. Ön plana çıkan bir diğer etmenler ise tarımda teknolojik gelişme düzeyini yükseltmek, verimlilik oranının daha ileri düzeye çıkarılması ve geçini araziye ekip biçerek idame ettirenlerin gelir oranlarının yükseltilmesi olarak belirlenmiştir (DPT, 1990, s.50).

Altıncı beş yıllık kalkınma planının uygulama safhası bulunduğu dönem özelinde, 1994 tarihinde 5 Nisan kararları beraberinde IMF'ye sağlanan bir takım üstlenişler bakımından tarım sektörüne ayrılan maddi takviyeler hususunda öncekine kıyasen daha ussal yaklaşılması konusuna dikkat çekilmiştir (Akman, 2006, s.96-97). Genel anlamda beşinci kalkınma planına benzer politikaların gündeme geldiği görülmektedir.

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Dönemi: 1996-2000 yılları özelinde hazırlanmıştır. Daha önceki kalkınma planları ile mukayese edilince yedinci planın mahiyet kazanması uluslararası ilişkiler bakımından mühim görülen gelişmelerin ortaya çıkması ile açıklanmaktadır. Başlangıç olarak 1933 yılının alındığı Uruguay Turu ve bu turun ardından 1995 yılında oluşum tamamlayarak hayata geçen Dünya Ticaret Örgütü ile küresel manada tarım, sanayi, fikri mülkiyet ve hizmetlerde zorluk çekmeden ticaret yapabilmek için çabalara girişilmiştir (DPT, 1996, s.1).

Yedinci plan özelinde yıllar geçtikçe yükselen nüfus oranının besin maddelerini temin etmede güçlük çekmemesi, ülkece yetiştirdiğimiz tarımsal ürünlerden dış piyasaya oranla üstünlük sağladıklarımızın üretimi

üzerinde yoğunlaşmak ve de ülke nüfusuna yetecek oranda üretimi artırırken aynı zamanda ihracatı da arttırmak benimsenen amaçların çerçevesini oluşturmuştur (Kalaycı, 2012, s.107).

Öte yandan Yedinci kalkınma planına bakıldığında tarım sektörünün kendine özgü yapısı ele alındığında hizmet sağlamada görev üstelenen kuruluşların ilişkisinde yeterince düzenli bir yapının oluşturulamadığı bir yana tarım sektörünün yapısında arzu edilen seviyede bir iyileşmenin elde edilemediği açıktır (Akman, 2006, s.96-97).

1.4.4.4. 2000 sonrası Döneminde Tarım

Tarım sektörü 21. yüzyılın başından beri hem dünyada hem de Türkiye’de bir dönüşüm süreci yaşamaktadır. Bu dönüşüm sürecinde küresel ekonomik yapıdaki değişkenlikler ve sanayi ve hizmet sektörlerinde meydana gelen yeni talepler etkili olurken, özellikle temel tarım politikalarındaki dönüşümler önemli olmuştur. Ülkemizde değişen şartlar ve farklı yaklaşımlar doğrultusunda tarım sektöründe de yeni politikaların benimsenmesinden dolayı politikalarla uyumlu stratejiler ve politika araçları geliştirilmiştir. Tarım politikasında, 2000’li yıllardan itibaren verimliliğin ve rekabet gücünün artırılması, dış ticaretten alınan payın en üst düzeye çıkarılması, gıda emniyeti ve güvenliğinin sağlanması ve doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımına odaklanılmıştır (Hatunoğlu ve Eldeniz, 2012, s.28).

1980’lerin sonrasındaki Türkiye’de Avrupa Birliği (AB) ile gerçekleştirilen görüşmeler tarım sektörü açısından popülerlik sağlayıp gündeme gelen meselelerden biri konumuna gelmiştir (Kazgan, 2013, s.23).

Türkiye’de siyasi yönden yönetimin ilk 10 yılına (2003-2012) çoğu biçimde etkisi bulunan AKP iktidarı, tarım sektöründe de çeşitli şekilde başkalaşım yaşatacak bir dizi yöntemi uygulamıştır. Sektörün tertip içerisinde işleyişini sağlamak adına çaba sarf etmiş ve bir takım mühim neticelere ulaşmıştır. Tarım Kanunu da kapsayan “Tarımda Yapısal Dönüşüm Dönemi (2003-2011)’ne girilmiş ve 13 temel yasa çıkarmıştır (Kalaycı, 2012, s.112).

Söz konusu belgede gözleri üzerine çeken bir konu ise “*Tarımın sosyal alan olmaktan çok, stratejik ve rekabete dayalı iktisadi bir sektör olarak ele alındı.*” İfadesi olmuştur. Söz konusu ifade, 9 Aralık 1999 IMF Niyet Mektubu ve Yeniden Yapılandırma Programında, tarım sektöründe izlenilecek yol açısından da yapılan ileriye dönük görüşlerinde esasıyla da uyuyormaydı. Kaydedilen öngörüler şu şekilde yer almıştır; (Özdemir, 2012, s.234:Kaya ve kalaycı, 2021, s.29).

- Destekleme politikalarına son verilerek Doğrudan Gelir Desteği Sistemine geçilmesi,
- Hububat, tütün ve şekerpancarının maddi ederinin küresel piyasadaki ile uygun değerde olması ve bir süre sonra destekleme alımlarına son verilmesi,
- İdare için belirli tarım sektörü mahsullerinde destekleme alımında bulunan Tarım Satış Kooperatif ve Birliklerinin kendi kendine yönetebilecek özgürlüğe sahip olması açısından kanun çıkarılması,
- Devlet tarafından tarım ile uğraşı bulunan bireylere verilen kredi desteklerinin bir süre sonra son verilmesi,
- Gübre ve diğer girdi desteklerinin 2000 ve 2001'de nominal olarak sabit tutulması ve bunlara bir süre sonra son verilmesidir.

Türkiye'de 2000 ve 2001 tarihlerinde son derece mühim yaşanan iki ekonomik kriz meydana gelmiştir. Bunlardan sonra Türkiye ile IMF arasında destekleme düzenlemesi imzalanmıştır. Tarım sektörünü alakadar eden kısımlara değinmek gerekirse; Dönemde hali hazırda uygulaması bulunan tarımsal destekleme sisteminden dönülerek Doğrudan Gelir Desteği (DGD) sistemi uygulanmaya başlanacaktır, destekleme alım fiyatları küresel piyasa fiyatları göz önünde bulundurularak uyum sağlanacaktır, ÇAYKUR, TEKEK ve Şeker Fabrikaları kamudan ayrılarak özel sektöre geçirilecektir, Tütün ve Şeker Kanunu yayınlanacaktır ve Ziraat Bankası'ndan sağlanan sübvansiyonlu kredilere son verilecektir. Değinilen düzenlemelerin hayata geçirilmesi amacıyla 2001 yılında Dünya Bankası desteğinde Tarım Reformu Uygulama Projesi uygulama safhası bulmuştur. Mevzu bahis proje ile birincil olarak Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri (TSKB) ve KİT'ler aracılığıyla gerçekleştirilen alımların ve fiyat müdahalesini esas alan tarımsal desteklerin, bütçeye yapmış olduğu yükün daha aza çekilebilmesi maksadıyla fiyat ve girdi desteklerinden vazgeçilerek çiftçi kayıt sistemine geçme ve böylece çiftçilere DGD sisteminden yardımda bulunulması ile TSKB'nin tekrardan yapıya kazandırılması amaçlanmıştır (Hatunoğlu ve Eldeniz, 2012, s. 41-42).

Türkiye'ye bu dönemde yapılan oryantasyon sürecinde ülke içerisinde izlenilecek yollarda biçim almıştır. Böylece tarımsal destekleme sisteminden dönülerek farklı bir destekleme sistemi uygulanmaya başlanmıştır. Dış pazarlar ile özdeşleşebilmek maksadıyla tarımsal dönüşüme gidilmiştir. Destekleme politikalarında doğrudan piyasaya müdahale bırakılarak bir piyasa toplumu inşa edilecek şekilde toplumsal ilişkilere müdahale yöntemi izlenmiştir. Bu dönüşüm, 2001'de uygulamaya konulan Tarım Reformu Uygulama Projesi

(TRUP) hayata geçirilmiştir. Bu başkalaşımın en mühim kademesi ise tapulu toprakların birincil alınması suretiyle arz edenleri ve tarımsal destekleme sisteminin tekrardan tasviri niteliğinde olan Çiftçi Kayıt Sistemi (ÇKS)’dir. Belirlenen yeni yöntem ile arz edenlere üretim maliyetlerinde sunulan gübre, mazot destekleri de mevzu bahis yapısal dönüşüm kapsamında kendisine yer edinmiştir (Kaya, 2012, s.54).

2001 tarihli Tarım Reformu Uygulama Projesi’nin (ARIP) birincil kalkınma hedefi; hükümet sübvansiyonlarını önemli ölçüde azaltmak ve bu şekilde hükümetin tarım reformu programının uygulanmasına yardımcı olmaktır. Aynı zamanda, proje sübvansiyonların kaldırılmasının olası kısa vadeli olumsuz etkilerini azaltmak ve verimli üretim modellerine geçişi kolaylaştırmaktır. Tahsis verimliliğini teşvik etmenin yanı sıra, uygulanacak reformlar mali istikrar için gereklidir (World Bank, 2010).

Ülkelerde tarım sektöründe uygulanacak politikaları belirleyen uluslararası kuruluşlar şunlardır; Dünya ticaret Örgütü, Avrupa Birliği, Uluslararası Para fonu ve Dünya bankasıdır. Bu kuruluşlardan DTÖ’nün ve AB’nin ortak tarımsal politika hükümleri IMF ve DB açısından daha genel bir çerçeve çizmektedir (Günaydın, 2009, s.176).

AB, Türkiye’nin tarımsal politikalarında dönüşümler uygulamasını talep etmiş, kendisinin uygulamasını uygun gördüğü tarımsal politikaların ortak tarım politikaları ile arasında bir ahenk ve düzen sağlamasını makul gördüğünü bildirmiştir. Tarım sektöründe radikalleşme ve yenileşme amacıyla yapılan reformlar içerisinde Tarım Reformu Uygulama Projesi (ARIP) dikkatleri üzerinde çekmiştir. Öte yandan AB çalışmalarına uyum sağlamak maksadı ile tarım sektörüne devlet tarafından yapılan yardımlara son verilmiş ve böylece neredeyse tarım sektöründe resesyon sürecine girilmiştir. Devletin yapmış olduğu yardımlara son verilmesi neticesinde kırsaldan kente göç hareketleri sürat kazanmıştır. Tarım Reformu Uygulama Projesi 2001 tarihinde uygulama safhası kazanmış olduğundan 2006 tarihinde “5488 sayılı Tarım Kanunu” getirilmiştir. Bu kanunla Çevre Amaçlı Tarım Alanlarının Korunması Programı (ÇATAK)’ da mevzuatta yerini almıştır (Yörür, 2010, s.300).

2015/8294 Sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile 2016 yılında Küçük Aile Çiftçiliğine destek sağlanması kabul edilmiştir. Aile çiftçiliği; geleneksel gıda ürünlerinin muhafaza edilmesinde, dengeli beslenmede, biyoçeşitliliğin korunmasında, kaynaklardan sürdürülebilir olacak şekilde faydalanılmasında önemli bir işlevi bulunmaktadır. Bundan dolayı aile çiftçiliği sosyal politikalar ile desteklendiğinde ulusal ekonomilerin canlanması için aynı zamanda bir fırsat olarak değerlendirilmektedir. 26 Şubat 2016 tarihli

Resmi Gazetede yayınlanan “Kırsal Kalkınma Destekleri Kapsamında Genç Çiftçi Projelerinin Desteklenmesine” ilişkin kararın (BKK 2016/8540) amacı; tarım sektöründe sürdürülebilirliğin sağlanması, genç çiftçilerin girişimciliğinin desteklenmesi, gelir seviyesinin yükseltilmesi, alternatif olabilecek gelir kaynaklarının meydana getirilmesi ve genç kırsal nüfusun istihdamına fayda katacak kırsal alandaki tarımsal üretimi içeren projelerin desteklenmesi olmuştur (TMMOB, 2020, s.111).

2015’te tarımı uğraş edinenlere ve sektöre yapılan maddi yardımların düzeyi artırılmıştır. “8294 sayılı Bakanlar Kurulu” kararının kabul edilmesi neticesinde 5 dekar ve daha az toprağın mülkiyeti bulunan çiftçiler için maddi yardımlar yapılması kanunlaştırılmıştır. 2016’da gübre alımı ile verilen KDV oranları indirilmiştir. 2017’de “10465 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı” ile çeşitli destekleme projeleri meydana getirilmiştir. Tarımda bugünkü Türkiye’ye varıncaya değin pek çok kanun çıkarılmıştır.

Hazırlanan bu kanunlar uygulama safhasına alınmaya çalışılmış fakat birbirleri ile maksat yönünden benzerlik yakalanamadığı için sektöre negatif yönde etkiler bırakmıştır. Bunlar arasında ayrıcalıklı olarak desteklemeler kapsamında yapılan dönüşümler çiftçilerin güveninin zedelenmesine mahal vermiştir (Yalçinkaya, Yalçinkaya ve Çılbant, 2006, s.110).

Tarım sektörü Türkiye’nin büyümesi ve gelişmesi açısından önemli olsa da tarım ürünlerinin üretim ve verimliliğinin artmasını etkileyen bazı zorluklar da mevcuttur. Bunlar şöyledir; Kırsal ve tarımsal altyapı sorunları ortadan kaldırılmamıştır, tarım sektörü çalışanı fazladır, Üreticilerin sendikalaşma oranı düşüktür, tarım sektöründe faaliyet gösteren işletmeler küçük ve toprak yapısı parçalıdır, yetersizdir teknoloji ve mekanizasyonun eksik kullanılması nedeniyle üretim verimliliği düşük ve maliyetler yüksektir, tarım ürünlerinin pazarlanmasında sorunlar mevcuttur (Durgut ve Dumanoglu, 2016, s.95).

Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Dönemi: 2001-2005 yılları arasını içeren bu planın teoride kaldığı uygulamaya geçmediği bilinmektedir. 2001 yılında beliren ekonomik yönlü kriz uygulanmasının önüne geçmiştir fakat 2002 yılında yapılan erken seçim sonucunda sekizinci kalkınma planı yerine getirilmiştir. Plan kapsamında üreticilere sağlanan destekler bakımından fiyat politikası desteğine yer verilmişse de gecikmeli olarak uygulanan planda ilerleyen süreç içerisinde bu politikadan dönülerek Doğrudan Gelir Desteği politikası ile yola devam edilmiştir (DPT, 2000, s.132–135).

Bu plan özelinde saptanan amaçları sıralamak mümkündür. Şöyle ki; tarım sektöründen elde edilen çıktılar kapsamında ürünlerde nicel olarak bir artış kaydetmek, verimliliği ileri düzeye taşımak, kalitenin ve de ihracat oranının

yine aynı şekilde yükseltilmesi hedeflenmiştir. Ayrıca tarım sektöründen üretimin gerçekleştirildiği zaman aralığınca istemsizce doğayı etkileyecek olan zararın etki ve izlerinin daha düşük bir seviyeye indirilmesi yine mahiyeti bulunan bir gayedir. Saptanan amaçlar beraberinde 2000 yılının ardından uygulama safhası bulan alternatif ürün sistemi nezdinde üretim yapan kesim tarafından talep edilen düzeyin üzerinde üretilen fındık ve çay ürünlerini yetiştirenlerin daha farklı istihdam olanaklarının bulunduğu alanların istikametine doğru çevirmek veyahut üretim yapan kesimce talep düzeyinin altında üretimi gerçekleştirilen ürünlerin yetiştirilmesine özendirmek amacı sekizinci kalkınma planı nezdinde saptanmıştır (Akman, 2006, s.97).

Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı Dönemi: 2007-2013 yıllarını kapsayan bir plandır. Genel olarak bakıldığında Türkiye açısından hem enflasyonun hem de işsizlik oranlarının zamanla düştüğü bir dönemdir. Bu dönemde tarım sektörünün daha iyiye gitmesi için hedefler konulmuştur. Rekabetçi bir piyasa ortamı sağlanmak istenmiş ve sektörün ana bileşenlerinden biri olan doğa için daha hassas olunması yönünde gayeler güdülmüştür. Bu dönemin planında tarım sektörü için hazırlanan amaçlar nazarında Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması ile AB Ortak Tarım Politikası ve küresel ticarete meydana gelen gelişmeler ile dönüşümler göz önünde bulundurulmuştur (Kalaycı, 2012, s.106).

Hazırlanan bu planın biçiminde ve özünde 2006 tarihli ve 5488 sayılı Tarım Kanunu ile üretim çıktısında istikrar sağlanmak istenmiştir. Ayrıca 2005 tarihli ve 5363 sayılı Tarım Sigortaları Kanunu sayesinde tarım sektöründe meydana gelmesi mümkün olabilecek belirsizliklerin ve tehlikelerin daha düşük düzeye indirgenebilmesi için tedbirler vurgulanmıştır. Tarım borsasını genişletebilmek hedeflenerek 2005 tarihli ve 5300 sayılı Tarım Ürünleri Lisanslı Depoculuk Kanunu yürürlüğe konmuştur (DPT, 2006, s.31). 2009 yılına gelindiğinde ise Doğrudan Gelir Desteği politikası sonlandırılmıştır ve destekler verme süreci arazi genişliğine ve ürün tipine göre ödemeler biçiminde ilerlemiştir (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2013, s.98).

Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı Dönemi: 2014-2018 özelinde hazırlanan bir plan olma özelliği göstermektedir. Toplumun dengeli ve yeterli beslenmesini esas alarak, teknolojiye dayalı, altyapı sorunlarını çözmüş, etkin ve talebe uygun üretim yapısı belirlenmiş, uluslararası arenada rekabet gücü yüksek, doğal kaynakları sürdürülebilir kılan bir politika gayesi özelinde hazırlanmıştır. Tarım sektörünün yıllık ortalama büyüme hızının % 3,1, toplam istihdam içerisindeki payının % 21,9 olacak şekilde düşürülmesi ve GSYH içerisindeki payının ise % 6,8 olması kestirilmiştir. Toprakta meydana gelen bölünmelerin engellenebilmesi maksadıyla hukuki ve kurumsal düzen

adına planlar yapılarak gerçekleştirilmesi, sulama ve ulaştırmaya ilişkin arazi toplulaştırma özel alınarak kamu kurumları ilişkisinde koordinasyonun sağlanması, tarımsal ürün ihracat pazarının geliştirilmesi, katma değeri yüksek olan ürünlerin geliştirip yaygınlaştırılması ve buna ilişkin nanoteknoloji ve biyoteknolojiye yönelik araştırmalara üstünlük verilmesi, birincil amaçlar arasına alınmıştır (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2013, s.100-101).

Tarımsal desteklemeler ise, tarım arazileri bazında, sosyal amaçlı ve üretim odaklı olarak düzenlenecek ve çevre ile bitki, hayvan ve insan sağlığı dikkate alınacak biçimde verimliliği dikkate alınarak değerlendirilecektir. Bu çerçevede ürün deseni ve su potansiyeli uyumu gözetilerek, sertifikalı üretim yöntemlerine önem verileceğine değinilmiştir (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2013, s.101).

On birinci Beş yıllık Kalkınma Planı Dönemi: 2019-2023 yıllarını içeren bir plandır. Bu dönemi mühim kılan unsur ülkenin yönetim biçiminin değişimini içeren ilk plan olmasıdır. Parlamenter sistemden, Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine geçişin beraberinde yapılmıştır. Planda göze çarpan ilk faktör Tarım sektörü özelinde dönüşüme açık gayeler saptanmıştır. Bu gayeler arasından özellikle kimya sektörü üzerinde durulmuştur. Ayrıca sadece tarım sektörü özelinde olmamakla birlikte girdiler ve çıktılar bakımında kalite ve verimlilik oranlarının daha ileri seviyelere çıkarılması amacıyla yüksek teknoloji ekonomisinden yararlanmak istenmiştir. Ülkenin kalkınması açısından mahiyeti büyük olan Hukukun Üstünlüğü ilkesi gözetilerek hedefler belirlenmiştir ve denetim faktörünün önemi vurgulanmıştır. Planın, uzun vadeli hedeflerle ülkenin kalkınma vizyonunu ortaya koyarak, milletin temel değerlerini ve beklentilerini karşılayacağı öngörülmüştür. “İstikrarlı ve Güçlü Ekonomi” adı altında her alanda rekabetçi ve verimlilik artışının temel alındığı istikrarlı ve güçlü ekonomi olgusu göze çarpmıştır (SBB, 2019, s.1-2).

Bunlar; Tarım sektörünün çevresel, sosyal ve ekonomik olarak sürdürülebilir bir yapıda varlığını sürdürmelidir, Üretim politikasının arz-talep dengesi dikkate alınarak rekabet gücü yüksek, sırtını ileri teknolojiye dayayan, altyapı problemlerinden arındırılmış, etkin bir tarım yapılmalıdır. Bütün üretim aşamaları kayıt altına alınarak izlenmeli ve değerlendirilmelidir. Bunun için dijitalleşme, yapay zekâ ve veriye dayalı iş modelleri sistemlerinden fayda sağlanmalıdır. Tarımsal desteklerin verimlilik düzeyini yükseltecek etki analizi yapılması ve yapılan desteklemeler ile harcanan suyu azaltarak, üretimde kalite, çiftçinin maliyet ve gelir gibi bir takım problemleri dinamik bir yapıya kavuşturulmalıdır. Tarım arazileri için etkin bilgi sistemi hazırlanmalı, haritalanmalı ve sınıflandırılmalıdır. Tarım

arazilerinin miras ve satış yolu ile bölünmesinin önüne geçebilecek önlemler alınmalı ve arazi toplulaştırma çalışmalarına sulama yatırımları ile ahenkli bir şekilde devam edilmelidir. Katma değerli tıbbi ve aromalı bitkiler öncelik alınacak şekilde, ürün güvenilirliği, çeşitliliği ve üretimini artırmak amacıyla, başarı sağlayacak tarım uygulamaları, organik tarım, sözleşmeli üretim, kümelenme, araştırma, pazarlama ve markalaşma faaliyetleri için yardım edilmelidir (SBB, 2019, s.91-96).

On ikinci Beş yıllık Kalkınma Planı Dönemi: 2024-2028 dönemini kapsayan planda tarım ve gıda özelinde saptanan hedefler şöyledir; Üretimin ekonomik, sosyal ve çevresel boyutlarına bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşan, teknoloji kullanım seviyesi ve verimliliği yüksek, örgütlü, rekabetçi, arz-talep dengesi perspektifinde planlı üretim yapılan, doğal kaynakları etkin ve sürdürülebilir bir biçimde kullanan, toplumun yeterli ve dengeli beslenmesini sağlayan bir tarım sektörünün meydana getirilmesidir (SBB, 2023, s.98).

Sektöre yönelik uygulanacak olan politika ve tedbirler arasında genel olarak dikkat çekenlerden biri, tarım istatistiklerinin uluslararası standartlara uygun olarak geliştirilerek, tarım bilgi sistemleri tarımsal üretimin tüm süreçlerinin sağlıklı şekilde kayıt altına alınması ve izlenmesini temin edecek şekilde etkin işler hale getirilecek olmasıdır. Ülke ekonomilerinin yıllardan beri süregelen bilgi eksikliği sorununa kesinlikle olanak tanınmayacağı ilk hedeflerdendir. Tarım arazilerinin kullanımı etkin şekilde izleneceği ve kullanılmayan araziler üretime kazandırılacağına yer verilirken, gıda güvenilirliğini sağlamak adına altyapının iyileştirilmesine yönelik yatırımlara devam edileceğini ve gıda denetimi ile bitki ve hayvan hastalıklarının zararlılarıyla mücadele hizmetlerinin etkinleştirileceği de eklenmiştir. Kamu, üniversite ve özel sektör işbirliği çerçevesinde hayvan ve bitki ıslahı, hassas tarım, biyoteknoloji, biyoçeşitliliğin korunması ile iklim dostu ürün ve uygulamaların geliştirilmesi alanlarına öncelikli olmak üzere yürütülen Ar-Ge çalışmalarının destekleneceği kaydedilmiştir (SBB, 2023, s.98- 99).

Tarımsal Destekleme Politikaları

Çalışmanın bu bölümünde Türkiye’de tarımsal destekler incelenirken AB ve Türkiye arasında onaylanan OTP temel ilkeleri ve bu ilkelere uyum çalışmaları kapsamında tarımsal destekler ele alınarak karşılaştırmalı şekilde incelenmiştir.

Avrupa Birliği’nde tarım sektöründe üretimin arttırılması, çiftçilerin tarım sektörü dışında hizmet ve sanayi sektöründe çalışanlarla elde ettikleri gelirlerin dengelenmesi için Ortak Tarım Politikası (OTP) 1962 yılında uygulanmaya başlamıştır. OTP’ları konusunda daha sonraları reformlar yapılmıştır. Bu reform süreçlerinde, tarım sektörünün geleceği, kırsal alanların dengeli kalkınması ile ilişkilendirilmiştir. OTP Avrupa Birliği’nin ilk ortak politikasıdır ve temelleri Roma Antlaşması ile oluşturulmuştur. OTP Avrupa Birliği bütçesinin % 42-48’ini kapsamaktadır. OTP ile AB için tarım alanında bir politika oluşturulması ve tarımsal kalkınmanın sağlanması amaçlanmaktadır. Türkiye AB’ne üyelik müzakereleri kapsamında OTP ile muhatap olmaktadır ve bu kapsamda birlik tarafından Türkiye tarımının kalkınması için bazı fonlar aktarılmış bu süreçle birlikte müktesebat uyumu çalışmaları başlatılmıştır (Nazlı ve Küden, 2012, s.93).

2.1. DEVLETİN TARIM SEKTÖRÜNE MÜDAHALE NEDENLERİ

Tarımsal faaliyet ekonominin temel sektörlerden biridir. Nüfusun gıda ihtiyacını karşılaması, diğer sektörler içinde kaynak oluşturması düşünüldüğünde iktisadi kalkınmaya önemli katkılar sağladığı görülmektedir. Bu katkılar; üretim katkısı, piyasaya katkısı, üretim faktörleri katkısı şeklinde ifade edilebilir (Tuna, 1989, s.346).

Hükümetler tarım sektöründe verimliliği, kaliteyi ve elde edilen çıktı miktarını daha yüksek düzeylere çıkarabilmek amacıyla çeşitli müdahaleler yapmaktadırlar. Müdahalelerin yapılmasının sebebi hem ekonomik hem de sosyal problemlerin çözülmesinin sağlanmasıdır. Sosyal problemler çözümünde üretici ve tüketicinin güçlük çektiği konuların azaltılması veya önlenmesi konularında müdahaleler amaçlanmaktadır. Sadece üreticiyi koruyan müdahale politikaları tüketiciyi korumadığı gibi tüketiciyi koruyan politikalarda üreticiyi korumamaktadır. Politikaların hem üretici hem de tüketici odaklı olması gerekmektedir (Özdemir, 1989, s.263).

Tarım sektörüne kredi ve sigorta piyasalarında bozukluklar meydana gelmesi, kamusal mallar ve getirilerin artması, bilgi düzeyinin yetersiz kalması, dışsallıklar ve gelir dağılımında meydana gelen bozukluklar gibi nedenlerle müdahale yapılmaktadır (Stiglitz, 1987, s.43-44). Tarım sektörüne yapılan müdahale nedenlerini aşağıda yer aldığı şekilde açıklamak mümkündür.

2.1.1. Tarımsal Üretimin Ülke İhtiyaç ve Menfaatlerine Göre Artırılması

Ülkelerin tarımsal alanda uyguladığı politikalarla ulaşmak istedikleri hedefler aşağıda yer almaktadır (Arıkboy, 1992, s.145);

- Ekonomide büyümenin ve kalkınmanın sürdürülebilir bir hale getirilmesi için tarım sektörü öncülüğünde çalışmalar yapılması,
- Ülkeye döviz girdisi sağlanması,
- Ülke nüfusunun gereksinimlerine rahatlıkla cevap verebilecek bir tarımsal çıktı düzeyi elde edilmesi,
- Teknolojik dönüşümler sağlanarak teknolojinin iyileştirilmesidir.

2.1.2. Tarımsal Ürünlerde Fiyat İstikrarının Sağlanması

Uygulanan tarım politikaları kapsamında yapılan müdahalelerin diğer bir sebebi, tarımsal ürün faaliyetleri kapsamında arz edilen miktarın fazla olması ve bu üreten kesimin eğitim düzeyinde yetkinlik bulunmaması nedeniyle pazarda tam bilgiye erişmenin imkânsızlığına dayanmaktadır. Ayrıca arz eden kesimin farklı bölgelerde bulunması, üretim konusunda verilmesi gereken kararların aralarında herhangi bir ilişki veya bağlantı kurmadan verilmesi ile sonuçlanmaktadır. Böylece tarım sektörünün talep edenlere, arz edenlerin cevabı gecikmeli olarak gerçekleştiğinden üretimde süreç aktıkça iniş ve çıkışlar meydana gelmektedir. Piyasada oluşan fiyat dalgalanmaları, tam anlamıyla ortadan kaldırılamasa bile daha az bir düzeye düşürülmesi için

destekleme politikaları, devlet müdahalesi ile gerçekleşmektedir (Kıymaz, 2008, s.7).

Tüketim harcamaları içerisinde gıda harcamalarının payı genel olarak gelir düzeyinin değişmesi ile aynı miktarda artış veya azalış göstermemektedir. Doğal olarak gıda talebi sınırlı olduğundan talep düzeyi aşağı ve yukarı yönlü değişmeyeceğinden arzın aritmetik artması ya da azalması fiyatlarda geometrik olarak azalışa veya artışa sebep olacaktır. Literatürde Bolluk Paradoksu (King Kanunu) olarak ifade edilen bu durum üreticilerin üretimlerinin uygun hava şartlarının hüküm sürdüğü yıllarda bol olmasına bağlı olarak satış gelirlerinde azalışa ve çiftçi gelirinin istikrarsız bir yapıda olmasına sebep olmaktadır. Ayrıca tarım sektörü gıda arzının genel olarak tabii koşullar ile gerçekleşmesi ve toprağın sınırlı olması üretim miktarını kısıtlamaktadır. Koşullar, tarımsal üretim arzının esnekliğinin düşmesine sebep olmaktadır. Gıda ve tarım ürünlerinin yer verilen sebeplerden dolayı diğer mal gruplarına göre piyasaları daha kırılğan yapıdadır (Eştürk ve Kaya, 2023, s.475).

Gıda ve tarım sektöründen elde edilen ürünler diğer sektörlerden elde edilen ürünlere göre besin ve gıda ihtiyaçlarını karşıladıkları için ayrıcalıklıdır. Bundan dolayı devlet tarafından tarım ürünlerini ve fiyat istikrarını korumak için düzenleme ve müdahalenin gerekli olduğu bilinmektedir.

2.1.3. Üreticilere Adil ve Yeterli Gelir Sağlamak

Fiyat her iki tarafın işlemini olumlu veya olumsuz etkilemektedir. Amaç rakipleri veya tüketicilerin kar elde etmesi olmalıdır. Bu nedenle, etik ve adil fiyatın ekonomik boyutları iç içe olduğundan birlikte ele alınması gerekmektedir (Jongeneel, vd. 2020, s.3).

2.1.4. Tüketicilerin Korunması

Tarım sektöründen sağlanan gıdaların, üretim aşamasında koşulların güvenli olması, teknik açıdan yeterliliğe ulaşılmasını gerektirmektedir. Bunun sonucunda tarım sektöründe gıda güvenliğinin sağlanması önemli hale gelmektedir. Gıda güvenliğinin ve tedarikinin sağlanması bütün ülkeler için en önemli konudur ve tarım sektörüne müdahaleyi zorunlu hale getirmektedir (Kıymaz, 2008, s. 9).

Kamu tarafından yapılan müdahaleler kapsamında, hem arz hem de talep yönlü politikalara hassasiyet gösterilmesi gerektiği bilinmektedir. Tarımsal ürün fiyatları saptanırken arz eden üreticiye ve talep eden tüketiciye yönelik politikaların izlenmesi son derece önemlidir.

Ülkelerin savaş ya da doğal afetler gibi olağanüstü dönemlerinde özellikle büyük şehirlerdeki kamu kurum ve kuruluşları, bireylerin hayatını devam ettirdiği temel gıda ürünlerinin piyasa fiyatlarını düzenler. Yapılan bu müdahaleci düzenlemede temelde, üretimin eksik kalması sebebiyle aşırı seviyelere çıkan piyasa fiyatını aşağıya çekmek hedeflenmektedir. Bunun için ‘Tavan Fiyatı veya Azami Fiyat’ adıyla piyasada belirlenen fiyatın aşağısında ve maliyet değerinin kısmen üstünde bir fiyat uygulamasına yer verilmelidir (Dinler, 1991, s.108).

2.2. DEVLETİN TARIM SEKTÖRÜNE MÜDAHALE ŞEKİLLERİ

Devletin tarım sektörüne müdahale şekilleri, doğrudan gelire müdahale, fiyata müdahale, girdi destekleri, doğrudan üretim miktarına müdahale, dış ticaret politikalarına müdahale şeklinde ele alınmaktadır.

2.2.1. Doğrudan Gelire Yönelik Müdahaleler

Bu müdahale şekilleri, fark ödeme sistemi ve doğrudan gelir ödemesi şeklinde uygulanmaktadır.

2.2.1.1. Fark Ödeme Sistemi

Tarım sektöründe birden fazla ürün kapsamında tercih edilecek bir destekleme sistemi niteliğinde varsayılabilir fark ödeme sistemi, genellikle iki müdahale aracı kullanılarak uygulanabilmektedir. Bu araçlar hedef fiyat ve ekim kontrolüdür. Hedef fiyat, kamuca saptanan bir çeşit sembol olarak nitelendirilecek fiyat aracılığıyla doğrudan üretken kesimin gelir seviyesini etkisi altına almaktadır. Ekim kontrolü ise üretici kesim ve kamu arasında imzalanan sözleşme doğrultusunda fiyatta ve gelirden istikrarı sağlamak amacıyla dolaylı olarak etkisi altına almaktadır (Teoman, 2012).

Sistemde, üreticilerin katlandıkları maliyetler pazar fiyatının üstüne çıktığında tüketen kesimin ödediği fiyatlar etkilenmeden telafi ödemesine katlanmayı ise devlet üstlenmektedir. Devletçe yapılan ödeme yine devletçe tespiti yapılan hedef yani üreten kesimin fiyatı ve pazar fiyatı arasında beliren farktan meydana gelmektedir. Bu şekilde ürün depolama ve elden çıkarmada katlanılacak maliyetlerin önüne geçilebilmektedir. Ayrıca tüketen bireyler ile tarım sektörü ürünü işleyen sanayiler bu ürünleri pazar fiyatı ile satın alma imkânını elde edebilmektedir (Çakmak, Kasnakoğlu ve Yıldırım 1998, s.5-21; Teoman, 2012).

2.2.1.2. Doğrudan Gelir Ödemesi

Doğrudan gelir desteği, tarım sektöründe üretim yapan kesimin elde ettiği gelirin düzeyini yükseltmek amacıyla devletçe doğrudan gerçekleştirilen gelir transferi ödemelerini kapsamaktadır. Bu ödeme türü, girdi, üretim miktarı ya da gelir ile bağlantısız olarak gerçekleştirilen transfer ödemelerini, önceden kararlaştırılan koşullarda gerçekleştirilen telafi edici ödemeleri ile üretim yapan kesime ödenen pazar fiyatı ve hedef olarak belirlenen fiyat arasındaki fark ödemelerini içermektedir (Babacan, 1999, s.2).

Gelişmiş ekonomilerde, üretimde artış sağlamadan üreticinin gelirinin artırılması amacıyla doğrudan gelir yardımları yapılmaktadır. Fakat gelir yardımlarının aktarılması ile gelir dağılımında ve üretim verimliliğinde iyileşme tespit etmek güçtür. Verilen doğrudan destek ödemeleri ile kırsal kesim için diğer destek türlerine göre daha teşvik edici ve istihdam oranını artırıcı nitelikte olduğundan dolayı bu destek ödemelerine son verilmesi ile sektördeki çalışanların gelirlerinin azalacağından istihdamın başka sektörlere kayacağı da ileri sürülmektedir (Köymen, 2023).

2.2.2. Fiyata Müdahale

Fiyata müdahale, tarımsal destekleme alımı ve müdahale alımı şeklinde uygulanmaktadır.

2.2.2.1. Tarımsal Destekleme Alımı

Pazar fiyat desteği sistemi olarak da adlandırılan tarımsal destekleme alımında alım yapmak için ilgili Kamu İktisadi Teşebbüsü görevlendirilir. Alınacak olan ürünün fiyatının devlet eliyle kararlaştırılması ile görevlendirilen Kamu İktisadi Teşebbüsünde oluşan zararın Hazine'nin karşılaması olarak ifade edilmektedir (Sayın, 2003, s.14). Sistemin uygulanmasında devlet, piyasada taban fiyat belirleyerek, fiyatların kararlaştırılan düzeyin aşağısına çekilmesi önlemektedir (Sayın, 2003, s.19).

Devlet, desteklemeye dâhil ettiği ürünlere nazaran birincil olarak fiyat tespiti sağlamaktadır. Arkasından belirlenen ürünün veya ürünlerin pazar fiyatının, kararlaştırılan fiyatın aşağısına inemeyeceği kapsamında bir garanti vermektedir. Bu türden yapılan fiyat kontrolüne “Taban Fiyat” adı verilmektedir (Arikboy, 1992, s.148). Taban fiyatı uygulaması uluslararası piyasalarda da vardır ve amaç üreticiyi korumaktır. Fiyatlar piyasa taban fiyatının altında bir seyir izlerse devlet piyasada alıcı olur ve ürünleri satın alır. Devlet tarafından yapılan bu müdahalede temel amaç üreticiyi korumaktır. Uygulamanın vermiş olduğu garanti kapsamında üreticiler bir sonraki döneme tarım sektörü ürünlerinin üretimi için rahatça karar alacaktır. İlave

olarak pazar fiyatı konusunda üretken kesim güven duyacaktır (Akman, 2006, s.27).

2.2.2.2. Müdahale Alımı

Müdahale alımında kamu kurumları kararlaştırılan şartlar ile doğru orantılı olarak fiyat belirlemekte ve alım gerçekleştirilmektedir. Bazı ülkeler tetik fiyat kararlaştırarak ürün fiyatlarının belirlenen miktarın aşağısında seyrettiği durumlarda tercihen idari fiyatlar ile alım yapma seçeneğini benimsemektedir. Müdahale alımları “Pazar Fiyat Desteği” niteliğini taşımaktadır (Sarial, 2015, s.26-27).

2.2.3. Girdi Destekleri

Sektörler bazında yapılan her üretimde bir maliyet ortaya çıkmaktadır. Tarım sektöründe de bu durum geçerlidir. Yapılan üretimde beliren maliyeti daha aşağı seviyelere çekmek için devlet tarafından girdi desteği alternatifi sunulmaktadır. Bu destekler tarım ilacı, sulama, makine, gübre, elektrik ve tarım sigortası prim desteği olarak kaydedilmiştir. Girdi destekleri çoğunlukla az gelişmiş ile gelişmekte olan ülkelerde uygulama alanı bulmaktadır. Bu destekler tarım sektöründe girdi kullanımını özendirmekte iken girdi sağlayan sanayi sektörünü özelinde üretim ve karlılık açısından olumlu etkiler bırakmaktadır. Ancak bu desteklerin üretim açısından yönlendirme ve girdi üretimi sağlayan sanayi koluna doğrudan olmasa da bir destek sağlaması sebebiyle piyasa yönlendirildiğinden ticari anlamda bir takım olumsuz etkiler meydana getirebilmektedir. Öte yandan normalden daha fazla oranda girdi kullanımını özendireceğinden çevreye olumsuz etkiler bırakabileceği kaydedilmiştir (acikders.ankara.edu.tr, t.y.).

2.2.4. Doğrudan Üretim Miktarına Müdahale

Devlet tarafından üretim miktarına yapılan müdahale kısıtlama şeklinde gerçekleşmektedir. Hükümetler ihracat ve ithalatı miktar yönünden kısıtlayabilmekte veya ulusal üretim kapsamında kota koyabilmektedir (Lundberg, 2005, s.149). Bu kısıtlamalara gümrük tarifeleri ile ticari kısıtlamalar dâhildir. Tarifeler ikiye ayrılmaktadır. Bu ayrım ad valorem (değer esaslı) veya spesifik (miktar esaslı) olarak yapılmaktadır. Ad valorem tarifeler özelinde mal ve hizmetin değeri önem arz ederken spesifik tarifeler özelinde ise fiziki nitelikler mahiyet kazanmaktadır. Arz ve talep üzerine miktar kısıtlamaları yapılabilmektedir. Devletler bütün üreticilerin piyasaya sürebileceği ürün miktarı konusunda karar kılabilir (AndreossoO’Collaghan, 2003, s.71: Sağdıç ve Çakmak, 2021, s.1866).

2.2.5. Dış Ticaret Politikalarına Müdahale

Tarım sektöründe uygulanan politikalardaki dönüşümler üretimi ve dış ticareti doğrudan etkisi altına almaktadır. Geleneksel ürünlerin üretiminin azalması birçok ürün açısından arz eksikliğine yol açarken; Katma değeri yüksek ürünlerin üretiminin artması, tarımsal hammadde talebini de artırarak sektörün ithalata bağımlı bir yapıya bürünmesine neden olmaktadır. Genellemenin yapılması durumunda dış ticarete yapılan müdahalelerin uluslararası boyutta değişken veya sabit gümrük vergileri, ithalat kotaları ve ihracat destekleri olarak tarihsel süreç içinde görülmektedir (Özkul, 2021, s.1330).

2.3. TARIMSAL DESTEKLEME POLİTİKALARININ TANIMI, AMACI VE ÖNEMİ

2.3.1. Tanımı

Tarımsal destekleme politikaları, bütün ülkelerde ekonomik sistemin yapısı ile bağlantılıdır. Her ülkenin iç işleyişinde beliren problemlerin ortadan kaldırılmasını kapsamaktadır. Doğal olarak gelişim açısından pek çok yol kat etmiş ülkeler ile gelişimini daha az ilerletmiş ülkelerin tercih ettiği destekleme politikaları değişken olmaktadır (Rehber ve Çetin, 1998, s.233.)

Tarımsal desteğin başka bir adı tarımsal sübvansiyondur. Doğrudan/ vasıtasız veya dolaylı/vasıtalı biçimde üretimin fiyatını ya da üretim işleyiş yapısına müdahale eden bir araç şeklinde nitelendirilmektedir. Böylece ekonomi politikasının bir bölümü tarımsal destekleme politikası meydana getirmektedir (Bulut, 2020, s.6).

Tarımın kendisini ilgilendiren problemler beraberinde ülkenin işleyiş yapısının sebep olduğu içsel problemlerde mevcuttur. Bunları ortadan kaldırma amacı güdülerek, ülkeler tarımsal boyutta yapısal dönüşüme gidecek ve iyileştirecek desteklemelerden faydalanmaktadır. Gelir istikrarı veya fiyat istikrarına ulaşmak için tercih edilen tarım politikalarının etkinliği, tarım sektörünün yapısal işleyiş niteliklerine bakılması ile tercih edilen destekleme stratejisine göre farklılık arz edebilmektedir (Narin, 2000, s.188).

2.3.2. Amacı

Gelişmekte olan ülkelerde, tarım sektörü diğer sektörlerinden farklıdır. Hem tarımsal dönüşümün kendisi hem de tarımın ekonominin geri kalanına katkısı, bakımından üç önemli özellik göstermektedir. Bunlar; tarımsal üretim fonksiyonunun özellikleri, sektör için çıktının evde tüketilmesinin önemi ve tarım sektörünün bir kaynak rezervi şeklindedir. Hem az gelişmiş hem de

gelişmiş ülkelerdeki tarım politikası bu özellikler nedeniyle iç içe geçmiştir. Bunları bilinmesi bir ülkenin kalkınma çabasına katkıda bulunacağından önem arz etmektedir (Timmer, 1988, s.291-292).

Tarımsal destekleme politikaları açısından, görüldüğü üzere birden çok amaç bulunmaktadır. Ülkeler içsel işleyişine uygun olduğu ölçüde çeşitli hedefler doğrultusunda politikalar belirleyerek uygulamaktadır. Tarım politikalarının genel amaçları tablo 2.1’de yer almaktadır.

Tablo 2.1: Tarım Politikalarının Amacı

Çevre Korunması	☐ Kırsal Peyzajın Korunması ☐ Doğal Su Kaynaklarının Korunması ☐ Ekolojik Dengenin Korunması
Ekonomik Gelişmeye Katkı	☐ Besin Arzı Güvenliği ☐ Etkin Kaynak Kullanımı ☐ Kırsal Kesimden Göçü Önleme
Ekonomik Dengenin Sağlanması	☐ Dış Ticaret Dengesi ☐ Fiyat Dengesi ☐ Tarım Gelirlerinde Denge ☐ Devlet Bütçesinde Denge

Kaynak: Eraktan, 2001, s.26

Destekleme politikalarının amaçlarını aşağıda altı başlık halinde açıklanabilir.

2.3.2.1. Tarım Kesiminin Gelir Düzeyinin Yükseltilmesi

Kırsalda yaşayıp tarım sektörüne emek veren nüfus ile şehirlerde yaşayan ve sanayi ile hizmetler gibi daha yüksek katma değer oluşturan sektörlerde çalışan nüfus arasındaki, gelir eşitsizliğinin önlenmesi, devlet tarafından tarım sektörüne müdahalenin önemli bir nedenidir. Tarım sektöründe verimliliği sağlamak ve katma değer oluşturmak sanayi ve hizmet sektörlerine göre daha zordur. Kamu tarafından gelir dağılımına müdahalede bulunulmaması durumunda, tarım sektörüne emek veren kesim milli gelir içerisinde daha az oranda pay alabilmektedir. Gelir dağılımının bozulması, toplumsal barışın bozulması, istikrarsızlıklara yol açma, siyasal ve ekonomik krizleri tetikleme riskiniyol açmaktadır. Böyle durumlarla karşılaşmamak adına ülkeler, toplumun farklı kesimlerinin milli gelirden daha dengeli bir pay almasını sağlamak üzere tarım sektörünü desteklemeyi tercih etmektedirler (Acar, 2008, s.162-163).

Tarım sektörünün şartları nedeniyle üreticilerin gelir seviyesine müdahale zorunludur. Tarım sektörü işletmelerinin çoğunluğu, ürünlerini tam rekabet

şartlarına benzer nitelikler taşıyan piyasalarda elden çıkarmaktadır. Üretim safhasını meydana getirmek amacıyla olan ihtiyaçlarını ise oligopol şartlarına haiz piyasalarından temin etmektedir. Böylece tarım sektörü gerekli derecede örgütlenme sağlamadığında piyasaya devlet müdahalesi uygulanarak üretici kesim himaye altına alınmaktadır (Arı, 2006, s.68).

2.3.2.2. Verimlilik ve Kalite Artışını sağlamak

Ekonomide refahı yükseltebilmek açısından verimliliğin de yükseltilmesi şarttır. Emek, sermaye, toprak ve girişimciden üretim safhasından yararlanılarak meydana gelen başarı düzeyi verimliliği kapsamaktadır. Üretim safhasının bitiminde oluşan çıktı miktarının ve çıktı değerinin, üretim safhasındaki girdi miktarı ve girdi değerine bölünmesi sonucu meydana gelen oran verimliliği karşımıza çıkarmaktadır. Tarım sektöründe oluşturulan üretim açısından ise işgücü, toprak ve sermaye verimliliği meydana getirmektedir. Verimliliği yükselten birden fazla faktör mevcuttur. Bu faktörlerden en önemlisi teknolojik yönden kaydedilen iyileşmelerdir. Tarım sektörü dâhilinde verimliliği sağlayan faktörler ise; sulama, gübre, tohum, işgücü, toprak, alet- makinadan faydalanmak ile birlikte işletme büyüklükleri, eğitim ve araştırma imkânları, toprak ve iklim ile beliren koşullar, girdi fiyatları, ürün fiyatları, destek ve teşvikler, üreticilerin örgütlenmesi ve sosyal yapısıdır (Çelik, 2000, s.14).

Tarımda, verimliliği yükseltecek destekleme politikası araçları ise; kredi destekleri, girdi destekleri, yayın, eğitim, AR-GE hizmetleri ve toprak reformu ve benzerlerinden oluşmaktadır. Tarımsal destekler yoluyla verilen girdiler, hayvansal üretimde; yem ve damızlık hayvanlardan meydana gelirken, bitkisel üretimde ise; tohum, gübre, fidan, su ve zirai ilaçları kapsamaktadır (Çomaktekin, 2009, s.17).

Tarım kapsamında iyileşmeler ve gelişmeler kaydetmiş ülkelerde, tarımsal ürünlerin üretiminde kullanılan biyoteknolojik yöntemler sonucunda bu ürünlerin katma değeri oldukça yüksek olmaktadır. Aksine az gelişmiş ülkelerde ise söz konusu yöntemler kullanılamamakta ve önemli ölçüde üretim ve verimlilik kaybı görülmektedir (Korkmaz, 2015, s.19).

2.3.2.3. Üretim ve Fiyatları Yönlendirme İsteği

Tarım sektöründe politikalar ile etkinlik düzeyini yükseltmek için belirlenen bir diğer hedef ise üretim ve fiyatları yönlendirmektir. Genel olarak sektörler bazında düşünülmesi durumunda alıcı kesimin ve satıcı kesimin menfaatleri birbiri ile aksi yöndedir. Alıcı olan taraf daha ucuz bir fiyata alış işlemini gerçekleştirmek isterken, satıcı taraf ürünü açısından daha

yukarı bir fiyattan satış işlemini gerçekleştirmeyi istemektedir. Bu durumda denge fiyatı, Adam Smith’e göre, görünmez el yardımıyla belirlenirken, J. M. Keynes’e göre de devletin piyasadaki fiyatlara el atarak gerçekleştireceği müdahale ile de sağlanabilmektedir (Arslan ve Solak, 2019, s.793).

Üretimde yönlendirmenin sağlanmasının temel gayesi, kendi kendine yetebilir bir tarım sektörü çerçevesi oluşturmak, tarım sektöründe ve tarımsal piyasalarda, üretimde ve fiyatta istikrara ulaşmaktır. Bu sektörde fiyatta istikrara ulaşmak, ürün arzı ve tarımsal üretimde de istikrar ile ilişkilidir. Kamu tarafından sektörün istikrarlı yapıya kavuşturmak amacıyla birçok destekleme politikalarından yararlanılmaktadır. Öte yandan fiyat istikrarını yakalamak, ithalata ve ihracata yönelik politikalar ile de gerçekleştirilir (Çomaktekin, 2009, s.139).

2.3.2.4. Doğal Kaynakların Dengeli Kullanımı

Tarımın sürekliliğini, doğada olan, toprak, hava, su ve benzeri etmenler sağlamaktadır. Sektörün meydana gelmesini ve işleyişini sağlayan doğal koşulların zarar görmesi durumunda etkin ve sürekliliği olan tarımsal faaliyetlerin gerçekleştirilmesi mümkün değildir. Bu hususta izlenen politikaların amaçlarından birisi olan doğal kaynakların dengeli kullanımı son derece önemli bir konudur.

Tarım sektörünün icraatını yerine getirebilmesi için doğal kaynaklardan faydalanması gerekmektedir. Ancak üreticiler üretim faaliyetinde daha yüksek düzeyde verime ulaşmak amacıyla doğal kaynakları tahrip edebilmektedir (Arslan ve Solak, 2019, s.794).

Sürdürülebilir tarım, sadece tabii kaynakların uzun vadeli olarak muhafaza edilmesi ve verimliliklerinin garanti edilmesi kıstasında olmayıp, beraberinde ekonomik, sosyal ve çevresel kapsamda dengeli bir tarım sistemidir. Sürdürülebilir tarım uygulamaları, miktar açısından gerekli düzeyde ve kalitede tarım ürünü üretilmesini, kaynakların verimli kullanılmasını, çevre dostu olmayı ve her türlü kirliliğin en aza indirilmesini amaç edinmektedir. Modern tarım teknolojisi kapsamında değerlendirme yapılması gereken sürdürülebilir tarım, klasik üretim metotlarının sebebiyet verdiği maliyetleri ortadan kaldıracak şekilde kırsal alanda yapılan faaliyetlerde, alternatif enerji kaynakları kullanılarak üretim yapılmasını sağlayacak yapısal dönüşümü belirtmektedir (Karaca, 2013, s.2).

Tarım sektöründe üretim ve verimliliği daha yukarı seviyelere çıkarmak, gıda güvenliğini sağlamak ve sürdürülebilir bir tarım sektörü oluşturmak önemli bir amaçtır. Artan nüfusun yeterli ve dengeli beslenmesi, mukayeseli üstünlük sağlanan ürünlere ağırlık verilerek üretim ve ihracatın artırılması,

üretici gelirlerinde artış ve istikrar sağlanarak sürdürülebilir tarım prensipleri çerçevesinde uygun politikalar oluşturulması benzeri amaçlar bu sürecin olmazsa olmazı olarak kabul edilmektedir (Turhan, 2005, s.14-17).

2.3.2.5. Kırsal Kalkınma

Kentsel yerleşim alanlarına göre kırsal yerleşim alanları sosyal ve ekonomik açıdan daha az gelişmiş imkânlarla sahiptir. Belirtilen yerleşim alanlarında, hayatını sürdüren bireylerin, hayat koşullarını biraz daha geliştirmek amacıyla meydana getirilen yapısal, sosyal, kültürel dönüşümler kırsal kalkınma olarak ifade edilmektedir (Uzunpınar, 2008, s.11).

Devletin uygulamış olduğu tarımsal destekleme politikaları ile bağlantısı bulunan başka bir politika ise kırsal kalkınma adına yapılan politikalar. Tarım sektöründe meydana getirilen üretimin kırsal alanlarla ve buradaki ekonomi ile bağlantısı vardır (Çomaktekin, 2009, s.21-22).

Kırsal kalkınmanın temel amacı, sürdürülebilir kalkınma ilkeleri doğrultusunda kırsal dinamiklerin harekete geçirilerek, kırsal halkın fiziki, ekonomik, sosyal, kültürel ve politik alanlarda geliştirilmesidir. Bu yaklaşım, istenilen kırsal kalkınmadır. Kırsal kalkınma perspektifinden bakıldığında, ekonomisi ve istihdam yapısı tarıma ve doğal kaynaklara dayanan köy, kasaba, şehir ve küçük ilçelere odaklıdır (Gülçubuk, 2013, s.48).

2.3.2.6. Genel Ekonomi Politikalarını Desteklemek

Tarımsal destekleme politikaları, yalnızca tarım sektörüne değil genel ekonomik yapıyı da etkileyerek önemli sonuçlar meydana getirmektedir. Dolayısıyla tarımın gelişim hızının ve gelişim şeklinin ekonominin geneline yönelik amaçlar ile uyumlu bir şekilde düzenlenmesi ve yönlendirilmesi gerekmektedir (Çomaktekin, 2009, s.22).

Tarımsal destekleme politikalarının çeşitli amaçları bulunmakla birlikte bir diğeri de ülkelerin kendi ekonomilerindeki yönlendirilmelerini kapsayan politikalara yardımcı olmaktır (Arslan ve Solak, 2019, s.91).

2.3.3. Önemi

Tarım sektöründe faaliyette bulunanların elde ettikleri gelirin atırılması, üretimin işleyiş yapısının geliştirilmesi, meydana gelen üretim düzeyinin daha yüksek seviyelere çıkarılması, etkinlik seviyesinde artış sağlanması, sektörün üretimi sonucu ürünlerin fiyatlarında meydana gelebilecek dalgalanmaların azaltılması veya önüne geçilmesi şeklinde destekleme politikaları uygulanmaktadır. Tarım sektörünün kendi yapısı ve kendi idaresinde meydana gelen bozulmalar, sektördeki arz ve talep yapısıyla

ilgili dönüşümlerin istikrarlı olmaması, sektörün kaynaklarının durağanlığı, tarımsal gelirden ve tarımsal fiyatlarda istikrarın yakalanamaması gibi olumsuzluklar tarım sektörüne müdahaleyi zorunlu hale getirmektedir (Dufumier, 1986, s.58-59; Tuna, 1989, s.349).

Tarımsal üretimin uzun bir süreçte gerçekleşmesi, verimlilik düzeyinin aşağılarda kalması, parasal geri dönüşüm hızının küçük olması, sermaye birikiminde gerekli yeterliliğin sağlanamaması ile yapılan yatırımların arzu edilen düzeyde oluşmayarak daha az bir düzeyde gerçekleşmesi gibi etkenler uygulanan desteklemelerin ve özendirme maksadıyla gerçekleştirilen teşviklerin önemini arttırmaktadır. Tarımsal destekleme politikaları genel anlamda ülkelerin ekonomisinde ve tarım sektöründe meydana gelen problemlerin ortadan kaldırılmasını kapsamaktadır (Aktaş, Altıok ve Songur, 2015, s.57).

2.4. TARIMSAL DESTEKLEME POLİTİKALARININ TÜRLERİ

Tarımsal destekleme politikaları altı başlık altında incelenebilmektedir.

2.4.1. Alan Bazlı Tarımsal Destekler

Tarımsal desteklemeler içerisinde yer alan bazlı desteklerin üretim ile uğraşan bireylerin hali hazırda emek verdikleri tarımsal alanları genişletmeleri konusunda yapılan bir çeşit destek türüdür. Üretim yapanların tarımsal ekim yaptıkları alanın büyüklüğü niteliğinde ödeme desteğine sahip olabilmesi karar ve beklentiler üzerinde etkilerde bulunarak üretim yapmalarını olumlu yönde etkileyebildikleri bilinmektedir.

Alan bazlı tarımsal destek kapsamında toprak analizi desteği, katı organik/organomineral gübre desteği, fındık alan bazlı gelir desteği, bitkisel üretim yapan küçük aile işletmesi desteği, mazot ve gübre desteği, organik hayvancılık desteği, organik tarım desteklemesi, iyi tarım uygulamaları desteği yer almaktadır (Oğul, 2022, s.46).

2.4.2. Fark Ödemesi Destekleri

1993’te pamuk ile başlayan fark ödemesi öncelikle, 1998 yılı sonrasında zeytinyağı, 2005’ten itibaren buğday fark ödemesi yöntemi ile desteklenmektedir. Bu destekler, üretimle bağlantılı ve satış belgelerinin ibrazıyla kg başına yapılan ödemelerden oluşmaktadır. Fark ödemesiyle desteklemeye alınan ürünler şu şekilde yer almaktadır; arpa, aspir, ayçiçeği, buğday, çavdar, çay, pamuk, soya fasulyesi, yulaf, çeltik, kuru fasulye, tritikale, mercimek, mısır, nohut, zeytinyağıdır. Türkiye’de havza bazında yapılan fark

ödemesi üretim sübvansiyonu şeklinde gerçekleştirilmektedir. Fark ödemesi prim ödemesi adıyla da anılmaktadır (Yılmaz ve Yücel, 2017, s.195).

Ekonomik, sosyal ve politik alanlardaki değişikliklerin yanı sıra değişen tarım politikası öncelikleri ve hedefleri, 2000'li yılların başından itibaren Türkiye'de uygulama alanı bulan tarımsal destek araçlarında da önemli değişikliklere yol açmıştır. Yarım asırdan fazla süredir uygulanan ve fiyatın devlet otoriteleri tarafından dışarıdan belirlendiği fiyat desteğine dayalı destek sistemi, yerini fark ödemesi desteği ile alan bazlı mazot, gübre ve sertifikalı tohum benzeri girdi desteği ile kırsal kalkınma desteklerinden meydana gelen destek sistemine bırakmıştır (Hasdemir vd. 2016, s.22).

2.4.3. Telafi Edici Destekler

Telafi edici desteklerde, üreticilerin arz fazlası olan ürünlerinin üretiminden vazgeçerek alternatif ürünlere yönelmeleri teşvik edilir. Üreticilere, arazilerinde alternatif ürünleri yetiştirmelerinden dolayı karşılaşılabilecekleri gelir kayıplarını önlemek üzere telafi edici ödeme yapılır (Tarım Kanunu, 2006:19).

Telafi edici destekler kapsamında belirlenen ürünün piyasada meydana gelen fiyatı sembol özelliğinde olmakla birlikte ulaştırılması istenilen gelir seviyesine varıncaya değin üretici kesime prim ve fark ödemesi yapılarak gelir aktarımı sağlanmaktadır. Başka bir deyiş ile politika doğrultusunda saptanan hedefler ile uyumlu olarak kararlaştırılan çiftçi veya ürün kategorisine gelir ya da üretim miktarları göz önünde bulundurularak telafi edici nitelikteki doğrudan gelir desteği verilmektedir (Bayraktar ve Bulut, 2016, s.48).

2.4.4. Hayvancılık Destekleri

Hayvancılık faaliyetlerinde, ırk ıslahı, kaba yem üretiminin artırılması, verimliliğin artırılması, işletmelerin ihtisaslaşması, işletmelerde hijyen şartlarının sağlanması, hayvan sağlığı ve refahı, hayvan kimlik sisteminin teşviki, hayvansal ürünlerin işlenmesi ve pazarlanması ile bunlarla ilgili kontrol, takip ve standartların iyileştirilmesi ve su ürünlerinin desteklenmesi amacıyla yapılan desteklerdir (Tarım Kanunu, 2006:19).

Hayvanlardan elde edilen organik ürünlerin tarım sektörüne girdi sağlamış olduğu bilinmektedir. Böylece sektörden elde edilen ürünlere çeşitlilik kazandırılmaktadır. Hayvancılık Türkiye'de yıllardan beri süregelen bir gelir kaynağını teşkil etmesi nedeniyle bu alanda faaliyet gösterenlere, çeşitli şekillerde teşvikler verilmesinin sektörün iyileştirilmesi açısından önemlidir.

2.4.5. Biyolojik ve Biyoteknik Mücadele destekleri

Bitkisel üretime zarar veren organizmalara karşı biyolojik veya biyoteknik mücadelenin yaygınlaştırılması ve kimyasal ilaç kullanımının azaltılması amacıyla yapılan ödemelerdir (Yıldız, 2017, s.49).

2.4.6. Kırsal Kalkınma Amaçlı Destekler

Kırsal kalkınma destekleri proje bazlı krediler olup, bu krediler kısmen kredi ve hibe şeklinde üreticilere aktarılmaktadır. Bu desteklerin yerel kaynak ve dış kaynaklardan olarak iki şekilde kullanım yöntemi olmaktadır. Bakanlık tarafından kırsal kalkınmanın sağlanması ve tarımda verimin artırılması amacıyla “Kırsal Kalkınma Amaçlı Tarımsal Destekler” verilmektedir. Ayrıca; Sosyal Gelişmeyi Destekleme Projesi, Köylerin Altyapısını Destekleme Projesi, KOSGEB Destekleri, Bölgesel Gelişme Destekleri, Yoksulluğu Azaltma Destekleri, Çevresel Altyapı ve Çevresel Koruma Destekleri, Katı Atık Projesi, Su, Kanalizasyon ve Altyapı Projesi’ne ulusal kaynaklardan kaynak tahsisi sağlanmaktadır. Kırsal alanların gelişerek ekonomik olarak daha rekabetçi olması amacıyla “IPARD” programından ve kırsal veya bölgesel kalkınma çalışmaları sayesinde bu bölgelerin daha sürdürülebilir bir hayat standardının sağlanması amacıyla “Entegre Kalkınma Projeleri” üzerinden uluslararası kaynaklardan ilgili kişilere transfer sağlanmaktadır (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021, s.30-37).

Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi Programı (KKYDP), 2006 yılında ekonomik yatırımlar, tarımsal makine ve ekipmanların desteklenmesi hususunda hibe vermek amacıyla başlamıştır (Şahin ve Kan, 2022, s.124).

Program tarım ve orman bakanlığı tarafından finanse edilmekte olup kırsal bölgelerde iktisadi ve sosyal açıdan iyileşmeyi ve kalkınmayı gerçekleştirme doğrultusunda hibeler ile gerçek ve tüzel kişiler tarafından yapılan sermaye yatırımları şeklinde uygulanmaktadır (Çelik, 2023).

2.4.7. Çevre Amaçlı Tarım Arazilerini Koruma Programı Destekleri

Bu destekleme türü de tarım arazileri ve meraların korunması olarak ortaya çıkmıştır. ÇATAK olarak da isimlendirilen bu destek türü olumsuz doğa koşullarına maruz kalan arazilerin daha faydalı kullanılması ve sürdürülebilir tarım amaç edinilerek verilen çeşitli desteklemelerdir. Söz konusu destekler, 2006 yılından itibaren verilmeye başlanmıştır ve ödemelerin tarım harcamalarındaki payı sürekli olarak artmaktadır (Güresinli, 2015, 76).

2.4.8. Tarım Sigortası Destekleri

Tarım sigortası ödemeleri, tarımsal üretim malzemelerinin ve ürünlerinin sigorta ettirilmesini üretim yapanları özendirmek için sigorta prim maliyetinin belirli bir kısmına destek verilmektedir. Tarım sigortası kapsamında fayda sağlayacak ürünler ile güvence kapsamına dâhil edilecek öngörülemeyen risk ve faktörlere Cumhurbaşkanı karar verir (Tarım Kanunu, 2006:19). Yarı kamu desteğiyle uygulama alanı bulan tarım sigortası (TARSİM) da tarım sektöründe risklerin yönetimi ile üretim yapan kesimin gelirinde istikrarsızlığı azaltmak, önüne geçmek açısından önemlidir (Tan, Hasdemir ve Everest, 2015, s.267).

2.4.9. Diğer Destekler

Araştırma, geliştirme ve tarımsal yayın desteği, pazarlama teşvikleri, özel depolama yardımı, kalite desteği, piyasa düzenlemeleri desteği, organik üretim desteği, imha desteği, ürün işleme desteği, gerektiğinde bazı girdi destekleri ile tarım havzaları destekleri ve benzer konularda destekleme araçları kullanılabilir. Bu destekleme araçları her yıl Kurulun teklifi üzerine Bakanlar Kurulu tarafından belirlenir (Tarım Kanunu, 2006:19).

2.5. AVRUPA BİRLİĞİ VE TÜRKİYE'DE ORTAK TARIM POLİTİKASI UYGULAMALARI

2.5.1. Avrupa Birliği'nde Ortak Tarım Politikası'nın Oluşum Süreci

Ortak Tarım Politikası (OTP) 2. Dünya Savaşı sonrasında oluşturulmuştur. Avrupa Birliği'nin politikaları içerisinde en köklü ve uzun vadeli olan politikalardan biridir (Olçay, 2016, s.99).

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa ülkeleri, ekonomik iş birliği biçimleri aracılığıyla aralarındaki tarihi gerginlikleri aşmanın yollarını aramışlardır. 1952'de, güçlü ulus üstü özelliklere sahip yeni bir ortak pazar anlaşması türünü temsil eden Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT)'nin kurulmasının ardından, tarımla ilgili benzer değerlendirmeler yapılmıştır. O dönemde çiftçiliğin ekonomik önemi göz önüne alındığında, birleşik bir tarım pazarı olmadan birleşik bir Avrupa olanaksız görülmüştür. Özellikle Fransa veya Hollanda gibi yapısal üretim fazlası olan ülkelerin, ihracat arzları için bir çıkış noktası olarak ortak bir pazara hayati bir ilgisi bulunmaktaydı. 1957 tarihli Roma Antlaşması, AKÇT üyeleri arasında Ortak Tarım Politikası'nın oluşturulmasının resmi belirleyicisi olarak görülmüştür. Antlaşmanın tarımla ilgili rehberliği dengeli olmakla beraber çok kesin hükümler içermemekteydi.

Bu nedenle, ortak bir tarım politikasının farklı biçimlerini geliştirmek için geniş bir alan bırakılmıştır. OTP’nin ilk taslağını oluştururken, politika yapıcılar ulusal koruyucu, üretici odaklı çözümlerini gerçek sorunlara yönelik geçici bir çözüm olarak toplum düzeyine aktarma eğiliminde olmuşlardır (Hofreither, 2007, s.2).

12 Aralık 1961 tarihinden 14 Ocak 1962 tarihine değin bazı kesintilerle süren maraton bir toplantı sırasında, farklılıkları ve zorlukları gidermeyi ve tahıl ile tahıl ürünleri, domuz eti, kümes hayvanı, yumurta, meyve ve sebze ve şarap sektörlerinde ortak pazar örgütleri için yönetmelik metni ve Ortak Tarım Politikası’nın finansmanını düzenleyen bir yönetmeliğin metni üzerinde anlaşma sağlanmıştır. Ayrıca süt ürünleri, sığır eti ve şeker için Ortak Pazar örgütlerini yöneten ilkelerle ilgili kararlar alınmıştır (Riesenfeld, 1965, s.664).

OTP’nin esasında üye ülkelerde meydana gelen veya gelecek olan gıda eksikliğine engel olmayı, sağlıklı, dengeli, verimli ve çevre yanlısı üretim sistemini meydana getirmeyi ve AB’de besin yönünden bağımlılığa son vermek gibi hedefleri içermektedir. OTP bir takım dönüşümler geçirmiş ve bu konuda reformlar yapılmıştır (Hekimoğlu ve Altındağ, 2006, s.10).

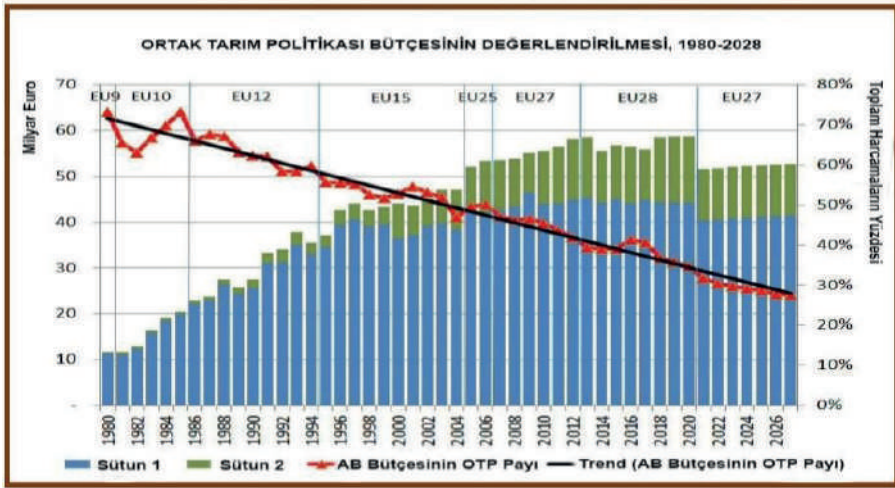
2. Dünya Savaşı meydana geldikten sonra, Avrupa’yı etkisi altına alan gıda eksikliği tehdidine karşılık olarak gıda arzını muhafaza ederek dış kaynaklara bağımlılığı en düşük seviyeye indirmek, savaş sonrası dönemde çalışan nüfus içerisinde büyük payı bulunan çiftçilerin elde ettikleri kazancın istikrarlı bir yapıya bürünmesi ve artırılması, üye ülkelerce yürürlükte bulunan ulusal tarım politikaları ve piyasa sistemleri aralarında uyum sağlanmak istenmesi gibi gelişmeler OTP’nin gerekliliğinde temel taşlarını oluşturmuştur (www.ikv.org.tr, t.y.).

OTP, Avrupa Birliği’nin ilk tarım politikasıdır. Bunun ile birlikte topluluğun bütçesinde önemli paya sahiptir. Uzun vadede gerçekleşmesi istenilen hedeflere ulaşma yolunda birliğin oluşturulması düşüncesi benimsendiğinde, tarım sektörünün göz ardı edilemeyecek derecede önemli bir bölümünü oluşturacağı Avrupa’da kabul görmekteydi. 1962 yılına gelindiğinde AB üyesi olan 6 ülkenin müşterek kararı doğrultusunda OTP doğmuştur (Güresinli, 2015, s.11). OTP uygulanmasının beraberinde üye devletlerarasında gümrük vergileri ve kotalara son verilmiş, tarım ürünleri ticaretinde kolaylık sağlanmış ve üçüncü ülkelere ortak tarife uygulanmıştır (Olca, 2016, s.100).

OTP’nin yapısı iki sütunludur. Bu iki sütun ayrı politikalara ayrı metotlar ile kaynak sağlamaktadır. İlk sütun desteğinde tarım sektöründe

emek veren kesime aktarılan doğrudan ödemeler ve piyasa yönetiminin tedbirleri yer almaktadır. Bu sütun çerçevesinde yapılan giderler Avrupa Birliği'nce harcama yapılmadan önce kararlaştırılıp fonlanmaktadır. Ödeme Ajanslarının parası senelik olarak yapılan bir hesaplama ile AB'den karşılanır. Birinci sütun tedbirleri merkezi olarak yapılandırmış olmakla birlikte Avrupa Birliği'nin tümünde bütün olarak gerçekleştirilir. Yapılan giderler OTP bütçesinin takriben %80'ini kapsamaktadır. İkinci sütundaki destekte tarım sektörünün yapısındaki ve çevresel başarısındaki performansını iyileştirmeyi ve kırsal kalkınmanın gerçekleştirilmesini hedeflemektedir. Üye ülkeler ve AB Bütçesi ile ortak olarak finansman ihtiyacı karşılanmaktadır. Yapılan giderler üye devletler ekseninde ya da bölgesel düzeyde hesaplanmaktadır. İkinci sütun ise üç esas kapsamında yorumlanmaktadır. Bunlar; tarım ve ormancılıkta rekabetin iyileştirilmesi, çevre ve kırsal kesimin geliştirilmesi, kırsal alanlardaki yaşam kalitesinde artış sağlanması ve kırsal ekonominin çeşitliğinin teşvikidir (Güresinli, 2015, s.13-14).

Şekil 2.1: 1980-2028 Arası Ortak Tarım Politikası Bütçesinin Değerlendirilmesi

Kaynak: (Yavuz, 2020, s.89). (<https://avesis.atauni.edu.tr/fyavuz/dokumanlar>). Erişim Tarihi:15.12.2023.

Sütun bir, üretimden bağımsız ödemeleri, diğer doğrudan ödemeleri, müdahale önlemleri, pazarlama, üretim ve dış ticaret harcamalarını içermektedir. Sütun iki ise kırsal kalkınma altında ulusal kalkınma programları harcamalarını içermektedir (Yavuz, 2020, s.89).

2.5.2. Ortak Tarım Politikası’nın Amaçları

OTP’nin amaçlarını aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür (Acar ve Bulut, 2010, s.5);

- Tarımda çalışanların belirli bir yaşam standardına ulaştırılması ve bu standardın muhafaza edilmesi,
- İstikrarlı tarım gelirlerinin teşvik edilmesi,
- Gıda güvenliğini sağlanması ve gıda kalitesinin artırılması,
- Tüketici fiyatlarını düşük seviyelerde tutarak tüketicilerin makul fiyatlar ile tarımsal ürünleri temin etmesinin sağlanması,
- Birliğin dünya ticaretine uyumu,
- Dünyadaki açlık sorununun çözümüne katkı sağlanması,
- İç ve dış piyasalarda rekabet gücünün yakalanması,
- Kırsal alanlarda alternatif gelir kaynakları ve istihdamın oluşturulması,
- Birlik içi tarımla ilgili hukukun basitleştirilmesi.

Belirtilen amaçların içeriğini incelemek gerekirse ilgili dönemde birçok ülkede farklı şekillerde meydana gelen fakat aynı soruna tekabül eden gıda yetersizliğinin ortak bir çalışma ile üstesinden gelineceğine dikkat çekilmektedir. Bu hususta üye ülkeler genel anlamda gelişmekte olan ülke statüsüne sahiptir. Tarımın pek çok ülkede yıllardan beri önemli bir sektör olduğu bilinmekle birlikte sektör bağlamında iyileştirme çabalarının tarihçesinin uzun bir süreci içerisine aldığı da yadsınmaz bir gerçektir.

2.5.3. Ortak Tarım Politikası’nın İlkeleri

Ortak Tarım Politikası çerçevesinde saptanan amaçlara ulaşabilmek maksadıyla belirlenen ilkeler üçe ayrılmaktadır. Bunlar, Pazar Birliği İlkesi, Topluluk Tercihi İlkesi ve Finansal Dayanışma İlkesidir.

2.5.3.1. Pazar Birliği İlkesi

Bu ilkeye göre üye olan ülkelerde tarımsal ürünlerin dolaşımının serbestçe yapılmasının önüne engel teşkil eden sınırlamalara son verilerek tek pazar amaçlanmaktadır. Bu amaca ulaşılması için ortak fiyat ve rekabet koşullarının oluşturulması, üye devletlerde döviz kurunun iniş çıkışları yerine stabil bir döviz kurunun oluşturulması ve uluslararası pazarlara karşı sınırlar kapsamında ortak koruma politikalarının oluşturulması gerekmektedir. Türrü aynı olan ürünlere aynı fiyatlandırma yapılmasını benimsemektedir. Pazar Birliği İlkesinde ortak fiyatlar, arz ile talep tarafından belirlenmektedir. Teoride

bu şekilde olmasının yanı sıra uygulamada ortak pazar düzenlemelerini ve ortak fiyatları teşvik kapsamında yapılan müdahalelerde ortak bir çatı altında toplamaktadır. Alınan bu tedbirler her ürüne özel olmakla birlikte talep eksikliği durumunda ya da talebin birliğe istinaden daha uygun fiyata dış arz ile karşılanması söz konusu olduğunda tercih edilmektedir (Bayraç ve Yenilmez, 2005, s.25).

2.5.3.2. Topluluk Tercihî İlkesi

Topluluk tercihi İlkesine göre, üye olmayan ülkelerde üretimi yapılan ürünlere karşı topluluğa üye olan ülkelerin ürünlerine bir tercih tanınmakta ve topluluğun tarım sektörünün korunması sağlanmaktadır (Nazlı ve Küden, 2012, s.94). Topluluk kaynaklı tarımsal çıktılar ithalata karşı koruma altına alınmakta ve ürünlere ihracatta sübvansiyon verilmektedir (Gündüz ve Kaya, 2007, s.307).

2.5.3.3. Finansal Dayanışma İlkesi

Diğer ilkeler çerçevesinde yürütülecek ortak politikaya uygun olacak harcamaların, bütçe aracılığıyla ve tüm AB üye devletlerinin katılımıyla sağlamayı hedeflemektedir. Bu hususta OTP ile ilgili maliyetlerin tüm AB ülkeleri tarafından karşılandığının altı çizilmelidir. Bu ilke iki yönde çalışmaktadır. Bir yandan OTP ile ilgili maliyetler dernek üyeleri tarafından müştereken karşılanırken, diğer yandan OTP kapsamında toplanan vergi gelirleri de ortak gelir olarak kabul görmektedir. Paylaşılan mali sorumluluk, 1962 yılında oluşturulan özel bir fon aracılığıyla grup bütçesi içerisinde paylaştırılmaktadır. OTP maliyetleri, Tarımsal Yönlendirme ve Garanti Fonu (FEOGA) tarafından karşılanmaktadır (İnaç ve Rashid, 2022, s.90).

1964'de Garanti bölümü ve Yönlendirme bölümü olarak ayrı farklı bölümlere ayrılan FEOGA'nın, Garanti Bölümü fiyat ve pazar politikasının istikrarı açısından öngörülen harcamaları finanse etmektedir. Ayrıca aynı zamanda Birlik bütçesinin %45'ini meydana getirmektedir. Yönlendirme Bölümü ise tarımsal yapıların geliştirilmesi hususunda gerekli yapılandırma çalışmalarını içermekte ve aynı zamanda kentsel olmayan bölgelerin iyileştirilmesinde kullanılmakta olup AB bütçesinin %3'üne tekabül etmektedir (Nazlı ve Küden, 2012, s.63).

2.5.4. Avrupa Birliği OTP Uygulaması

Avrupa Birliğinde ortak tarım politikalarının işleyişine ilişkin açıklamalar aşağıda yer almaktadır.

2.5.4.1. Ortak Tarım Politikası’nın İşleyişi

OTP’nin bütün üye ülkelerce uygulamaya alınması, bütçeden elde edilen finansmanlardan daha etkin bir şekilde faydalanılmasını sağlamakla birlikte ulusal politikalara da yarar sağlamaktadır. AB bir yandan da, tarımda faaliyet gösterenlere, teşkilatlanma ve işbirliğinde bulunma gibi imkânlar oluşturarak üretim yapan kesimin pazardaki payını daha üst oranlara yükseltme ve rekabete yönlendirme hususlarında da etkilemektedir (www.ikv.org.tr, t.y.).

OTP’nin karar alma sürecinde birlik, üye ülkeler üzerinde farklı politikalara istinaden daha fazla yetki ile donatılmıştır. OTP’nin fiyat ve pazar mekanizmalarının saptanması tam anlamıyla birliğin elindedir. Kararlar alınırken komisyon yasa tasarılarını hazırlamakla birlikte, piyasa denetimi ile gerekli görülen durumlarda yeniliğe başvurulmasından da sorumludur. Konsey, komisyonun kendisine gönderdiği yasa tasarılarını konusunda, fikrini netleştirmeden önce parlamento ile istişare edilmektedir. OTP’nin mecburi yapılan giderlerinin oranını ve kapsamını kararlaştırmada son söz sahibi, konseydir (Şentürk, 2007, s.31). OPT’nin işleyişi, ortak piyasa düzenlemeleri, pazar ve fiyat mekanizmaları, yapısal politikalar altında ele alınmaktadır.

2.5.4.2. Ortak Piyasa Düzenlemeleri

Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET)’nin oluşturulmasıyla üye ülkeler arasında aynı oranda olmayan gümrük vergileri, üretime yönelik yardımlar ve piyasaya müdahale yöntemlerinde tekliği meydana getirmek için Ortak Piyasa Düzenleri (OPD) olarak anılan bir tür düzenleme gerçekleştirilmiştir. OTP’ye ait ülkelere doğrultusunda tarım sektörü ürünlerinin, üreten kesimden tüketen kesime ulaştırılması esnasındaki yönlendirmeleri ve düzenlemeleri içermektedir. OPD sayesinde üreten kesime yönelik gerekli gelir seviyesinin teminatının verilmesi, tarım sektörü pazarının istikrara kavuşması ve üye devletlerin tarım sektöründen elde ettiği üretimin başka ülkelere de istinaden muhafazası hedeflenmektedir (Özçelik ve Tuncer, 2008, s.101).

Ortak Piyasa Düzenleri, kendi iç piyasasında desteği, yardımı benimserken aynı zamanda dış piyasalardaki rekabete karşılık olarak ise kendi piyasasının muhafaza işleyişini gözetmektedir. Faydalanılan bu koruma mekanizmaları ürünler üzerinde genel olarak bir kaniye varamamakta, her ürün niteliğinde farklılık arz etmektedir. Üretim oranları, istihdam oranı ve AB bütçesi içerisindeki oranları detaylandırıldığında diğerlerine istinaden daha mühim ortak piyasa düzenlerinin; tahıllar, pirinç, sığır-dana eti ile süt ve süt ürünleri kapsamındaki ortak düzenler olarak kaydedilmiştir. Ortak piyasa düzenleri üç ana başlık altında incelenebilir (Albayrak, 2016, s. 23).

2.5.4.2.1. İç Piyasada Müdahale Olanaklı Rekabete Karşı Koruma Düzenlemeleri

Bu düzenleme türünde, fiyatların kararlaştırılan seviyenin altında seyretmesinin önüne geçme ideolojisi ağır basmaktadır. Topluluğa ait müdahale kurumlarınca gerçekleştirilen müdahale alımları ile fiyatı diğer ürünlere nispeten daha aşağı seviyede kalan ithal ürünlere karşı uygulama alanı bulan ithalat vergilerini veya ihracat iadelerini içerisine almaktadır (Şentürk, 2007, s.32).

2.5.4.2.2. Dış Rekabete Karşı Koruma Düzenlemeleri

Bu düzenlemede, düşük fiyatlı ithal ürünlere karşı meydana getirilen mekanizmada esasen gümrük vergileri, fiyatların değişimi ile birlikte belirlenen seviyenin altında seyretmesi hususunda da ek vergilerin tahsilatı yapılmaktadır (Bayraç ve Yenilmez, 2005, s.26).

2.5.4.2.3. Bazı Ürünlere Doğrudan Destek Sağlayan Düzenlemeler

Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Antlaşması (GATT) ve Tarım Anlaşması'ndan doğan hükümlerce dış piyasaya karşı mümkün mertebe muhafazası sağlanamayan tarım sektörü ürünlerini içermektedir. Ayrıca tarım sektöründen sağlanan toplam üretimin %1'ini meydana getiren fakat üretim açısından bir ileri seviyede beceriye ve tekniğe sahip olma koşulu sunan ve kimi bölgelerin geçiminde tek kaynağı oluşturan ürünler için üretici kesime sağlanan teşvik ve yardımları konusunda yapılan düzenlemeleri de kapsamaktadır (Albayrak, 2016, s.24).

2.5.4.3. Pazar ve Fiyat Mekanizmaları

Tarım sektöründen sağlanan ürünlere yönelik oluşturulan fiyatların aşağılara çekilmesi ve yine aynı şekilde üreticilerin sağladığı kazançların daha az seviyeye inmesinin önüne geçilmesini amaçlamaktadır. 1962'den bu yana OPD boyutunda yer edinen ürünlerde, senede bir kez ortak fiyatların tespiti yapılmaktadır. Fiyatların daha aşağı seviyede seyretmesi durumunda, pazara müdahalede bulunulması ve iki fiyat arasında beliren farklılığın desteklerle, birlik bütçesinden temin edilmesi OTP'nin pazar ve fiyat mekanizmasının esasını oluşturmaktadır (Bayraç ve Yenilmez, 2005, s.26).

OTP'nin karışık, diğerlerine oranla masraflı fakat barındırdığı tedbirler ile hedefe yaklaşımda seri bir sonuç elde edilen müdahale alanı, pazar ve fiyat politikalarıdır. İç Piyasaya Yönelik Ortak Fiyat Politikası, hedef ve müdahale fiyatları gerçekleştirilmektedir (Tan ve Dellal, 2003, s.2).

2.5.4.3.1. *Hedef Fiyat*

Topluluk kapsamında piyasayı desteklemekte başvuru bütünü destekleme mekanizmaları hedef fiyat ilkesini benimsemektedir. Hedef Fiyat, üretim yapan kişilerce istenilen gelir düzeyini göstermektedir. Üreticinin gelir düzeyini olması gereken en uygun düzeydeki tavan fiyatı tespit ederek, tüketici kesimi de olağandışı fiyat artışlarından korumayı amaçlamaktadır (Şentürk, 2007, s.32).

2.5.4.3.2. *Müdahale Fiyatı*

Piyasada oluşan fiyatların hedef fiyat seviyesinde kalabilmesinde istikrarı hedefleyen bir “müdahale fiyatı” kararlaştırılır. Piyasada beliren fiyatlar, bu düzeyin aşağısında kaldığında, müdahale mekanizmalarının devreye koyulmasında belirlenen fiyatı ifade etmektedir (Şentürk, 2007, s.32).

2.5.4.3.3. *Dış Piyasaya Yönelik Fiyat Politikaları*

Yapılan ihracata ve ithalata göre farklılık arz etmektedir. İthalat politikası çerçevesinde Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) Tarım Antlaşması ile kararlaştırılan tarife üst sınırları kapsamında gümrük vergileri temin edilmektedir. İhracat politikası çerçevesinde ise, birliğin çoğunlukla dünya fiyatlarının yukarısında kalan pahalı tarımsal ürünlerde ihracatı özendirmek ve yaymak maksadıyla, global fiyatlar ile müdahale fiyatları bağlamındaki fark ihracat iadesi kabul edilerek ihracatçılara aktarılmaktadır. Global fiyatların AB fiyatlarından ender olarak fazla kaydedilmesi hususunda ise, ihracat yapanlardan yine aradaki fark kadar vergi tahsilatı yapılmaktadır (Bayraç ve Yenilmez, 2005, s.26).

2.5.4.4. *Yapısal Politikalar*

AB üyesi ülkelerin tarım sektörleri arasında coğrafi şartlar, üreticilerin nitelikleri ve faydalanılan üretim yöntemleri benzeri birçok açıdan önemli farklılıklar bulunduğundan, Ortak Tarım Politikası (OTP)’nin piyasa ve fiyat mekanizmalarının üye ülkeler açısından aynı etkiyi sağlamadığı gözlemlenmiştir. Tarım sektöründe çalışanların görüşleri ve kullandıkları yöntemler. Bu durum AB’yi, bu farklılıklara yönelik yapısal politikalar geliştirmeye zorlamıştır. Özellikle gıda üretiminde, Avrupa devletlerinin İkinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan kıtlık ve tarım arazilerinin tahrip edilmesi sebebiyle zarar gören tarımsal üretimi yeniden canlandırmaya yönelik çabalar, kırsal ve bölgesel politikalara gösterilen önemin esas nedenlerinden biridir (Atakişi, 2006, s.13).

2.5.4.5. Ortak Tarım Politikası'nın Finansmanı

AB bünyesinde birden fazla amaç saptanarak çeşitli yapısal fonlar meydana getirilmiştir. Avrupa Sosyal Fonu (FSE), Avrupa Tarımsal Yönlendirme ve Garanti Fonu (FEOGA), Avrupa Bölgesel Kalkınma Fonu (FEDER) ve Uyum Fonu örnek verilebilir (Tan ve Dellal, 2003, s.2).

Tarımsal politikalarda uygulama alanı bulan ve 4 nisan 1967 yılında oluşturulan Avrupa Tarımsal Yönlendirme ve Garanti Fonu (FEOGA)'na (Ataışi, 2006, s.15) ilişkin açıklamalar aşağıda yer almaktadır

2.5.4.5.1. FEOGA

Tarım politikası kapsamında ulaşılmak istenen düzeye ulaşılması, ülkeler arasında yapılan anlaşmalardan meydana gelen sorumlulukların gerçekleştirilmesi, tarımsal alanda yeniden yapılanma ve dönüşümü hazırlamak, kurumsal alanda gereken düzenlemeleri yapmak, tarımsal politikaları tek merkezli yürüterek etkinlik sağlamak amacıyla oluşturulan fondur (Uzunoglu vd. 2001, s.74). FEOGA iki bölüme ayrılmaktadır.

2.5.4.5.1.1. Garanti Bölümü

Ortak piyasa düzenleme giderlerine kaynak aktarımı için meydana getirilmiştir. Bu düzenlemeler, stok fazlalarının satın alımı veya ihracatın teşviki gibi konuları kapsamaktadır (Bayraç ve Yenilmez, 2005, s.27).

Garanti bölümüne ait genel harcama kalemleri sıralanmıştır (Aysu, 2006, s.36-39):

- Doğrudan gelir desteği,
- İhracat sübvansiyonları,
- Depolama Yardımları,
- Tüketim Yardımları,
- İşleme ve Pazarlama Yardımları,
- Yönlendirme Primleri,
- Müdahale alımları.

2.5.4.5.1.2. Yönlendirme Bölümü

Tarımdaki yapısal politikaları içeren tedbirlerin alınması konusunda ve kırsal kalkınma çerçevesinde ihtiyaç duyulan teknik donanım ve teknolojiye yararlanarak yapılabilecek dönüşümlere yönelik yarar sağlamaktadır (Bayraç ve Yenilmez, 2005, s.27). Garanti bölümünden farkı, bölümü finanse etmek

için üye ülkelerden ve AB aracılığıyla ortak olarak maliyetlere katlanılmasıdır (Çaşın ve Özgöker, 2008, s.271-272).

Bölgeler arasındaki kalkınma farklılıklarını ortadan kaldırmayı amaç edinen Avrupa Bölgesel Kalkınma Fonu (FEDER); AB çapında mesleki eğitim, istihdam ve insan kaynaklarının iyileştirilmesi maksadıyla meydana getirilen Avrupa Sosyal Fonu (FSE) ve kırsal kalkınmayı teşvik eden, eylemlerde bütünlüğü hedef alan LEADER ise, OTP kapsamında özellikle yönlendirme bölümünün finanse edilmesine katkı sağlayan diğer fonlardır (Hekimoğlu ve Altindeğer, 2006, s.27- 28).

OTP çerçevesinde yapılan harcamalar, 1962 yılından itibaren AB bütçesine dâhil olan Avrupa Tarımsal Yönlendirme ve Garanti Fonu (FEOGA) ile karşılanmaktaydı. 1964’de fon, Garanti ve Yönlendirme olarak ikiye bölünmüştür. Söz konusu uygulama 2007 yılından sonra kaldırılmış ve iki fon birbiri ile ayrılarak Avrupa Tarımsal Garanti Fonu ve Avrupa Kırsal Kalkınma Fonu’na dönüştürülmüştür (Acar ve Bulut, 2010, s.9).

2.5.5. Türkiye OTP Uygulaması

Bu bölümde ilk olarak Avrupa Birliği OTP kapsamında Türkiye’nin uyum süreci ele alınmaktadır.

2.5.5.1. OTP Kapsamında Türkiye’nin Uyum Süreci

Ülkemizin içerisinde bulunduğu coğrafi konum nedeniyle uzun zamandır tarım sektörünü esas alarak yol alan ekonomileri bünyesinde barındırmıştır. Cumhuriyet döneminden günümüze kadar ekonomik anlamda bağımsızlığı yakalamak için çeşitli politika araçlarından faydalanmıştır. Devlet tarafından sağlanan destekler tarımın gelişmesinde son derece önemli olmuştur. Süreç ilerledikçe ekonomik bakımdan meydana gelen strüktürel transformasyon neticesinde tarım sektörünün ülke ekonomisi içerisinde yeri azalma göstermiştir. Sektörler bazında yapılan karşılaştırmada hizmet sektörünün daha ön plana çıktığı ve arkasından sanayi sektörünün geldiği görülmektedir (Ata ve Ekici, 2021 s.32).

İkinci Dünya Savaşının kısa bir süre öncesi ve sonrasında Avrupa’da beliren besin yetersizliği sebebiyle tarıma ilgi artmıştır. Bu dönemde oluşan zor şartlar nedeniyle dönem sonrası iş birliğinde bulunma düşüncesi, Avrupa’da benimsenmiştir. Tarım sektörünün etkinliğini ve canlılığını artırarak ortak bir tarım politikasının oluşturulmasına karar verilmiştir. Yaşanan bu gelişmeler sonrasında Türkiye ve AB’de tarımın devletler bakımından önemi ortaya çıkmıştır (Ata ve Ekici, 2021 s. 32-33).

2.5.5.2. Türkiye'nin AB Ortak Tarım Politikası'na Uyum Aşamasında Yapılan Anlaşmalar

Türkiye ve AB ortaklığında beliren tarımsal düzenlemeler şöyledir; Ankara anlaşması (1964), Katma Protokol (1973), Ortaklık Konseyinin 1/80, 1/95 ve 1/98 nolu Kararları, Katılım Ortaklığı Belgesi (KOB) (2011) ve 24 Mart 2001 tarihinde Resmi Gazetede yayınlanan Avrupa Birliği Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programı çerçevesinde ortaklık yürütülmektedir. Günümüzde ise Ulusal Eylem Planı (UEP), Türkiye Ulusal Programı (TUP)'nın emsali niteliğindedir. Bu konuda entegrasyon sağlanabilmesi açısından çeşitli faaliyetler ele alınmıştır. Yapılan bu faaliyetler kapsamında Türkiye, genel anlamda yasal düzeyde AB'nin edindiği kazanımları model almış ve eylemlerini bu çerçevede yapmaya çalışmıştır. Uyum sürecinde ülkemizdeki anlayış genel anlamda AB'nin teknik ve finansal bakımdan destek çıkması gerektiği doğrultusunda gelişmiştir. Aksine AB ise, uyum kapsamında bu süreçte Türkiye'nin iş yükünü artırması gerektiğine dikkat çekmiştir. Netice olarak OTP mutabakatında istenilen düzeyde bir gelişme yakalanamamıştır (Korkmaz, 2015, s.96). Süreç dâhilinde gelişen anlaşmalara ilişkin açıklamalar aşağıda yer almaktadır.

2.5.5.2.1. Ankara anlaşması

Ankara Antlaşması, 1 Aralık 1964'de yürürlüğe konmuştur. Antlaşmaya göre, Türkiye pazarının, ülke ekonomisinin ilerlemesi amacıyla, tarım kesiminin, çalışma düzeyinin ve hayat standartlarının yükseltilmesi için her iki taraf arasında ekonomik ve ticari ilişkilerin dengeli ve sürekli olarak güçlendirilmesi hedeflenmiştir (Gaytancıoğlu, 2009, s. 175-176).

2.5.5.2.2. Katma Protokol

Türkiye'nin AB'ye geçiş evresi açısından müzakerelerin bitimi sonrasında 23 Kasım 1970'de Katma Protokol için imzalar atılmıştır. Üye olan ülkelere de onaylanmasının zorunlu olduğu protokolde, 1 Eylül 1971'de Geçici protokolü hazırlanmış ve AB üyeliğine geçiş dönemine girilmiştir. TBMM hükümeti ve Türkiye Cumhuriyeti Senatosunca da onaylanan protokol, üye olan devletlerin de parlamentoları tarafından onay aldıktan sonra 1 Ocak 1973 sonrasında yürürlüğe girmiştir. Bu protokol ile birlikte geçiş dönemine ait koşullar, metotlar, öncelikler ve süreler tespit edilmiştir. Tarıma ilişkin protokolde; Birlik tarafınca Türk tarım sektörünün iyileştirilmesi takip altına alınacak, Türkiye ise belirlenen amaç uğruna zorunlu görülen bütün unsurları birlik ile paylaşırken ayrıca birlik, komisyonu vasıtasıyla tavsiye verecektir şeklinde düzenlemeler yapılmıştır. Geçiş sürecinin 22 yıl gibi bir

süreci alacağı konusunda da fikir birliği sağlanmıştır (Sağlık ve Yantur, 2019, s.103).

2.5.5.2.3. Ortaklık Konseyinin 1/80 Nolu Kararları

AET (Avrupa Ekonomik Topluluğu) ve Türkiye arasında ortaklığı oluşturan antlaşmada, Tarım sektöründe Topluluğa ihracatı yapılan Türk ürünlerinde uygulanan gümrük vergilerine son vermeyi isteyen ve Türkiye’nin Topluluğun yayılmasında meydana gelecek faktörleri ile ilgili endişelerini aza indireyeceğinin düşünüldüğü; tarım sektörü ürünlerinin serbestçe sirkülasyonun sağlanabilmesi için gereken şart kabul edilen Katma Protokol’de 33.üncü maddede yer alan kararların uygulamaya alınmasının gerektiği belirtilmiştir. Yapılması beklenen düzenlemelerin Topluluk tarafınca belirlenen OTP ilkeleri ve mekanizmalarına uygun ve uygulanabilirliğine yönelik kararlar alınmıştır. Madde 5’te yer verilen kararlar şöyledir (T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, t.y.);

Katma Protokol’ün 33.üncü, maddesinin uygulanmasında kolaylık sağlamak adına Topluluk ve Türkiye:

- Ortaklaşa bir Topluluk tarımsal mevzuatını inceleme programı hazırlar;
- Türkiye tarımsal ekonomisi ve mevzuatı ile Türkiye pazar ve fiyat sisteminin derinlemesine bir analizini ve bunların yürürlükteki topluluk sistemi ile karşılaştırılmasını gerçekleştirir;
- Türkiye’nin topluluk sistemini tedrici olarak uygulayacak duruma gelmesi için, kendi sistemini topluluk sistemiyle uyumlu hale getirmeye hazır olduğu tarımsal sektörleri saptar;
- Uyum süreci ilerledikçe, ilgili sektörde tarımsal ürünlerin serbest dolaşımının gerçekleşmesini sağlayan şartları, özellikle Topluluk sisteminin uygulanmasını ve fiyat eşitliğini dikkate alır.

Ayrıca madde beşin ikinci bendinde, ikinci Tarım politikasının meydana getirilmesi ya da geliştirilmesi esnasında, Topluluk, Türkiye’nin tarım sektörünün menfaatlerini göz ardı etmeyecek ibaresi yer almıştır. Ayrıca tarafların ilişkisinde, bu hedef kapsamında fayda sağlayacak her tür bilginin aralarında dolaşımını gerçekleştirecek bir danışma mekanizmasının meydana getirebileceğine değinilmiştir.

2.5.5.2.4. 1/95 Sayılı Ortaklık Konseyi Kararı (Gümrük Birliği Kararı)

Ankara Anlaşması’nı göz önünde tutarak 27. maddede tarım sektörünü ilgilendiren kararlara göre, Ortaklık Konseyi, Türkiye’nin 25. maddenin 1.

fıkrasında anılan Ortak Tarım Politikası önlemlerini aldığını tespit ettikten sonra, topluluk ile Türkiye arasında tarım ürünlerinin serbest dolaşımının sağlanması için gerekli hükümleri kabul ettiğini taahhüt etmektedir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, t.y.).

2.5.5.2.5. 1/98 Sayılı Ortaklık Konseyi Kararı

Tarım sektörü için ticaret rejimine ilişkin alınan Ortaklık Konseyi Kararı'na göre, topluluk ve Türkiye arasında tarım ürünleri ithalatında ve ihracatında miktar kısıtlamaları ve tüm eş etkili tedbirler yasaktır. Ayrıca fındık için işbirliği planı uygulanacaktır (Kabdan, t.y.).

2.5.5.2.6. Katılım Ortaklığı Belgesi (KOB)

Katılım Ortaklığı Belgesi, AB'ye üyeliği sürecinde Türkiye için bir yol gösterici belge niteliğindedir. Ayrıca üyeliğin tam anlamıyla sağlanması açısından Türkiye Cumhuriyeti'nin karşılaması gereken şartlara işaret etmektedir. Hem Türkiye hem de başka aday ülkelerin arasında, AB'ye katılım kapsamında hazırlıklar bakımından herhangi bir değişkenlik söz konusu değildir. Komisyon Türkiye için de başka aday olmak isteyen ülkeler için de aynı şekilde belirlenen şartların ve hazırlıkların yerine getirilmesini zorunlu kılmıştır (Bayraç ve Yenilmez, 2005, s.31).

2.5.5.2.7. Türkiye Ulusal Programı

24 Mart 2001 tarihinde Resmi Gazetede yayınlanan Avrupa Birliği Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin bir program niteliğinde olan Türkiye Ulusal Programı, Türkiye'nin AB' ye tam üyeliği için kısa ve orta vadeli olarak gerçekleşmesi istenen düzenlemeleri içerisine almaktadır (T.C. Dış İşleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2001).

Kısa vadede yapılması taahhüt edilen konular şu şekildedir (Karagözlü, 2007, s.63-64):

- Etkin bir arazi kayıt sisteminin, hayvan kimlik ve bitki pasaport sistemlerinin iyileştirilmesi, tarım sektörü pazarlarının takip edilmesi, çevresel, yapısal ve zirai kalkınma tedbirlerinin uygulamaya alınması amacıyla idari yapıların iyileştirilmesi,
- Hayvan ve bitki sağlığında muhafaza amacıyla bir stratejinin tespiti, hususi olarak laboratuvar testleri, denetim ve hayvan ve bitki hastalıklarının önüne geçmede Topluluk mevzuatına göre uyuma öncelik tanınması,

- Kaynak yönetiminde politika geliştirilmeli, denetim kontrol önlemlerinden faydalanarak kaynak kullanımı, balıkçılık pazarları ve yapısal gelişmeleri tespit edecek idari yapıların meydana getirilmesi ve balıkçılık filosu kaydının yerine getirilmesi, tarımsal reformların sürekliliği.

Orta vadede yapılması taahhüt edilen konular şu şekildedir (Karagözlü, 2007, s.63-64):

- Tarımsal ve kırsal kalkınma politikalarında A B müktesebatına uyum hazırlıklarının yerine getirilmesi,
- AB’nin sağlığa uygunluk ve halk sağlığı standartlarına uyum sağlamak için gıda işleme tesislerinin modernizasyonu, test ve teşhis imkânlarında artış,
- Tarım reformlarının mümkün mertebe kısa bir süreçte bitirilmesi.

Türkiye bakımından OTP’ye uyumu yalnızca etkin bir şekilde meydana getirilmiş, teknik ve finansal bakımdan nitelikli kabul edilen programlar ile sağlanabilir. Ancak, tarımsal yapıların her biri kendine özgü yapılarında beliren farklılıklara son verilmesi zordur. Bunun nedeni yapısal sorunların, ülkenin ekonomik gelişim evresi ve bu evrenin hangi kademedede bulunduğu ile bağlantılı olmasıdır (Doğan, 2021, s.60).

2.5.5.2.8. Ulusal Eylem Planı (UEP)

Bu plan, Türkiye’nin AB’ye katılımı için Ocak 2021-Aralık 2023 dönemini içerisine alacak şekilde aktüel hale getirilmiştir. AB Başkanlığı koordinasyonunda ilgili kamu kurum ve kuruluşlarının sağladığı katkılar ile güncel bir yapıya dönüştürülmüştür. Ulusal Eylem Planı, AB müktesebatına uyumu konusundaki hazırlıklara hız kazandırmak, tüm müzakere fasıllarının ilerlemesi ve siyasi engeller ortadan kaldırıldığında, tüm alanlarda kaliteyi daha yukarı seviyelere çekmektedir. Ayrıca Türkiye’nin uluslararası alandaki rekabet edebilirliğini artırmak bakımından da yol göstericidir. Türkiye açısından Avrupa Birliği’ne katılım aşamasındaki istikrarın ortaya koyan ve rehberlik eden UEP, AB müktesebatına uyumda hazırlık ve çalışmaları hem mevzuat hem de kurumsal yapılanma boyutunda açık bir şekilde yansıtmaktadır. Plan dâhilinde genel anlamda 204 yasal düzenleme ile 126 idari önlemin uygulama aşamasına alınması öngörülmektedir. Plan günümüzde uyarlanırken, önceki yıllardan ayrıcalıklı olarak, güncel AB müktesebatının yanı sıra, 11. Kalkınma Planı, Cumhurbaşkanlığı 180 Günlük Eylem Planı, Yargı Reformu Stratejisi gibi ülkemizin ulusal önceliklerine yer verilen plan ve programlar da göz önünde bulundurulmuştur (T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2021).

2.5.6. Avrupa Birliği ve Türkiye’de Ortak Tarım Politikası Uygulamalarının Karşılaştırılması

Türkiye ve AB, tarım sektörünü kendi tarımsal yapılarına ve ihtiyaçlarına uygun olacak şekilde yön vermek amacıyla farklı araçlarla müdahale etmektedir. Türkiye ve AB’de esas olarak uygulama alanı bulan tarımsal destek araçlarının aynı olmadığı görülmektedir. AB genel olarak üretimden bağımsız ve çevre standartlarına uyum gerektiren doğrudan gelir desteğinden faydalanırken, Türkiye 2009’dan bu yana büyük ölçüde piyasa fiyatı desteğinden fayda sağlamaktadır. Bu durumun AB ile Türkiye’nin en belirgin ayrıştığı nokta olduğu dikkatleri çekmiştir (Acar ve Eser, 2020, s.179).

Türkiye ürün bazlı prim destekleme ödemelerini benimserken, AB ise üretici bazlı destekleme sistemini temel ilke olarak benimsemektedir (T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı, 2015, s. 27).

Türkiye’nin tarımsal yapı ve işleyişinde beliren öncelikli sorunlar mevcuttur. Bu sorunlar nedeniyle OTP’ye uyumda Türkiye yavaş ilerlemektedir. Bu sorunlar şunlardır; tarımsal işletmelerde beliren küçük ölçekli araziler ve bu arazilerin gelişen teknolojiye direnç gösterebilecek kuvvette olmamalarından kaynaklı eksik verimlilik sorunu, tarımsal kesimdeki nüfusta artış, üretimde ve pazarlamada altyapı eksiklikleridir. Değinilen sorunlarda, AB tarafından istenilen biçimde ve bütünlükte bir gelişim ancak uzun vadede mümkün olabilecektir. Finansal ve teknik anlamda da sıkıntılar vardır (Eraktan ve Ören, 2005, s.9).

Türkiye’de su israfının azaltılmasına yönelik stratejiler uygulanmalıdır ve sera gazı salınımı ile toprak kaybını mümkün mertebe en aza indirmelidir. Kırsalın ve kentin arasında beliren gelişim değişkenliğini giderebilmeli, kırsal kesimde yaşayan kadınlara ve gençlere verilen fırsatları artırmalı ve iklim değişikliğine direnç gösteren üretim modellerini benimseme ve uygulama hususunda öngörülen adımları atmada tereddüt etmemelidir (Eren, 2019, s. 83).

Tarımsal Destekleme Politikalarının Merkezi Yönetim Bütçesi ve Ekonomi Üzerindeki Etkileri

3.1. LİTERATÜR TARAMASI

Literatüre bakıldığında tarımsal destekleme politikalarının bütçe veya ekonomi üzerindeki etkisine yönelik çalışmaların çok fazla olmadığı görülmektedir. Bu konuda yapılan çalışmalardan bazıları aşağıda özetlenmektedir.

Yapar (2005) çalışmasında; Tarım sektörünün Türkiye ekonomisindeki yerini ve doğrudan gelir desteği sistemi (DGD)’ni incelemiştir. Çalışma sonucunda ise DGD sisteminin temel amacının çiftçiye yardım olduğuna, üretim artışı veren ülkelerde uygulama safhası bulunduğu ve Türkiye’de bu türden bir problem mevcut olmadığı için bu sistemin özellikle kamu sektörü ve tüketiciler üzerinde yük oluşturacağına yer vermiştir.

Kandemir (2011) çalışmasında; Tarımsal destekleme politikalarının kırsal kalkınma üzerindeki etkisini incelemiştir. Hazırlanan çalışmada, Türkiye’nin AB tarım politikalarına uyum sağlamak için uyguladığı tarımsal destekleme politikaları eleştirel bir yaklaşımla ele almıştır. Çalışma sonucunda, tarımsal destekleme politikalarında yaşanan dönüşümlerin kırsal kesimde üretimde yabancılaşıma ve yoksulluğa sebep olduğunu ve kırmızı ette olduğu gibi ülkeyi tarımsal ürün ithal eder bir duruma getirdiği tespit edilmiştir. Kırsalda meydana gelen bu olumsuzların üretim düzeyini etkisi altına aldığı belirtilmiştir.

Aktaş, Altıok ve Songur (2015) Çalışmalarında; ülkelerin tarımsal destekleme politikalarının tarımsal üretime etkisini incelemiştir.

Hazırlanan çalışmada 1995-2010 arasında, tarım destekleme araçlarından pazar desteği ve girdi desteği farklı ülkelerin yıllara göre etkisi panel veri analiz tekniklerinden faydalanılarak incelenmiştir. Araştırmanın sonucunda, genel olarak pazar fiyat desteği ve girdi desteğinin tarımsal çıktıyı arttırdığı belirlenmiştir. Türkiye’de uygulan tarımsal destekleme politikalarının daha etkin olması konusunda yeni politikalar önerilmiştir.

Yıldız (2017) çalışmasında; Merkezi yönetim bütçesinden yapılan tarımsal destekleme harcamalarının tarımsal üretim düzeyi ile arasında ilişki mevcut olup olmadığını Türkiye özelinde analiz etmiştir. Hazırlanan çalışmada eş bütünleşme analizi, hata düzeltme modeli (VECM), nedensellik testi, VAR modeline dayalı etki-tepki fonksiyonları ve varyans ayrıştırma yöntemlerinden faydalanılmıştır. Yapılan araştırma sonucunda tarımsal destekleme harcamaları ve tarımsal üretim düzeyi arasında uzun dönemli bir ilişki elde edilmiştir. Tarım sektöründe üretim artışını teşvik eden doğrudan ve dolaylı desteklemelerin tarımsal üretim düzeyinin artmasına katkı sağlayacağı yönünde bulgular elde edilmiştir.

Özkan ve Karaköy (2018) çalışmalarında, Türkiye ve Avrupa Birliği’ndeki tarımsal destekleme politikalarını incelemişlerdir. Karşılaştırma analizi yapılan çalışmada 2006-2016 yılları arasında tarım sektörünün GSYİH ve istihdamda içerisindeki payı ile tarımsal desteklerin bütçe içerisindeki payı temel alınmıştır. Çalışmanın sonucunda, Türkiye açısından tarımsal desteklerin son 10 yılda tutar bakımından bütçede artış gösterdiğine fakat GSYİH ve bütçe içerisindeki payının azaldığı tespit edilmiştir. AB’nin tarıma verdiği desteklerin birlik içerisindeki payına bakıldığında sektörün gelişmesi için Türkiye’de sağlanan destek miktarının yeterli olmadığı kaydedilmiştir.

Şaşmaz ve Özel (2019) çalışmalarında; Tarım sektörüne verilen teşviklerin ve ekonomik büyümenin sektörel gelişim üzerindeki etkisini incelemişlerdir. ARDL yaklaşımına dayalı eş bütünleşme testi ve Toda ve Yamamoto (1995) nedensellik testinden faydalanılarak hazırlanan çalışma Türkiye’nin 1980-2016 dönemini temel almıştır. Araştırma sonuçlarına göre tarım sektörü gelişmişlik düzeyi, mali teşvikler ve büyüme arasında eş bütünleşme ilişkisi bulunmaktadır. Tarımda sağlanan mali teşviklerin uzun dönemde tarım sektörü gelişimi üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmaz iken ekonomik büyümenin tarım sektörünün gelişimini olumlu etkilediğine ulaşılmıştır. Tarım sektöründe sağlanan mali teşviklerin sektörün gelişimine anlamlı bir etkisinin bulunmadığı dikkate alınarak tarım sektöründe eğitim, denetim ve modern tarım benzeri unsurlara hassasiyet gösterilmesi ile sektörel gelişim düzeyinde etki meydana getirebileceği ileri sürülmüştür.

Semerci (2019) çalışmasında; Türkiye'deki tarımsal destekleme uygulamalarını temel alarak ve ABD, AB ülkeleri ve bazı OECD ülkelerine ait tarımsal destekleme ödemeleri özelinde bilgilere yer vererek Türkiye ile gelişmiş ülkelerde tarımsal desteklemeye ayrılan bütçe farklılıklarını incelemiştir. Araştırma sonucunda, küresel ekonomide Türkiye'nin daha güçlü bir yer edinebilmesi hedefi doğrultusunda Türkiye'nin tarımsal üretimin desteklenmesine yönelik uygulamalarda kısa ve orta vadeli, geçici ve maliyeti yüksek politikalardan vazgeçmesi gerektiğini belirtilmiştir. Tarımsal desteklemeye yeterli düzeyde bütçenin ayrılması ve tarımsal destekleme birim fiyatlarının, piyasa fiyatlarını ve üretim düzeyini etkilemeden, daha gerçekçi bir şekilde belirlenmesinin tarım sektörünün diğer ülkelerle rekabete açık yapılmasının sağlanması açısından önemli olduğuna yer verilmiştir.

Doğan (2021) çalışmasında; Türkiye'de 1980 yılından sonra uygulanan tarımsal destekleme politikalarının ekonomik etkisini araştırmıştır. Hazırlanan çalışmanın sonucunda Türkiye'deki tarımsal destekleme politikalarının birden fazla ekonomik etkisi olduğuna yer vermiştir. Bu politikalar ile gereken hammaddenin sanayi sektörüne tedarik edilmesinden dolayı tarıma dayalı sanayi kollarını geliştirebilme olanağı sunduğuna değinirken kamu bütçesi üzerinde de ekonomik etkileri olduğuna ve tarımsal destekler için kullanılan bütçe miktarının artması ile diğer hizmetlere ayrılacak olan kaynak miktarında düşüş görüleceğini sonucuna ulaşmıştır.

Köse ve Meral (2021) çalışmalarında; 1986-2016 yılları arasını dikkate alarak Türkiye'de gıda güvenliği, tarımsal destekler ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ADF, PP birim kök testleri, ARDL testi ve Toda Yamamoto nedensellik testinden faydalanarak analiz etmişlerdir. Araştırmanın sonucunda, Türkiye'de gıda güvenliği ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü pozitif bir ilişki bulunmasına rağmen tarımsal destekler ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir ilişki olmadığını tespit etmiştir.

Uslu ve Apaydın (2021) çalışmalarında; Türkiye'de tarım sektörü desteklemelerinin tarımsal verimlilik, tarımsal üretim ve tarım alanlarına etkisini analiz etmişlerdir. Tarımsal destek ile tarımsal verimlilik arasındaki ilişkiyi 2002-2020 yılları arasında, panel veri setine dayalı olarak Driscoll Kraay tahmincisini kullanarak tarımsal destekler ve tarımsal verimlilik ilişkisini incelemişlerdir. Çalışma sonucunda elde edilen bulgulara göre, alan bazlı desteklemeler tarımsal üretim ve tarım alanlarında azalışa sebep olduğu, desteklerin dolar ya da satın alma gücü açısından hesaplandığı durumda tarımsal verimlilik üzerinde hiçbir etkisi olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Alan bazlı desteklemelerin Türk lirası cinsinden analizlere dâhil edilmesi durumunda tarımsal verimlilik ile pozitif bir ilişkiye sahip olduğu

değerlendirilse de dolar cinsinden ya da reel olarak analizlere eklenmesi ile verimlilik üzerinde etkisinin olmadığı sonucuna varılmıştır. Politika belirleyicileri tarafından bu desteklerin, desteklerin şekil ve kapsamını yeniden düşünmeleri gerektiği önerilmiştir.

Canbay (2021) çalışmasında; Türkiye’de tarımsal desteklerin bitkisel ürün üretimi üzerindeki etkilerini belirlemek amacıyla 1995-2018 yılları verilerini ARDL sınır testinden faydalananarak incelemiştir. Çalışma sonucunda tarımsal desteklerin Türkiye’de tarımsal bitkisel üretimi hem kısa hem de uzun vadede olumlu yönde etkilediğine ulaşılmıştır. Tarım sektörünün makroekonomik performans göstergelerine etkilerinin hükümetin göz ardı etmemesi gereken bir konu olduğuna değinilmiştir. Özellikle istihdam, büyüme, enflasyon ve cari açık üzerinde olumlu sonuçlar elde edilmesinin sektöre uygulanacak destek ve teşviklerden geçtiğine yer verilmiştir. Tüm sektörlerinin desteklenmesi önemli olsa da ekonominin tamamı için tarım sektörünün desteklenmesinin de önemli olduğu eklenirken çıktıyı arttırmanın ekonomik büyümeye katkıda bulunacağına da yer verilmiştir.

Oğul (2022) çalışmasında; Tarımsal destekler ve tarımsal üretim arasındaki ilişkiyi, eş bütünleşme ilişkisi ARDL sınır testi yaklaşımı ile denendikten sonra katsayı tahmincilerinden olan DOLS ve CCR yöntemlerinden yararlanarak incelemiştir. Yapılan analizden çıkan sonuca göre, tarımsal desteklerin kısa vadede tarımsal üretimi azalttığı uzun vadede ise tarımsal üretimi artırdığı ifade edilmiştir. Kısa vadede etkinin azalması ve uzun vadede etkinin artması bu tür politikaların uzun vadede işe yaradığını göstermiştir. Tarımsal destekleme politikalarının alt unsurlarının önemi de politikanın etkinliğinin ve verimliliğinin sağlanmasında önemli bir role sahiptir. Ayrıca tarım sektöründe verimliliği artırıcı programların geliştirilmesine ve tarım piyasalarında verimliliği artıracak daha etkin programların uygulanmasına ihtiyaç olduğu kaydedilmiştir.

Akça ve Altuntaş (2022) çalışmalarında; Türkiye’nin tarım sektörü desteklerini 1991-2019 yıllarında, tarımsal çıktı üzerinde meydana getirdiği etkiyi ARDL ve Toda Yamamoto (1995) nedensellik yöntemleri ile incelemişlerdir. Yapılan araştırmada sağlanan tarımsal desteklerin tarımsal çıktı üzerinde herhangi bir etkisi bulunmadığı sonucuna varılmıştır. Tarımsal desteklerin Türkiye’de etkisiz olduğu ve politika yapıcılarının uyguladıkları tarımsal destekleme politikalarını tekrardan ele almaları gerektiği vurgulanmıştır.

Şanver ve Söğüt (2022) çalışmalarında; Tarımsal desteklerin tarım sektörünün gelişimi üzerinde bıraktığı etkiyi teorik olarak incelemişlerdir. Merkezi yönetim bütçesi içerisinde desteklemelere ayrılan miktarlara yer

verilen araştırmanın sonucunda tarım sektörüne aktarılan destekleme miktarının yükseltilmesinin, tarım kesiminin milli gelir içerisindeki payının artırılması ve dış kaynaklardan gıda tedarikinin azaltılması gerektiğini ifade etmişlerdir.

Canbay, İnal ve Kırca (2022) çalışmalarında; Tarımsal destekler, ekonomik kalkınma ve enflasyon arasındaki ilişkiyi Bootstrap Panel Nedensellik Testi ile incelemişlerdir. BRICS+T ülkelerinin 2000-2020 yıllarına yönelik verileri kullanılan incelemede Türkiye, Çin, Hindistan, Brezilya, Rusya ve Güney Afrika ülkeleri kıtasında farklı sonuçlar elde etmişlerdir. Çin ve Hindistan'da üç değişken arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. Diğer ülkelerde tarımsal destekler, iktisadi kalkınma ve enflasyon değişkenleri arasında nedensellik ilişkilerine rastlanılmıştır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde tarım sektörüne gösterilen hassasiyetin diğer sektörlerin daha az olmaması gerektiği belirtilmiştir.

Chandio, vd. (2016) çalışmalarında; Devlet harcamalarının tarım sektörüne etkisini ve Pakistan'da ekonomik büyümeyi incelemişlerdir. Yapılan çalışmada Pakistan istatistiklerinden 1983-2011 dönemi için faydalanmışlardır ve ADF birim kök testi, Johansen Eşbütünleşme testi ve Sıradan En Küçük Kare (OLS) tekniğini kullanmışlardır. Araştırmanın sonucunda Pakistan'da tarımsal üretimin ve kamu harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğuna ulaşmışlardır. Ayrıca tarım sektörünün üretiminde finansman ve az gelişmiş altyapı gibi nedenler ile yetersizlik olduğuna yer vermişlerdir. Pakistan hükümetinin tarımsal verimliliği ve ekonomik büyümeyi artıracığı için sektörün gelişebilmesi için harcamalarını artırması gerekliliği vurgulanmıştır.

Idoko ve Jatto (2018) çalışmalarında; Nijerya hükümetinin tarım ve ekonomik büyümeye yönelik harcamalarını 1985-2015 dönemi için incelemişlerdir. OLS tekniği ve Johansen eşbütünleşme testinden faydalanarak hazırlanan araştırmanın sonucunda değişkenler arasında uzun dönemli ilişkiye rastlanmıştır. Nijerya'da tarımsal harcamalar ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin uzun vadede pozitif ve anlamlı olduğuna yer verilmiştir. Nijerya tarım üretiminin girdi düzeyi ve ekim yapılan alanların sınırlı olmasından dolayı düşük verim ile kanaliz edildiğine de değinilmiştir.

Loizou, vd. (2019) çalışmalarında; Tarım sektörünün diğer ekonomik faaliyet sektörleriyle olan bağlantılarını Yunanistan ekonomisinde araştırarak, tarımın bölgesel kırsal ekonomide entegre bir kalkınmayı teşvik etme potansiyelini incelemişlerdir. Hem sektörün bölge ekonomisine katkısını hem de Ortak Tarım Politikası (OTP) reformunun yerel ekonominin tamamı üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlayan çalışmada bölgesel bir modelin

oluşturulmasıyla birlikte girdi-çıkı analizinden faydalanılmıştır. Araştırma sonucunda yeni OTP’nin etkisinin sadece tarım sektörüyle sınırlı olmadığı, diğer sektörlerin yanı sıra bölgenin toplam çıktısını, istihdamını ve hane gelirini doğrudan ve dolaylı olarak etkilediği belirtilmiştir. Sonuçlar, tarımın bölge genelinde büyümenin önemli bir itici gücü olduğunu ve yerel brüt üretimin artmasına katkıda bulunduğunu göstermiştir.

Arısoy (2020) çalışmasında; Tarım sektörüne sağlanan desteklerin tarımsal rekabet gücüne etkisini araştırmıştır. Yapılan araştırmada vektör otoregresyon (VAR) modeli benimsenmiştir. İç ticaret hadleri (TOT), yüzde üretici destek tahmini (PSE) ve üretici nominal koruması katsayısı (NPC) değişkenleri modele dahil edilmiştir. Çalışmanın sonucunda destek araçlarının ve destek miktarının gözden geçirilmesi gerektiğine yer verilmiştir. Özellikle çiftçilere rekabet gücü sağlayacak desteklerin daha verimli olacağı önerilmiştir.

Derunova, Kireeva ve Pruschak (2020) çalışmalarında; Tarım ve gıda sisteminin geliştirilmesinde devlet desteğinin etkisini incelemiştir. Araştırmanın sonucunda, mevcut devlet desteği sisteminin Rusya’da esas olarak telafi edici nitelikte olduğunu ve zorunluluklarıyla çelişen çok çeşitli sosyal ve çevresel sorunlara çözüm sağlamadığına yer verilmiştir. Yapılan politikalarda değişikliğe gidilmenin faydalı olacağı belirtilmiştir.

3.2. TÜRKİYE’DE TARIMSAL DESTEKLERİN SİSTEMİ

Türkiye’de tarımsal destekleme politikalarında yaşanan değişimler ve gelişmeler çalışmanın bu bölümünde yer almaktadır.

3.2.1. Türkiye’de Destekleme Politikalarının Amaçları ve Nedenleri

Küresel anlamda genel görüş, destekleme ödemelerinin üretimden ayrı bir şekilde, üreten kesimi daha şeffaf fiyatlandırma politikaları ile rekabetçi dünyaya hazır hale getirmektir. Üretime bağlı olmadan aktarılan destekleme ödemelerinin bütçeye uyguladığı yük, miktar açısından her zaman başka destekleme politikalarının yüküyle aynı olabilir. Fakat en önemli fark, üreticiyi piyasadan gelecek fiyat sinyalleri yönünde üretime özendirme ve bütçe üzerindeki yükünün daha önceden fark edilmesidir. Netice olarak tarımsal destekleme politikaları ile faydalanan araçların hem nitelik, hem nicelik açısından önemli olduğuna dikkat edilmelidir (Acar ve Bulut, 2009, s.12).

Tarımsal desteklerin yüksek olmasının en büyük sebebi, tarım sektörüne bağımlı olan nüfus miktarının fazlaca olmasıdır. Tarım sektöründe üretilen ürünlerin fiyatları açısından oluşan değişimler, kazancını bu sektörden elde eden kesimin gelirinde dalgalanmalara neden olmaktadır. Bundan dolayı

tarımda istihdam edilenlerin gelir düzeyinin korunması mecburi olmaktadır. Tarımsal faaliyetleri gerçekleştirerek gelir elde eden nüfusun fazla olduğu ülkelerde tarımsal destekleme ödemeleri de fazladır (Bayraktar ve Bulut, 2016, s.59).

Tabii koşulların önemli derecede etkilediği tarım kesimi; üretim, pazarlama, fiyat oluşumu ve tarımsal gelirle ilgili birden fazla sorun ile karşılaşmaktadır. Bu problemlerinden dolayı tarım ürünleri piyasasında, üretici kesim ile tüketici kesim arasında bağlantı görevinde bulunan fiyat mekanizmasında etkinlik sağlanamamaktadır. Bunun sebebi ise tarım sektörü ürünlerin talep ve arzının diğer kesimlere kıyasen farklı niteliklere sahip olmasıdır. Tarım sektörü ürünlerinin talebinde fiyat ve gelir esnekliğinin düşük olduğu bilinmektedir. Tarım sektörü ürünlerinin arzına da doğa koşulları önemli düzeyde etki etmekte ve yapısal nitelikleri sebebiyle tarım fiyatlara yanıt vermekte gecikmektedir. Esnekliği düşük katı bir talep ile üretimde her yıl beliren dönüşümler, tarım ürünleri fiyatlarında büyük ölçüde dalgalanmaya sebep olmaktadır. Fiyatlarda ortaya çıkan dalgalanmalar, tarımsal ürünleri girdi olarak kullanan kesimleri, tarımsal ürünlerin tüketici bütçesi içerisindeki payını, dış satımını ve üretici gelirlerini etkisi altına almaktadır. Bundan dolayı kamu tarafından, tarım ürünleri piyasalarına müdahaleler yapılmaktadır. Devletin tarım ürünlerine müdahalesi; ürünün maliyetini olabildiğince aşağıya çekmek amacıyla girdi desteği verilmesi ve arzı sınırlandırıp ürün fiyatını artırmayı amaçlayan kotalama biçiminde dolaylı, prim sistemi ve doğrudan ödeme gibi fiyat sübvansiyonu ile fiyat desteği hâlinde doğrudan sağlanabilmektedir (Köymen, 2023).

Tarımsal destekleme politikalarının amaçlarını; Tarım kesiminin gelir düzeyinin yükseltilmesi, verimlilik ve kalite artışını sağlamak, üretim ve fiyatları yönlendirme isteği, doğal kaynakların dengeli kullanımı, kırsal kalkınmayı sağlamak, genel ekonomi politikalarını desteklemek olarak ifade etmek mümkündür. Hazırlanan çalışmanın 2. bölümünde bu başlık altında detaylı açıklamalara yer verilmiştir.

3.2.2. Tarımsal Destekleme Politikalarının Türleri

Ülkeleri yöneten iktidarların önemli hedefler arasında tarımsal üretkenliği iyileştirmek, çiftçi hane gelirlerini yükseltmek, yoksulluğu ve açlığı azaltmak, gıda güvenliğini artırmak, sürdürülebilir kaynak kullanımını teşvik etmek ve cinsiyet eşitliğini teşvik etmek yer almaktadır (Brooks, 2010, s.6). Küresel ölçekte de belirlenen hedeflere ulaşabilmek amacıyla çeşitli destekleme politikalarından faydalanılmaktadır. Bu politika türlerinin bölge ve ülke özelliklerine göre farklılaştığı bilinmektedir.

Türkiye’de tarımsal destekleme politikalarında yaşanan dönüşümler sebebi ile destek türleri yıllar içerisinde farklı isimlerle kategorize edilse de 9 ayrı başlıkta ele almak mümkündür. Bunlar; Alan bazlı tarımsal destekler, fark ödemesi destekleri, telafi edici destekler, hayvancılık destekleri, biyolojik ve biyoteknik mücadele destekleri, kırsal kalkınma amaçlı destekler, çevre amaçlı tarım arazilerini koruma programı destekleri, tarım sigortası destekleri ve diğer desteklerdir. Hazırlanan çalışmanın 2. Bölümünde detaylı açıklamalara yer verilmiştir.

3.3. TÜRKİYE’DE TARIMSAL DESTEKLEME SİSTEMİNİN GELİŞİMİ

Çalışmanın bu bölümünde Türkiye’de tarımsal destekleme ödemelerinde yaşanan değişimler ve gelişmeler tablolar yardımıyla incelenmiştir. T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı tarafından yayınlanan raporlarda yapılan destekleme türleri ayrımı ve ödeme miktarları aşağıdaki gibidir. Tablo 3.1’de Türkiye’de Tarımsal Destekler 2010-2023 döneminde incelenmiştir.

Tablo 3.1: Türkiye’de Tarımsal Destekler (2010-2023)*

Destek Konusu (Milyon TL)								
Yıllar	Alan Bazlı Tarımsal Destek Hizmetleri	Fark Ödemesi Destekleme Hizmetleri	Hayvancılık Destekleme Hizmetleri	Tarım Sigortası Destekleme Hizmetleri	Telafi Edici Öd. İlişkin Tarımsal Destekler	Kırsal Kalkınma Amaçlı Destekler	Diğer Tarımsal Amaçlı Destekler	Toplam
2010	2.004	2.056	1.158	80	81	304	134	5.817
2011	2.005	2.502	1.727	239	85	250	153	6.961
2012	2.201	2.364	2.195	263	100	241	190	7.553
2013	2.199	2.607	2.756	299	123	478	223	8.684
2014	2.406	2.685	2.665	357	125	613	297	9.148
2015	2.610	2.728	2.973	529	133	627	372	9.971
2016	2.771	3.174	3.031	704	186	1.169	455	11.489
2017	2.635	3.888	3.848	860	191	795	503	12.722
2018	3.545	3.623	3.832	1.061	201	1.397	894	14.552
2019	4.150	4.589	4.791	1.098	272	606	1.460	16.965
2020	4.613	5.372	7.857	1.473	301	814	1.514	21.944
2021	7.121	4.514	7.256	1.555	345	1.632	1.701	24.125
2022	10.268	9.524	9.753	3.856	834	1.825	3.582	39.642
2023*	18.005	6.222	13.045	5.200	847	6.307	9.863	59.489

* 2023 Yılı Verileri Bütçe (Ek Bütçe Dâhil) Hesaplamasıdır.

Kaynak: T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Merkezi Yönetim Bütçe Gerçekleşmeleri ve Beklentiler Raporları <https://www.sbb.gov.tr/butce-merkezi-yonetim-butce-gerceklesmeleri-ve-beklentiler-raporlari/> Erişim Tarihi:01.05.2024

Tablo 3.1. incelendiğinde, Merkezi yönetim bütçesinde cari transferler içerisinde önemli bir yeri bulunan tarımsal destek ödemelerinin toplam miktarları yıllar itibarıyla sürekli artış eğilimindedir. T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji Bütçe Başkanlığı verilerine göre; 2018 yılına kadar 2012 yılı haricinde sürekli artan üretim miktarına bağımlı olan fark ödemesi desteklerinde 2018 yılında azalış görülmüş ve 3,623 milyar TL olarak gerçekleşmiştir. Tekrardan miktarı artan fark ödemesi destekleri 2021 yılına geldiğinde ise 4,514 milyar TL olarak gerçekleşmiştir. Alan bazlı tarımsal desteklerin durumuna bakıldığında 2013 ve 2017 yıllarında bir önceki yıla göre azaldıkları görülmektedir. 2016 yılında 2,771 milyar TL olan alan bazı tarımsal destekler 2017 yılında 2,635 milyar TL olarak gerçekleşmiştir.

Hayvancılık destekleme ödemelerine bakıldığında ise 2013 yılında 2,756 milyar TL olarak gerçekleşen desteklemeler 2014 yılında 2,665 milyar TL gerçekleşerek azalışa geçmiştir. 2017 yılında 3,848 milyar TL olan hayvancılık destekleri 2018 yılında 3,832 milyar TL olarak azalmıştır. 2020 yılında 7,857 milyar TL olan hayvancılık destekleri 2021 yılında 7,256 milyar TL gerçekleşerek azalmıştır. İlerleyen yıllarda arttıkları görülmektedir.

Tarıma dayalı ekonomik yatırımların desteklenmesinde rolü bulunan kırsal kalkınma amaçlı destekler 2010 yılında 304 milyon TL olarak gerçekleşirken 2011 yılında 250 milyon TL gerçekleşerek azalmıştır. 2012 yılında ise 241 milyon TL olarak gerçekleşen ve 2017'ye kadar artan kırsal kalkınma amaçlı destekler 2016 yılında 1,169 milyar TL iken 2017 yılında 795 milyon TL'ye düşmüştür. 2018 yılında 1,397 milyar TL olan kırsal kalkınma destekleri 2019 yılında 606 milyon TL olarak azalmıştır ancak daha sonrasında 2023* yılına kadar sürekli artmıştır. Tarım sigortası desteklemeleri, telafi edici ödemelere ilişkin destekler ve diğer tarımsal amaçlı destekler sürekli artış trendindedir. Dönem itibarıyla en fazla tarımsal destek hayvancılık hizmetlerinde sağlanırken, en az destek üreticilerin alternatif ürünlere yönelmelerinde etkili olan telafi edici ödemelere ilişkin destek grubuna aktarılmıştır.

Tablo 3.2: Merkezi Yönetim Bütçesi Tarımsal Destekleme Ödemeleri Düzeyi, Yıllık % Değişim, Yıllık Fark

YILLAR	Tarımsal Destekleme Ödemeleri – Düzey (Bin TL)	Tarımsal Destekleme Ödemeleri-Yıllık % Değişim	Tarımsal Destekleme Ödemeleri-Yıllık Fark (Bin TL)
2009	4.494.568,00	-	-
2010	5.817.012,00	29,42	1.322.444,00
2011	6.961.306,00	19,67	1.144.294,00
2012	7.553.045,00	8,50	591.739,00
2013	8.684.168,00	14,98	1.131.123,00
2014	9.147.584,00	5,34	463.416,00
2015	9.971.168,00	9,00	823.584,00
2016	11.488.898,00	15,22	1.517.730,00
2017	12.721.748,00	10,73	1.232.850,00
2018	14.552.453,00	14,39	1.830.705,00
2019	16.965.138,00	16,58	2.412.685,00
2020	21.943.631,00	29,35	4.978.493,00
2021	24.124.983,00	9,94	2.181.352,00
2022	39.642.220,00	64,32	15.517.237,00
2023	63.325.662,60	59,74	23.683.442,60

Kaynak: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi, “Merkezi Yönetim Bütçe Harcamaları Yeni Tanım” <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket> Adresinden Alınmıştır. Erişim Tarihi:01.05.2024

2009-2023 dönemi için Merkezi yönetim bütçesi içerisinde tarımsal desteklemelere verilen ödemelerin düzeyi incelendiğinde; 2009 yılında 4,494 milyar lira olan tarımsal destekleme ödemeleri 2010 yılında 1, 322 milyar lira artarak yani %29,42 oranında artışla 2010 yılında 5, 817 milyar lira olarak kaydedilmiştir. Yine aynı şekilde tablonun dönem sonu verileri incelendiğinde ise 2022 yılında 39,642 milyar lira olan desteklerin % 59,74 oranında bir artışla 2023 yılında 63,325 milyar lira tarımsal destekleme ödemesi aktarıldığı görülmektedir.

Yıllar itibariyle tarımsal destekleme ödemelerinin düzeyi incelendiğinde 2009- 2023 döneminde sürekli bir artış içerisinde olduğu gözlemlenmektedir. Tarımsal destekleme ödemelerinin yıllık yüzde değişim miktarı ise farklılık arz etmektedir. Sürekli artış halinde olan bütçeden tarımsal desteklemelere verilen miktar bazı yıllarda daha fazla iken bazı yıllarda daha az miktarda aktarılmıştır. Özellikle 2013 yılında 8,684 milyar TL olan tarımsal desteklerin 2014 yılında 9,147 milyar liraya çıkması buna örnektir. Yani tarımsal destekleme ödemesinde bir önceki yıla nazaran en az artışın yaşandığı yıl 2014 olmuştur. Destekleme ödemelerinde yaşanan bu daralmanın sebebinin altında bir önceki yıla göre girdi maliyetlerindeki artışlar, arz ve talepte dengenin bozulması vb. birden fazla etken hüküm sürmüş olabilir.

3.4. TÜRKİYE’DE TARIMSAL DESTEKLERİN FİNANSMANI

Ülkemizde desteklemeler T.C. Ziraat Bankası ve T.C. Merkez Bankası tarafından, bütçeden ve çeşitli fonlardan sağlanmaktadır.

3.4.1. Bütçe

Türkiye’de tarımsal destekleme politikaları, tarım politikalarının tamamlayıcısıdır. Hükümet tarımsal destekleme politikalarını girdi ve çıktıların fiyatları üzerinde etki sağlamak veya doğrudan sübvans ederek toplumun diğer kesimlerinden tarıma kaynak aktarımı biçiminde uygulamaya almaktadır. Bütün parasal ve para ile belirtilen yardımlar yoluyla üretime teşvikte bulunur, özendirir, yönlendirir ve üreten kesimi birçok ürünün üretimine özendirmek amacıyla tedbirlere başvurulmaktadır (Eraktan, 2001, s.12). Merkezi yönetim bütçesi, Türkiye’de tarımsal desteklerin finansman kaynaklarından biridir ve son derece önemlidir. Bütçe içerisinde yapılan harcamalar ile tarım sektörüne mümkün mertebe destek sağlanmaktadır. Türkiye’deki tarım sektörüne yapılan harcamalar ve desteklerdeki büyük bir kısım Merkezi Yönetim Bütçesinin cari harcamalar bölümünden aktarımı sağlanan transferlerden oluşmaktadır (Susam ve Bakkal, 2008, s.341).

Tarım Kanunu’nda tarımsal desteklerin finansmanı hususunda yer verilen ifade şöyledir; “Tarımsal destekleme programlarının finansmanı, bütçe kaynaklarından ve dış kaynaklardan sağlanır. Bütçeden ayrılacak kaynak, gayrisafi millî hasılanın yüzde birinden az olamaz” (Tarım Kanunu, 2006:21). Türkiye’de tarım sektörünün desteklenmesi amacıyla yapılan harcamaların yıllar itibarıyla farklılık arz ettiği kimi zamanlar belirlenen % 1 tutarın altında kaldığı bilinmektedir.

3.4.2. Fonlar

Tarım sektöründe yapılan üretimin devamlılığı açısından finansman kaynağını tedarik etmek önemlidir. Tarımsal üretimi gerçekleştiren üretici kesim, finansman sağlamak amacıyla değişik yöntemleri izleyebilmektedirler. Bunun sebebi sermayenin temin edilmesi ile tarımsal faaliyetlerin aksaklığa uğramadan devamını getirebilmektir. Çeşitli kaynaklardan sağlanan finansman için yapılan sınıflandırmalar çeşitlilik arz etmektedir. En fazla tercih edilen organize olmuş veya organize olmamış piyasalardan temin edilen fon kaynakları şeklinde yapılandır. Organize olmayan piyasalardan temin edilen fonlar, bireylerden alınan kredileri ifade etmektedir. Organize olan piyasalardan temin edilen fonlar ise kurum ve kuruluşlardan sağlanan krediler için kullanılmaktadır (Tiryaki ve Göker, 2021, s.3).

Tarımsal destekleme politikalarının finansmanı amacıyla yararlanılan fonlar ise Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu (DFİF), Geliştirme ve Destekleme Fonu ve Kaynak Kullanımını Destekleme Fonu’dur. DFİF, Para Kredi Kurulu Kararları ile tarımsal girdilerin sübvansiyonu ve üreticinin fiyat hareketlerinden korunmasının yanı sıra ihracatın geliştirilmesi, ihracatı kapsayan yapılan yatırımların finansmanı ve ihracat sigortası meydana getirilinceye kadar ihracat sigortasında faydalanılması amacı ile oluşturulmuştur. Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., Türkiye Zirai Donatım Kurumu ve tarım kredi kooperatiflerinin beraberinde gübre sübvansiyonu açısından gübre dağıtımı yapan özel kuruluşların da DFİF’e dahil edilmesi ile DFİF üzerinde ağır bir yük meydana gelmiştir. Toplu Konut İdaresi Başkanlığı tarafından yönetilen Geliştirme ve Destekleme Fonu ise tarım ve ağırlıklı olarak hayvancılık, besicilik eylemlerinin iyileştirilmesi kapsamında kullanılmış olup 2000’de faaliyeti sona erdirilmiştir (Çomaktekin, 2009, s.107).

Kaynak Kullanımını Destekleme Fonu, kalkınma planları ve yıllık programlarda saptanan hedefler doğrultusunda yatırımlara yön verilmesi ve ihtisas kredi maliyetlerinin daha aşağı seviye çekilmesi amacıyla 1984’te kurulmuş ve 2002’de son bulmuştur. Türkiye’de 1980 sonrasında meydana gelen fonların, çoğunlukla bütçelerin katı uygulama ilkelerine maruz kalınmaması sebebiyle oluşturulduğu ve politik kaygılarla tarım kesimine kaynak aktarımı sağlamak amacıyla kullanıldıkları ileri sürülmektedir (Orhan, 1999, s.93; Çomaktekin, 2009, s.107).

3.4.3. T.C. Ziraat Bankası A. Ş. ve T.C. Merkez Bankası

Hem Türkiye hem de küresel ekonomide tarım sektörü, finansman kaynağı ihtiyacı bulunan önemli faaliyet sektörleri arasında önde gelmektedir. Üreten kesimin elde ettiği gelir yeterli düzeyde gerçekleşmediğinde, işletme sermayesi ve finansman sağlayıcı kuruluşlara müracaat edilmektedir (Kaya ve Kadanalı, 2020, s.132).

20 Kasım 1863 tarihinde Mithat Paşa Memleket Sandıklarını oluşturmuştur. Memleket Sandıkları, 1883 yılında Menafi Sandıkları adı verilmiştir. Menafi Sandıklarının sermayelerinin T.C. Ziraat Bankası’na devre yapılmıştır. T.C. Ziraat Bankası, günümüzde üreten kesime hali hazırda bulunan veya kurulacak olan tarım işletmelerine tarımsal kredi finansmanı tedarikinde bulunan bir bankadır. T.C. Ziraat Bankası, ticari bankalarına benzer bir şekilde faaliyette bulunsada meydana getirilme amacı çiftçilere üretim ve yatırım kredisi imkânı sunmaktır (Kaya ve Kadanalı, 2020, s.131).

Tarım ürünlerinin fiyat yoluyla desteklemesi, 1932’de buğdayla başlamıştır ve daha sonra, diğer tahıllar ve bazı sanayi ürünlerine uygulanmıştır. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planının destekleme kapsamındaki ürün sayısı artış göstermiş ve dokuza çıkmıştır. İlerleyen dönemlerde desteklenen ürünlerin sayısı artmıştır. Tarım Bakanlığı’na yapılan Tarımsal üretimin desteklenmesi amacı ile DGD’nden farklı olarak 2004 yılından itibaren Ziraat Bankası, tarım sektörünü desteklemek için ucuz kredi olanağı sağlamıştır. Bu dönemden sonra Ziraat Bankası hükümetin tarımsal destekleme politikalarına ilişkin kararları ve uygulamalarında aracı banka görevini üstlenmiştir (Demircioğlu ve Çakmak, 2016, s.183).

T.C. Ziraat Bankası, ilgili Bakanlar Kurulu Kararlarına dayanarak T.C. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı koordinasyonunda sağlanan destekleme ödemelerine aracılık hizmetinde bulunmaktadır. Önceden banka şubeleri kullanılarak hesaptan yapılan destekleme ödemeleri, üreticilere ait olan hesaplara bağlı Başak Kart ile verilmektedir. Ziraat bankasının tarımsal kredi kullanım alanları ise şöyle sıralanabilmektedir; (T.C. Ziraat Bankası A.Ş. 2024).

- Genç Çiftçi Kredisı,
- Üreten Kooperatif Kredisı,
- Altın Kovan Kredisı,
- Tarım Transfer Kredisı,
- Balıkçı Destek Kredisı,
- Hayvancılık ve Su Ürünleri Kredileri,
- Bitkisel Üretim Kredileri,
- Mekanizasyon Kredileri,
- Diğer Krediler.

1211 sayılı TCMB Kanunu’nda 25 Nisan 2001 tarihinde değişiklik yapılmış ve TCMB’nin esas amacı fiyat istikrarını sağlamak olmuştur. TCMB, bu amaca hizmet etmek için uygulayacağı para politikası ile kullanacağı para politikası araçlarını doğrudan belirleme yetkisini elinde bulundurmaktadır. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse TCMB’nin araç bağımsızlığı vardır. Ayrıca, finansal sistemde istikrarı sağlayıcı ve para ve döviz piyasaları ile ilgili düzenleyici önlemleri almak da TCMB’nin görevlerine dâhildir. TCMB’nin bir başka görevi ise fiyat istikrarını sağlama amacı ile çelişkili olmamak koşuluyla hükümetin büyüme ve istihdam politikalarına destek vermektir (TCMB, 2022, s.2).

T.C. Merkez Bankası’nın tarım kesimine doğrudan kredilendirme politikası yoktur. 1995 yılına kadar İktisadi Devlet Teşekkülleri’ne açtığı kredilerde ise Toprak Mahsulleri Ofisi önemli bir paya sahip olmuştur (Taşkıran ve Özüdoğru, 2010, s.158).

Ülkemizde gıda ve tarım ürünleri piyasalarının daha yakından izlenmesi amacı doğrultusunda, TCMB bünyesinde bulunan Gıda ve Tarımsal Ürün Piyasaları İzleme ve Değerlendirme Komitesi, kısa adıyla Gıda Komitesi 9 Aralık 2014 tarihinde 2014/20 sayılı Başbakanlık Genelgesi ile oluşturulmuştur. TCMB fiyat istikrarını gıda enflasyonu kaynaklı olarak tehdit eden yapısal sorunları belirleme ve çözüm önerileri geliştirme amacı doğrultusunda ilgili kurum ve kuruluşlarla daha yakından çalışma sağlamaktadır (TCMB, 2019).

3.5. TÜRKİYE’DE EKONOMİK KRİZLERİN TARIMSAL DESTEK UYGULAMALARI ÜZERİNE ETKİLERİ

Küresel olarak yaşanan ekonomik değişimler, özelleştirmeler, yerel olarak beliren ekonomik şartlar, yapılan yanlış politikalar benzeri sebeplerin beraberinde tarım sektöründe beliren fiyat dalgalanmaları, arz talep dengesi çerçevesinde görülen ve üretici ile tüketiciye olumsuz etki eden gelişmeler, ekonomik krizler ve devalüasyonun sebep olduğu dalgalanmalar, gübre, mazot ve diğer tarımsal ürünlerdeki fiyatların artışı, tarım sektörü üretimine etki etmektedir. Sıralanan gelişmeler ve ardından meydana gelen süreç, Türkiye’de yapılan tarım politikalarını da etkilemekte ve devlet bu dalgalanmaların giderilmesi amacıyla ithalat ve tanzim satış gibi geçici ve problemin özüne etki etmeyen, kırsalda hayatını idame ettiren kesimin ve çiftçilerin esas problemlerini gidermekten uzak yöntemleri tercih etmektedir (Erdoğan, 2020, s.1).

1929 tarihinde yaşanan Ekonomik buhran, tarım sektörü ürünlerinin ihrac fiyatlarında düşüşler yaşanmasına, üretici kesimin gelirinde azalmalar meydana gelmesine ve üreticilerin üretim yapamaz bir duruma gelmesine sebep olmuştur. Meydana gelen gelişmeler ile hükümet tarafından çiftçiye korumak ve sanayiye destek olmak amacıyla tedbirler alınmıştır. 1932 yılı itibariyle tahıl fiyatlarına yönelik destekler uygulanmıştır. “Buğday Koruma Kanunu” çıkarılmış ve ilgili olarak da Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) kurulmuştur. Bu kurum hububat üretiminden yoksun olan ve üretimi gereken düzeye çıkmayan bölgelerde hububat sevkiyatı gerçekleştirmiştir. Türkiye’nin hiçbir bölgesinde hububat eksikliği, aşırı bir hububat artışı, yol açtığı fiyat yüksekliği, fiyat düşüklüğü oluşmamıştır (Topuz, 2007, s.383-384).

19. Yüzyılın ikinci yarısı ve 20. Yüzyılın ilk yılları dâhil olmak üzere tarım yapmaya ayrılan arazi daralmış bununla doğrultulu olarak tarımdan elde edilen üretim miktarı azalmıştır. Bu dönemde meydana gelen ekonomik krizler, savaş ve kıtlıklar ile uluslararası ticarette duyulan endişeler ile tarım sektöründe korumacılığa yönelimler çoğalmıştır (Eştürk ve Ören, 2014, s.194).

Körfez Savaşı 1991 yılını etkisi altına almıştır ve kamu kesimi tarafından yapılan politikalar da piyasalarda dalgalanmalar yaşanmasında ve enflasyonist sürecin hız kazanmasında belirleyici olmuştur. Verilen erken seçim kararı, karara bağlı şekilde gerçekleşen yüksek tarımsal destekleme fiyatları ve kamu işçi ücreti bakımından yüksek artışların sebep olduğu kamu borçlanma gereksinimi TCMB üzerinde baskıya sebep olmuştur (Önder, 2005, s.187).

2001 krizi ve sonrasında, IMF'nin gözetiminde uygulama alanı bulan "Krizle Mücadele" politikaları ise süreçte olumsuz etki meydana getirmiştir. Yapılan politikalar sebebiyle, hem tarım sektöründe hem de tarımsal istihdamda azalma meydana gelmiş, özelleştirme yapılan işletmelerin tekrardan yapılandırılması emeği doğrudan etkilemiş olumsuz sonuçlara sebep olmuştur. Tarımı kapsayan desteklerin milli gelire oranının azaltılmış olması, Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri'nin düzenleyici fonksiyonunun güçsüzleşmesi ve tarımın bir dönem net ithalatçı konumunda bulunması bu politikalar kapsamındadır. Hizmet sektöründe ise, tarımsal istihdamdaki azalışları karşılayacak ve sanayinin düşük istihdam esnekliğini tazmin edecek düzeyde istihdam oluşturulamamıştır (Kaykaç, 2013, s.141).

2001 yılında tarımda büyük bir daralma meydana gelmiştir ve bu gerileme sonrasında IMF ile yapılan anlaşmalar ile destekleme politikalarında köklü değişiklikler yapılmıştır. Esas itibariyle destekleme alımı, ürün fiyat desteği, kredi ve girdi sübvansiyonları benzeri ürün ve girdi fiyatlarına müdahale ile üreticiye kaynak saplayan mevcut destekleme sistemi sona ermiştir. Politika yönünde yapılan bu değişikliklerin ardından reform olarak isimlendirilen yeni bir döneme girilmiş ve desteklerin yerini DGD (Doğrudan Gelir Desteği), alternatif ürün projesi ve Tarım Satış Kooperatiflerinin yeniden yapılandırılmasına dayanan bir destekleme sistemi uygulama safhasına alınmıştır (Özdemir, Keskin ve Özüdoğru, 2011, s.105).

Dünya çapında yaşanan vakalar nedeniyle Covid-19 salgını ilan edilirken, küresel olarak tehdit niteliğinde olan salgın sektörel boyutta sağlık sektörü beraberinde tarım ve gıda sektörünü de etkisi altına almıştır.

Covid-19 salgını ekonomik krize dönmüştür. Ülkeler beliren ekonomik problemlere çözüm amacıyla genişletici para ve maliye politikalarını tercih etmişlerdir (Çetin ve Yücesoy, 2020).

Türkiye’de pandemi sürecinde soğan, patates ve limon ürünlerinde ihracatın yapılması özel izine bağlı kılınmıştır, fiili olarak yasaklanmıştır. 2020 yılının başlarında soğan ve patates mart, nisan dolaylarında ise limon ihracatı durdurulmuştur. Ocak ayının başında stoklar gözetilerek yeniden ithalata başvurmamak adına ihracat kısıtlanmıştır. İhracatçı Birlikler tarafından üyelere yapılan duyuruda Ağustos ayına değin limon ihracatı özel izne bağlı kılınmıştır. Sonrasında stoklara bakılarak ve limonun C vitamini içeriği sebebiyle Covid-19’a karşı koruyuculuğu dayanağı ile tüketim artışı neticesinde yoğun talep gören limon ihracatına fiili olarak devletçe müsaade edilmemiştir (Kayabaşı, 2020, s.41). Merkezi yönetim bütçesinden tarım sektörüne ayrılan payın GSYİH’nın en az yüzde 1’i olması gerekirken, Türkiye’de bu rakam daha düşüktür. Bu dönemde Ekonomik İstikrar Kalkanı Paketi’nde tarıma yönelik herhangi bir destek yer almamıştır (Fırat, 2020, s.220).

Kamu kesimi tarafından tarımsal destek kapsamında köylüye ve çiftçiye verdiği olanaklar önemlidir fakat beraberinde; ekonomik krizlerin etkisi, mazot, gübre, elektrik, su benzeri temel giderlerin maliyetinin yüksek oluşu, bu desteğin etkilerini kısıtlı kalmasına yol açmaktadır. Ülke kapsamında modern tekniklere geçmek için devletin öncü rol oynaması bu hususta son derece önemlidir. Sulu tarımın ötesinde teknolojik olarak bütün imkânlardan faydalanılarak gerçekleştirilen yararlanılarak tarım, verimliliği ve ticarileşme potansiyelini yükseltecektir (Erdoğan, 2020, s.1-3).

Genel olarak ekonomik krizlerin Türkiye’nin tarımsal destekleme politikaları üzerindeki etkileri incelendiğinde kimi zamanlar daraltıcı politikalar perspektifinde uygulamalar tercih edilirken kimi zamanlar ise genişletici politikalar ekseninde uygulamalara yer verildiği görülmektedir. Yalnızca Türkiye’nin değil küresel ekonomisinin bütününde birçok politik dönüşümün yaşanmasına sebep olan ekonomik krizlerin Türk tarımını ve beraberinde tarımsal politikalarını etkilediği bilinmektedir. Bu hususta alınan tarımsal politik kararlar çerçevesinde ülke nüfusuna yeterlilik, sektörel performansın iyileştirilmesi, desteklerde azalışa gidilmemesi hayati önem taşıyan tarım için çok önemlidir.

3.6. TARIMA YAPILAN DESTEKLERİN BÜTÇE ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Bütçeden yapılan her türlü harcama, hem bütçeyi hem de harcama yapılan alanı etkilemektedir. Sektörlerin geliştirilmesi, ekonomik büyüme ve kalkınmanın sağlanması gibi pek çok sebep ile yapılan kamu harcamaları merkezi yönetim bütçesinden karşılanmaktadır.

3.6.1. Tarım Sektörüne Yapılan Desteklerin Bütçe Harcamaları İçindeki Yeri

Tablo 3.3: Seçili Merkezi Yönetim Bütçe Verileri (Milyon TL)

YILLAR	Merkezi Yönetim Toplam Bütçe Harcamaları	Bütçe Harcamaları İçinde Tarımsal Destekleme Miktarı	Tarımsal Desteklerin Bütçe İçindeki Payı	Tarımsal Desteklerin GSYİH Payı (%)
2006	178.126	4.747	2,6	0,8
2007	204.068	5.555	2,7	0,6
2008	227.030	5.809	2,5	0,6
2009	268.219	4.495	1,7	0,5
2010	294.359	5.817	2,0	0,5
2011	314.607	6.961	2,2	0,5
2012	361.887	7.553	2,1	0,5
2013	408.225	8.684	2,1	0,6
2014	448.752	9.148	2,0	0,5
2015	506.305	9.971	2,0	0,5
2016	584.071	11.489	2,0	0,4
2017	678.269	12.722	1,9	0,4
2018	830.809	14.552	1,8	0,4
2019	1.000.027	16.965	1,7	0,4
2020	1.203.737	21.944	1,8	0,4
2021	1.603.545	24.125	1,5	0,3
2022	2.942.748	39.642	1,3	0,3
2023	5.589.085*	59.489*	1,3*	0,3*

* 2023 Yılı Verileri Bütçe (Ek Bütçe Dâhil) Hesaplamasıdır.

Kaynak: T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Merkezi Yönetim Bütçe Gerçekleşmeleri ve Beklentiler Raporları <https://www.sbb.gov.tr/butce-merkezi-yonetim-butce-gerceklesmeleri-ve-beklentiler-raporlari/> Erişim Tarihi:10.05.2024

Tablo 3.3'e göre 2006-2023 döneminde merkezi yönetim bütçesinden yapılan tarımsal destekleme ödemeleri, faiz dâhil yapılan toplam bütçe harcama miktarı gibi yıllar içerisinde genel olarak artış göstermiştir. Veriler incelendiğinde bütçe harcamaları 2009 yılında bir önceki yıla oranla artarken tarımsal destekler ise 2008 yılına göre yaklaşık % 22,63 oranında azalmıştır. Daha sonra ilerleyen yıllarda sürekli bir artış görülmektedir. Toplam harcamalarla doğru orantılı olarak tarımsal destek harcamaları da yıllar itibarıyla yükselmiştir. Tablo incelendiğinde harcamalarda gerçekleşen artış miktarı ile orantılı olarak tarımsal destekleme ödemelerinde artışın olmadığı görülmektedir. 2009 yılında 268,219 milyar TL gerçekleşen merkezi yönetim bütçesi faiz dâhil harcamaları 2010 yılında 294,359 milyar TL olarak gerçekleşmiştir. Bu yılda tarımsal destekler ise 4,495 milyar TL

iken 2010 yılında 5,817 milyar TL’ye yükselmiştir. Bütçe harcamalarında bu yılda yaklaşık %9,75 oranında bir artış görülürken, tarımsal destekleme ödemelerinde yaklaşık %29,42 oranında bir artış gerçekleşmiştir. Ayrıca tabloda harcamalar açısından 2020 yılında 1 trilyon TL’nin üzerine çıkan faiz dâhil bütçe harcamaları 2021 yılında 1,5 trilyon TL’nin üzerine çıkmıştır. 2020 yılında yaklaşık 22 milyar TL yapılan tarımsal destekleme ödemeleri 2021 yılında 24 milyar TL’nin üzerinde gerçekleşmiştir.

Tablo 3.3’e göre tarımsal destekleme ödemelerinin bütçe içerisindeki payı günümüze yaklaştıkça azalış göstermektedir. 2009 yılında tarımsal destekleme ödemelerinin azaltılmasıyla bu desteklerin harcamalar içerisindeki payı bir önceki yıla göre azalarak %1,7 oranında kaydedilmiştir. Dönem itibarıyla destekleme ödemelerinin 2016 yılından itibaren harcama bütçesi içerisindeki oranının genel olarak azalış gösterdiği görülmektedir. Tarımsal destekler için yapılan harcamaların artış göstermesine rağmen bütçe giderleri içinde payının azalmış olması bu desteklere yapılan ödemenin bütçe üzerinde mali açıdan olumsuz bir etki oluşturmadığını ve desteklerin payının azaldığını göstermektedir. 2006 yılında tarımsal desteklerin bütçe harcamaları içindeki payı %2,6 iken 2022 yılında %1,3 olmuştur. 2023 yılı ek bütçe dâhil verilerinde tarımsal desteklemeler için tahmin edilen bütçe payı yine %1,3’tür.

Tablo 3.3’e göre tarımsal destekleme ödemelerinin GSYİH içindeki payının dönem sonuna doğru azalış trendinde olduğu görülmektedir. 2006 yılında tarımsal desteklerin GSYİH içerisindeki payı %0,8 oranındayken 2022 yılında bu oran %0,3 olarak gerçekleşmiştir. 2023 yılı ek bütçe dâhil hesaplamasında yine %0,3 bandında öngörülmüştür. Bu durum “Tarımsal destekleme programlarının finansmanı, bütçe kaynaklarından ve dış kaynaklardan sağlanır. Bütçeden ayrılacak kaynak, gayrisafi millî hasılanın yüzde birinden az olamaz” (Tarım Kanunu, 2006:21) şeklinde düzenlenen kanun maddesine uygun bir gelişme değildir. Tarım Kanunu’nda belirtilen oran ile merkezi yönetim bütçesinden yapılmış olan destekler arasındaki fark sektörün iyileştirilmesi amacıyla üreticilere yapılan destekleme ödemelerinin yetersiz kaldığı sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Türkiye, küresel ekonomilerin bir kısmında mevcut olmayan arazi büyüklüğü, iklim elverişliliği, teknolojik kaynaklar ve altyapı sistemine sahiptir. İnsan yaşamı için gerekli olan gıda açısından, ekonomi için ihracata elverişli olan bu sektöre yapılan harcamalar yetersiz kalmaktadır. Türkiye’nin tarım sektörü yeterince desteklendiğinde önemli ihracatçı ülkeler arasında yer alabilecektir.

3.6.2. Tarım Sektörüne Yapılan Ödemelerin Cari Transfer Harcamaları İçindeki Yeri

Cari transfer harcamaları içinde, görev zararları, hazine yardımları, kar amacı gütmeyen kuruluşlara yapılan transferler yer almaktadır. Ayrıca hane halkına yapılan transferler, tarımsal destekleme ödemeleri, merkezi idare gelirlerinden ayrılan paylar da yer almaktadır (Çetinkaya ve Aslantaş, 2019, s.45).

Tablo 3.4'te 2006-2023 dönemi cari transfer harcamaları içerisinde tarımsal desteklerin seyri yer almaktadır.

Tablo 3.4: Tarımsal Desteklerin Cari Transfer Harcamaları İçerisindeki Yeri (Milyon TL)

Yıllar	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Görev Zararları	7.245	1.401	2.041	4.138	3.297	4.739	3.912	4.305	3.836
Hazine Yardımları	21.760	36.273	38.769	56.951	60.323	59.353	70.184	79.008	83.528
Kar Amacı Gütmeyen Kur. Transferler	185	682	444	844	1.084	1.391	926	1.786	2.552
Hane Halkına Yapılan Transferler	797	996	1.101	1.276	1.599	2.156	2.891	3.543	3.782
Tarımsal Destekleme	4.747	5.555	5.809	4.495	5.817	6.961	7.553	8.684	9.148
Hane Halkına Yapılan Diğer Transferler	347	618	883	1.031	850	1.448	5.411	4.048	2.850
Sosyal Amaçlı Transferler	26	67	442	1.027	1.610	2.255	2.922	7.293	7.735
Yurtdışına Yapılan Transferler	620	507	616	722	969	1.153	1.296	1.624	1.567
Gelirlerden Ayrılan Paylar	14.124	17.192	20.256	21.492	26.308	31.043	34.380	39.869	47.284
Cari Transferler	49.851	63.292	70.360	91.976	101.857	110.499	129.477	148.743	162.282
Yıllar	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Görev Zararları	4.820	5.832	7.371	7.407	8.013	11.006	41.928	48.387	261.570
Hazine Yardımları	87.560	116.763	143.525	161.035	219.546	275.858	294.324	449.696	1.044.626
Kar Amacı Gütmeyen Kur. Transferler	3.688	2.465	3.401	3.475	5.934	3.976	5.551	9.310	27.829
Hane Halkına Yapılan Transferler	4.280	5.432	6.279	7.257	6.662	7.661	9.152	14.231	23.414
Tarımsal Destekleme	9.971	11.489	12.722	14.552	16.965	21.944	24.125	39.642	63.326

Tablo 3.4: (Devam) Tarımsal Desteklerin Cari Transfer Harcamaları İçerisindeki yeri (Milyon TL)

Yıllar	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Hane Halkına Yapılan Diğer Transferler	5.730	7.202	10.173	16.242	18.592	25.407	42.125	157.880	229.307
Sosyal Amaçlı Transferler	9.089	10.814	12.226	13.784	19.889	22.990	26.907	44.385	78.094
Yurtdışına Yapılan Transferler	1.929	2.239	2.633	3.261	4.109	4.971	6.308	10.757	19.513
Gelirlerden Ayrılan Paylar	55.603	62.609	72.594	95.866	100.606	124.249	176.408	352.076	625.961
Cari Transferler	182.671	224.847	270.924	322.879	400.316	498.063	626.828	1.126.363	2.373.641

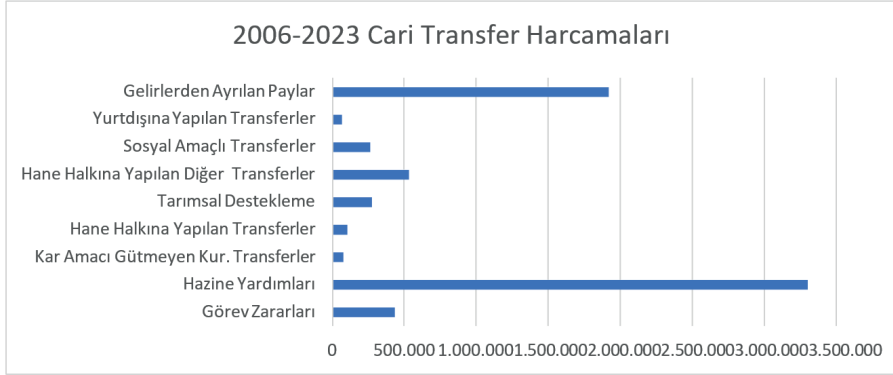
Kaynak: T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı (2024). Kamu Finansmanı İstatistikleri, Bütçe Finansmanı İstatistikleri, Merkezi Yönetim Bütçe Dengesi Finansmanı <https://www.hmb.gov.tr/kamu-finansmani-istatistikleri> Adresinden Alınmıştır. Erişim Tarihi:05.01.2024

Tablo 3.4 incelendiğinde; 2008 yılında 5,809 milyar TL tarımsal destek ödemesi yapılırken 2009 yılında bu miktarın 4,495 milyar TL’ye düşmesi dikkat çekmektedir. Aynı yıllarda yapılan diğer harcamalar incelendiğinde bu yıllarda tarımsal desteklerin haricinde kalemlere yapılan harcamaların azalmadığı görülmektedir. Tarım sektörü açısından son derece önemli bir işlevi bulunan tarımsal destek ödemelerinin bu yılda azalmasının sebebinin 2008 yılında meydana gelen gıda krizinden kaynaklandığı söylenebilir. Krizlerin bulunduğu dönemlerde ekonomik faaliyette bulunan sektörlerin olumsuz etkilere maruz kaldığı bilinmektedir. 2009 yılı ve sonrası incelendiğinde ise tarımsal destekleme ödemelerinin cari transferler harcamaları içerisinde istikrarlı bir şekilde arttığını söylemek mümkündür. Yıldan yıla farklı miktarlarda artmış olmasına karşın destekleme ödemeleri sürekli bir artış halindedir.

Tarımsal destekleme ödemeleri miktarında 2022-2023 yıllarına dikkat çekmek gerekirse, dönem itibariyle en yüksek artışın yaşandığı görülmektedir. Genel anlamda artış trendinde olan tarımsal destek ödemelerinde önceki yıllarda keskin artışlar yaşanmamıştır. Günümüze yaklaştıkça sektörün iyileştirilmesi açısından üreticileri teşvik edici nitelikte olan tarımsal desteklerin arttığı gözlemlenmektedir fakat bazı harcama kalemlerine oranla yaşanan artışlar daha yavaş gelişim göstermiştir. Özellikle 2022-2023 yılları arasında bir önceki yıla oranla % 50 üzerinde artan hazine yardımları buna örnek gösterilebilir. Tarım sektörünün yapısı ve işleyişi gereği birden fazla sektörü olumlu anlamda etkilemesi dolayısıyla sektöre yapılan desteklerin

yeterli düzeyde gerçekleştiğini söylemek pek mümkün değildir. Toplam Cari Transferler İçerisinde Alt Kalemlerin Görünümü Şekil 3.1’de yer almaktadır.

Şekil 3.1: Toplam Cari Transferler İçerisinde Alt Kalemlerin Görünümü

Kaynak: Tablo 3.4 verilerinden yararlanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

2006-2023 dönemi içerisinde tablo 3.4’den faydalanılarak hazırlanan şekil 3.1. incelendiğinde, cari transfer harcamaları içerisinde en fazla ödeme yapılan kalemler sırasıyla; Hazine yardımları, gelirlerden ayrılan paylar, hane halkına yapılan diğer transferler, görev zararları, tarımsal desteklemeler, sosyal amaçlı transferler, hane halkına yapılan transferler, kar amacı gütmeyen kuruluşlara transferler ve yurt dışına yapılan transferlerdir. Tarımsal destekler amacıyla yapılan ödemeler incelendiğinde 2006-2023 döneminde üreticilere yaklaşık 273.505 milyar TL ödeme aktarıldığı kaydedilmiştir.

3.6.3. Tarımsal Alanda Faaliyet Gösteren KİT’lere Bütçeden Ayrılan Paylar

Tarım ve Gıda alanında faaliyette bulunan merkezi yönetim bütçesinden ödeme tahsil edilen tarımsal alanda faaliyette bulunan Kamu İktisadi Teşebbüsleri şunlardır; Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO), Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. (TŞFAŞ), Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü (ÇAYKUR), Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü (TİGEM) ve Et ve Süt Kurumu Genel Müdürlüğü (ESK).

1938 yılında kurulan TMO, mevcut yapısını ve faaliyetlerini 1984 yılında yürürlüğe giren ve 2021 yılında revize edilen Ana Statüsü ve 233 sayılı KHK çerçevesinde “İktisadi Devlet Teşekkülü” olarak devam ettirmektedir. TMO’nun yapmış olduğu faaliyetin konusu, ülkede hububat ve bakliyat fiyatlarının üretkenler açısından normal miktarın altına düşmesini ve tüketiciler aleyhine aşırı derecede yükselmesine engel olmak, bu hususta ürünlerin piyasasında arz ve fiyat açısından düzenleyici önlemler almak,

afyon ve uyuşturucu maddeler üzerinde kurulan devlet tekeli işletmek ve gerekli olduğu durumlarda Cumhurbaşkanı tarafından hububat ve bakliyat haricindeki diğer tarım ürünleri ile ilgili verilecek görevleri yerine getirmektir. Ayrıca, Kuruluş 5300 sayılı Tarım Ürünleri Lisanslı Depoculuk Kanunu kapsamında faaliyet sürdürmektedir (HVMB, 2022, s.77).

TŞFAŞ, 6 Temmuz 1935’de şeker pancarından şeker üretimi yapmak ve üretimi pazarlamak amacıyla kurulum göstermiştir. Kuruluş, 1984 yılında 233 sayılı KHK ile birlikte kamu iktisadi teşebbüsü niteliğine sahip olmuştur. Özelleştirme Yüksek Kurulu (ÖYK)’nin 20/12/2000 tarihli ve 2000/92 sayılı Kararı ile özelleştirme kapsamına, 12/08/2008 tarihli ve 2008/50 sayılı Kararı ile de özelleştirme programına alınmıştır. TŞFAŞ, 2021 yılında özelleştirme kapsam ve programından çıkarılmış ve Türkiye Varlık Fonu Yönetimi A.Ş. (TVF)’ye devri gerçekleşmiştir. Ayrıca, 12/11/2021 tarihli ve 4803 sayılı Cumhurbaşkanı Kararı ile Tarım ve Orman Bakanlığı ile ilgilendirilmiştir (HVMB, 2022, s.90).

233 sayılı K.H.K. hükümleri saklı kalmak şartı ile 11.04.2013 tarih ve 28615 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü Ana Statüsü’ nün 4. maddesinde ÇAYKUR’un amaç ve faaliyet konuları; Türkiye’nin Tarım Politikasına uyumlu olacak şekilde çay ziraatını geliştirmek, ekonomik gereklilik, karlılık ve verimlilik ilkeleri doğrultusunda; sermaye birikimine yardımcı bulunarak yatırım kaynağı oluşturmak, serbest piyasa şartlarında en fazla faydayı temin etmek, gereksinim duyulan hammadde tedariki ile her türlü çay ürününü üretmek, pazarlamak, ithal ve ihraç etmek, iç ve dış pazarlarda Teşekkülün rekabet gücünü arttırmak için ilişkili ve yan ürünlerde gerek ve fayda görülen her türlü faaliyetlerde bulunmak amaçlarıyla teşkil olunmuştur (ÇAYKUR, 2023, s.3).

Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü (TİGEM), Hara ve inekhaneler ile Devlet Üretim Çiftliklerine ait varlıkların 1984 yılında bir çatı altında toplanmasıyla KİK olarak meydana getirilmiştir. 1994 yılında ise, İDT olarak yeni bir statüye sahip olmuştur. Kuruluşun faaliyet amacı, bitkisel ve hayvansal üretimi artırmak, çeşitlendirmek, ürün kalitesinde iyileşme sağlamak amacıyla yetiştirmiş olduğu damızlık hayvan, tohumluk fidan, fide gibi girdileri yetiştiricilere intikal ettirmek ve ıslah konularında araştırmalar yapmaktır (HVMB, 2022, s.75).

Et ve Süt Kurumu Genel Müdürlüğü (ESK), Kamu İktisadi Teşebbüsleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname (233 sayılı KHK) hükümlerine tâbi olan bir kamu iktisadi teşebbüsüdür. KİT’ler 233 sayılı KHK’nin 2’nci maddesinde, iktisadi devlet teşekkülü ve kamu iktisadi kuruluşunun ortak adı olarak tanımlanmaktadır (Arslantürk ve Yereci, 2023, s.377).

Kuruluşun “Et ve Balık Kurumu Genel Müdürlüğü” olan unvanı, 27.04.2013 tarih ve 28630 sayılı resmi gazetede yayımlanarak yürürlüğe giren 2013/4553 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile “Et ve Süt Kurumu Genel Müdürlüğü” olarak değişmiştir. (HVMB, 2013, s.61).

Ekonominin reel üretim hacminde meydana gelen iniş ve çıkışların ortadan kaldırılması ve istikrara ulaşılması konusunda ekonomik anlamda saptanan hedefleri yakalamak amacıyla devlet; Kamu fiyatları ile reel ücret politikasıyla, özel ve kamu sektörü arasındaki dengesizliğe reel ve parasal akımlar düzeyinde KİT’ler aracılığıyla müdahalede bulunabilmektedir. KİT’ler özel sektör ile gerektiğinde rekabete girerek gerektiğinde ise işbirliği yaparak özel sektöre etki etmektedir. Tarımsal KİT’lerin varlığının son bulması durumunda ise bu politikalar yalnızca tarımsal kooperatifler eliyle yürütülebilmektedir (Ertan, 1997, s.246).

KİT’ler ile bütçe ilişkisi ise, KİT’lerden bütçeye yapılan hasılat payı ödemeleri, temettü ödemeleri, finansman fazlası ödemeleri ile diğer vergi ve yasal yükümlülüklerden ve merkezi yönetim bütçesinden KİT’lere yapılan sermaye ve görevlendirme bedeli ödemelerinden oluşmaktadır (HVMB, 2022, s.3). Tarımsal alanda faaliyet gösteren KİT’lere bütçeden yapılan transferler Tablo 3.5’de yer almaktadır.

Tablo 3.5: Tarımsal Alanda Faaliyet Gösteren KİT'lere Bütçeden Yapılan Transferler

KİT'lere Aktarılan Sermaye ve Görevlendirme Transferleri (Milyon TL)					
YILLAR	Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO)'ne Bütçeden Verilen Transferler	Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. (TŞFAŞ)'ye Bütçeden/ Fonadan Verilen Transferler	Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü (ÇAYKUR)'ne Bütçeden Verilen Transferler	Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü (TİGEM)'ne Bütçeden Verilen Transferler	Et ve Süt Kurumu (ESK)'ya Bütçeden Verilen Transferler
2005	50	0	43	26	0
2006	166	20	0	35	32,5
2007	152	80	0	30	34,8
2008	560	23,0	0	105,9	37,0
2009	1.917,4	1,7	125,0	129,5	73,3
2010	1.365,2	70,0	4,2	118,7	55,0
2011	1.937,1	0,033	120,0	142,4	69,0
2012	1.523,3	0	180,0	225,5	42,0
2013	927,3	0	162,0	200,0	81,3
2014	733,5	0	180,0	60,0	55,0
2015	1.559,0	249,9	256,0	148,0	49,0
2016	791,2	0,4	25,0	250,0	25,0
2017	1.550,1	0,0	250,0	330,0	0
2018	950,0	132,2	276,0	250,0	150,0
2019	450,0	0,0	400,0	250,0	332,4
2020	650,0	482,6	500,0	200,0	200,0
2021	2.916,0	0	1.050,0	345,0	422,0
2022	22.669,4	1.850,0	2.230,0	600,0	1.038,7

Kaynak: T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, Kamu Sermayeli Kuruluş ve İşletmeler Raporları, Kamu İşletmeleri Raporu, <https://www.hmb.gov.tr/kamu-sermayeli-kurulus-ve-isletmeler-raporlari> Adresinden Alınmıştır. Erişim Tarihi: 10.05.2024

Merkezi yönetim bütçesinden Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT)'ne sermaye ve görevlendirme adı altında transferler yapılmaktadır. Tablo 3.5’de 2005-2022 dönemi için bu oranlar incelendiğinde; Bütçeden TMO’ya 2005 yılında 50 milyon lira ödeme verilirken 2006 yılında bu ödemeler % 232 artarak 166 milyon TL olarak gerçekleşmiştir. Ardından %-8,4 oranında bir azalış kaydedilerek 2007 yılında bütçeden 152 milyon TL TMO’ya tahsil edilmiştir. 2008 yılında 560 milyon lira aktarılırken 2009 yılında bu miktar %242,4 oranında ödeme artırılmış ve 1,917,4 milyar liraya çıkmıştır. 2013 yılında 927,3 milyon lira bütçe transferi gerçekleştirilmiştir. % 20,9 oranında azalış yaşayan TMO bütçesinde 2014 yılında 733,5 milyon TL bütçe ödemesi mevcut iken bu oran 2015 yılında %112,5 bir artışla 1,559 milyar liraya yükselmiştir. 2016 yılı verileri incelendiğinde bir önceki yılın ödeme miktarına nazaran % 49,3 oranında bir azalış kaydedilmiştir ve 2016 yılında

791,2 milyon lira bütçeden ödeme aktarılmıştır. 2018'de yapılan transfere göre %52,6 düşen ödeme miktarı 2019 yılında 450 milyon TL olarak kaydedilmiştir. 2019 yılına göre %44,4 oranında artan transfer ödemesinin 2020 yılı TMO bütçesine 650 milyon lira olarak yansıdığı söylenebilir. 2021 yılında 2,916 milyar TL transfer yapılırken 2022 yılında bu miktar 22,669,4 milyar TL olarak gerçekleşmiştir. Dönem incelendiğinde ise en az transferin 2005 yılında en fazla transferin ise 2022 yılında aktarıldığı görülmektedir.

TŞFAŞ'nin bütçe ilişkisi kapsamında 2005-2022 dönemi verilerine göre, dönem itibariyle TMO'ya oranla TŞFAŞ'ye daha az miktarda transfer sağlanırken, bazı yıllarda da bütçeden herhangi bir payın aktarılmadığı görülmektedir. TŞFAŞ'nin 2005-2022 dönemi bütçe ilişkisi tablosu incelendiğinde; 2006 yılında, 20 milyon TL ile başlayan transfer 2022 yılında, 1 milyar 850 milyon TL olarak gerçekleşmiştir. Yıllar itibariyle TŞFAŞ'nin bütçeden aldığı paylarda genel anlamda istikrarlı bir artış olmadığı görülmektedir. En az transfer 2016 yılında, en fazla transfer ise 2022 yılında aktarılmıştır. Dönem incelendiğinde ise 2005, 2012, 2013, 2014, 2017, 2019 ve 2021 yıllarında bütçeden Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.'ye herhangi bir sermaye ve görevlendirme ödemesi aktarılmadığı görülmektedir. Tarımsal KİT'lere yapılan transferin sermaye ve görev zararı şeklinde aktarıldığına daha önce değinilmiştir. Bazı yıllarda KİT'lere yapılan transferlerin azalmasının veya herhangi bir transfer aktarılmamasının temel sebebine ise KİT'lerin görev zararlarının giderek azaldığından dolayı olduğunu söylemek mümkündür. KİT'ler arasında tarım sektöründe faaliyette bulunanlar da dâhil olmak üzere devlet tarafından alınan çeşitli tedbirler ile KİT'lerin mali dengeleri açısından önemli gelişmeler kaydedildiği bilinmektedir. Yapılan transferlerin TMO'ya kıyasla 2005-2022 döneminde yüksek miktarlarda olmadığını söylemek mümkündür.

ÇAYKUR'un 2005-2022 dönemi verileri incelendiğinde; 2006, 2007 ve 2008 yıllarında bütçeden sermaye veya görevlendirme zararları açısından herhangi bir ödemenin sağlanmadığı kaydedilmiştir. Dönem itibariyle bütçeden yapılan transferlerin günümüze yaklaştıkça arttığını söylemek mümkündür. 2010, 2013, 2016 yıllarında bir önceki yıla oranla bütçeden yapılan ödemelerin azaldığı görülmektedir. Dönem itibariyle yapılan transferlerde azalışlar dikkat çekmektedir. Yine bütçeden aktarılan transferlerin sermaye ve görevlendirme olarak ikiye ayrıldığı göz önünde bulundurularak ÇAYKUR açısından da görev zararlarının azaldığı göz önünde bulundurulabilir. 2009 yılında 125 milyon TL transfer sağlanmışken, bu transfer azalarak 2010 yılına 4,2 milyon lira olarak yansımıştır. Yine aynı şekilde 2015 yılında yapılan transfer 256 milyon iken bu miktar % 90,2

azalarak 2016 yılında 25 milyon TL olarak gerçekleşmiştir. ÇAYKUR’a yapılan transferlerde istikrarlı olmayan artışlar yaşandığı söylenebilir.

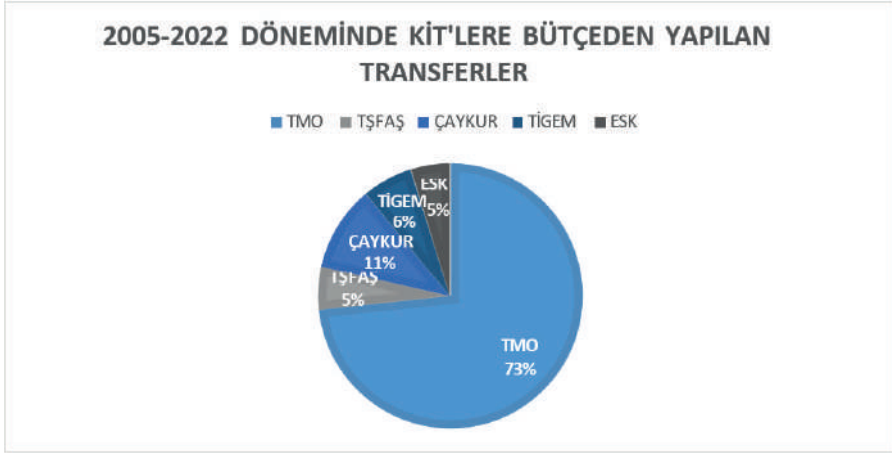
TİGEM’in 2005-2022 yılı verileri incelendiğinde 2006 yılında 35 milyon TL yapılan transferin 2007 yılında 30 milyona düştüğü görülmektedir. 2009 yılında 129,5 milyon lira yapılan transfer 2010 yılında tekrar azalarak 118,7 milyon olarak gerçekleşmiştir. Dönemin 2012 yılında 225,5 milyon olan ödeme bir sonraki yıl 200 milyona düşmüştür. 2014 yılında ise 60 milyona gerilediği kaydedilmiştir. 2015 yılında tekrardan yükselişe geçen TİGEM transferleri 148 milyon TL olarak gerçekleşmiştir ve 2017 yılında 330 milyon TL olan ödeme 2018 yılında 250 milyon TL’ye düşmüştür. 2020 yılında 200 milyon TL’ye azalan TİGEM transferi 2021 yılında ise 345 milyon TL’ye yükselmiştir. Dalgalı bir seyir izleyen transferlerin 2005-2022 döneminde, en düşük 2006 yılında 26 milyon ile ve en yüksek 2022 yılında 600 milyon ile sağlandığı görülmektedir.

2005-2022 döneminde ESK’ya bütçeden yapılan transfer verilerine bakıldığında; 2005 ve 2017 yıllarında herhangi bir ödeme aktarılmadığı dikkat çekmektedir. ESK bütçe transferlerinde de dalgalı çıkışlar mevcuttur. 2009 yılında 73,3 milyon TL olan ESK transferleri 2010 yılında 55 milyon liraya düşmüştür. Daha sonrasında tekrar artan ESK ödemeleri 2012 yılında bir önceki yıla göre azalarak 42 milyon TL’ye düşmüştür. 2014 yılında 55, 2015 yılında 49, 2016 yılında 25 milyon TL’ye azalmıştır. 2020 yılında transfer miktarı bir önceki yıla göre azalarak 200 milyon TL olarak gerçekleşmiştir. Sonraki yıllarda artış mevcuttur. Transferin yapılmadığı yıllar haricinde dönem itibarıyla en az transfer 2016 yılında sağlarken en fazla transfer ise 2022 yılında aktarılmıştır.

Genel olarak KİT’lerin kimi zamanlar devlet ekonomisi dengesi kapsamında çeşitli sebeplerden ötürü yıpranmaya sebep oldukları bilinmektedir. Sektör açısından bir ayırım yapılmayarak dengein sağlanabilmesi için KİT’lere bazı yıllarda transfer miktarının azaltıldığı veya artırıldığı da bilinen bir olgudur. 2007 yılında vergi ve diğer yükümlülükler adı altında TMO’dan bütçeye 67,8 milyon TL, TŞFAŞ’dan 410 milyon TL, ÇAYKUR’dan 136 milyon TL, TİGEM’den 79,3 milyon TL, ESK’dan ise 20,5 milyon TL ödeme aktarılmıştır.

Tarımsal alanda faaliyet gösteren KİT’lere bütçeden aktarılan transferlerin dağılımı Şekil 3.2’de yer almaktadır.

Şekil 3.2: Tarımsal Alanda Faaliyet Gösteren KİT'lerin Bütçe Transferlerinin Görünümü

Kaynak: Tablo 3.5 verilerinden yararlanarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Dönem itibariyle tarımsal KİT'lere yapılan transferlerin büyük bir çoğunluğunun TMO'ya verildiği görülmektedir. Transferlerin miktar yönünden büyüklüğü açısından sırasıyla, TMO, ÇAYKUR, TİGEM, TŞFAŞ ve ESK'ya aktarıldığı görülmektedir. Sermaye ve görevlendirme yani görev zararı adı ile yapılan bu transferler önemlidir.

Görev zararı uygulamaların haricindeki sebeplerden kaynaklı olan, KİT finansman gereksinimleri ise ya borçlanma ya da sermaye transferleri doğrultusunda karşılanmaktadır. Sermaye transferleri KİT'lere bütçeden kaynak aktarımı açısından önemlidir. Sermaye transferleri ile KİT'ler ihtiyaçları olan finansmanı borçlanma yapmadan temin edebilmektedirler. Bu hususta sermaye transferlerinin esas amacı KİT'lerin borçlarında azalışı sağlayabilmek veya borçların artışını önlemektir. KİT'lerin finansman açıkları sermaye transferi yapılmadan borçlanmaya başvurarak kapatılsa dahi bu borçlar faizlerinin beraberinde yüksek miktarlara ulaşacak ve yine bütçe aracılığıyla karşılanacaktır. Bundan dolayı her yıl KİT'lerin borç yapıları ile o yıla ilişkin faaliyet sonuçlarının tahminlerine dikkat edilerek KİT'lere belirli tutarlarda sermaye transferleri gerçekleştirilmektedir (Arslantürk, 2018, s.5-6).

3.7. TARIMSAL DESTEKLEME POLİTİKALARININ EKONOMİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

3.7.1. Tarımsal Destekleme Politikalarının GSYİH Üzerindeki Etkisi

Tarımsal desteklerin GSYİH üzerindeki etkisini incelemek amacıyla verilen tabloya daha önce tarımsal destekleme ödemelerine tablolarda yer verildiği için tekrardan yer verilmeyecektir.

Tarımsal desteklemeler üretici için önemli bir finansman kaynağıdır. Bu desteklemeler uzun dönemde üreticilerin servetinde de artış sağladığından yalnızca üretime yönelik kararlarını değil tüketim, yatırım ve tasarruf açısından aldıkları kararları da etkilemektedir (O’Toole ve Hennessy, 2015, s.70).

Tablo 3.6: GSYİH ve Tarımsal GSYİH Değerleri

Türkiye ve Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık GSYİH Değerleri İle Tarımsal Büyüme Rakamları						
YILLAR	Üretim Yöntemiyle GSYİH (Büyümeye Katkılar, BİN TL)	Sektörler Toplamı Katma Değer (BİN TL)	Tarımsal Katma Değer (BİN TL)	Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık % Değişim (% Büyüme)	Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık % GSYİH Payı	Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık Endeks
2005	680 275 847	594 883 276	62 349 598	7,9	9,2	96,5
2006	795 757 109	696 783 871	64 415 593	1,5	8,1	98
2007	887 714 414	787 510 233	66 197 107	-6,2	7,5	91,9
2008	1 002 756 496	893 612 618	74 451 345	4,5	7,4	96
2009	1 006 372 482	898 263 064	81 234 274	4,1	8,1	100
2010	1 167 664 479	1 027 561 054	104 703 635	7,7	9,0	107,7
2011	1 404 927 615	1 237 146 314	114 838 169	3,4	8,2	111,4
2012	1 581 479 251	1 397 219 904	121 692 893	2,2	7,7	113,8
2013	1 823 427 315	1 599 039 310	121 733 979	2,4	6,7	116,5
2014	2 054 897 828	1 818 621 907	134 744 489	0,5	6,6	117,2
2015	2 350 941 343	2 073 020 639	161 471 476	9,3	6,9	128
2016	2 626 559 710	2 316 930 424	161 330 969	-2,6	6,1	124,7
2017	3 133 704 267	2 779 809 362	189 232 800	4,9	6,0	130,8
2018	3 761 165 557	3 371 990 850	217 832 444	2,3	5,8	133,8
2019	4 317 809 824	3 887 950 309	276 415 863	3	6,4	137,8
2020	5 048 567 945	4 488 017 525	336 736 520	5,8	6,7	145,8
2021	7 256 141 737	6 488 544 712	401 536 982	-3	5,5	141,4

2022	15 011 775 979	13 436 786 794	972 301 593	1,3	6,5	143,2
2023 I. Çeyrek	4 642 145 959	4 143 430 382	121 242 369	-3,5	2,6	54,00
2023 II. Çeyrek	5 506 173 229	4 895 770 421	238 519 489	-0,8	4,3	91,1
2023 III. Çeyrek	7 696 613 343	6 796 427 686	826 358 829	0,3	10,7	293,1
2023 IV. Çeyrek	8 431 374 842	7 416 904 466	438 620 195	0,5	5,2	133,3

Kaynak: TÜİK (2023a), Ulusal Hesaplar, İktisadi Faaliyet Kollarına Göre A21 Düzeyinde Cari Fiyatlarla GSYİH, Değer, Pay, Değişim, Endeks Oranları, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=ulusal-hesaplar-113&dil=1> ve T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, Makro Ekonomik Göstergeler, GSYİH Değerleri file:///C:/Users/USER/Desktop/GSYH.pdf Adresinden Alınmıştır. Erişim Tarihi:11.05.2024

Tarımsal destekleme ödemelerinin üreticilerin kararlarında birden fazla açıdan etkide bulunmaktadır. Tarımsal desteklemeler çiftçileri, sektöre teşvik etmek amacıyla verilmekte ve beklentiler üzerinde etki etmektedir. Böyle bir durumun gerçekleştiği durumda sektörün üretim miktarının iyileşmesi muhtemeldir. Üreticilerin refahı üretimi de etkilemektedir. Üretim miktarı ülkelerin ihracat payını artırıcı nitelikte olup milli geliri de arttırmaktadır.

Tablo 3.6. incelendiğinde üretim yöntemiyle GSYİH ve tarımsal katma değer verilerinin genel anlamda artış içerisinde olduğu görülmektedir. Verilere göre tarımsal katma değerın destekleme ödemeleri ile doğrultulu olarak genel anlamda artış trendinde olduğu söylenebilir.

Tarım sektörünün büyüme oranı incelendiğinde dönem sonuna doğru bir azalış durumunun söz konusu olduğu görülmektedir. 2005 yılında %7,9 büyüme kaydeden sektör 2022 yılında 1,3 büyüme kaydetmiştir. Tarımsal desteklerin 2009 yılında azaldığı göz önünde bulundurulduğunda ise büyüme miktarının da aynı şekilde azaldığı görülmektedir. Ancak miktar olarak artan tarımsal destekler tarımsal büyüme oranı ile karşılaştırıldığında, büyüme oranının günümüze yaklaştıkça azaldığı belirtilebilir. 2005 yılında GSYİH, 680 milyar TL'nin üzerinde iken tarım, ormancılık ve balıkçılık payı %9,2'dir. 2022 yılında GSYİH 15 trilyonun üzerinde gerçekleşirken tarımın payı %6,5 oranında kaydedilmiştir. Bu durum GSYİH içerisinde tarım, ormancılık ve balıkçılık payının günümüze yaklaştıkça dalgalı bir şekilde azaldığını göstermektedir. Tarımsal katma değer genel olarak dönem sonuna doğru artarken tarımsal büyüme oranı azalma eğilimindedir. Tarımsal katma değer miktarı ile tarım sektörü endeksi verileri incelendiğinde genel olarak dönem sonuna doğru artış eğiliminde olduklarını söylemek mümkündür.

3.7.2. Tarımsal Destekleme Politikalarının İstihdam Üzerindeki Etkisi

Tarım ve kırsal kalkınma çerçevesinde önemli konulardan bir diğeri bu kapsamda uygulanacak faaliyetlerin desteklenmesidir. Türkiye’de tarım sektörünün faaliyetleri üretim kapsamında kaynak transferi ile desteklenmektedir. Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) tarafından aktarılan destekler ise yatırım kapsamındadır. Bu desteklerden faydalanmak isteyenler öncelikle faaliyet alanı olan konu ile ilgili yatırım desteğini almakta sonrasında tarım sektörüne yönelik faaliyetlerini gerçekleştirmektedir. Türkiye açısından bu yaklaşım, tarımda son zamanlarda uygulanan yeni bir destekleme sistemi şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bundan dolayı TKDK tarafından aktarılan desteklerin tarım sektöründe istihdam oluşturma, katma değer kazandırma ve ulusal ekonomiye canlılık katmak gibi etkilerinin olduğu söylenebilir (Gülçubuk, vd. 2017, s.190). İstihdamın, büyümeye olumlu etkilerde bulunan etkenlerden olduğu bilinmektedir.

Tarımsal desteklerin ekonomik katkısı büyüktür. Tarım sektörü ülkenin ekonomisinin büyümesinde önemli bir rol almaktadır. Tarımın ekonomik katkıları istihdam, gıda üretim artışı ve ihracat gelirinin artışıdır. Tarım destekler sektör açısından sürdürülebilirlik ile verimliliği artırarak ekonominin büyümesine katkı sağlayacaktır (teoxfarm.com, 2024).

Tablo 3.7’de, 2008 yılında 20 milyon 399 bin kişi olan toplam istihdam edilen sayısının 2023 yılında 31 milyon 632 bin olduğu görülmektedir. 2008 yılından 2019 yılına kadar toplam istihdam sayısının sürekli bir artış içerisinde olduğu görülmektedir. Toplam istihdam sayısı içerisinde tarım sektöründe istihdam edilenlerin miktarına baktığımızda ise 2008 yılında 4 milyon 445 bin kişi istihdam edilmişken 2023 yılında 4 milyon 695 bin kişi istihdam edilmiştir. Tabloya göre tarım sektörünün istihdam oranında istikrarlı bir artış bulunmamakta olup 2008 yılına oranla dönem sonuna doğru dalgalı bir azalış gözlenmektedir. 2011 yılında 5 milyon 289 bin kişi olan tarımsal istihdam 2012 yılında 5 milyon 156 bin olarak gerçekleşmiştir ve 2013 yılında da tekrar bir azalış göstererek 5 milyon 39 bin kişi olarak kaydedilmiştir. 2014 yılında artışa geçen tarımsal istihdam oranı 2015 yılında 5 milyon 357 bin kişi iken 2016 yılında 5 milyon 287 bin kişi olarak gerçekleşmiştir. 2017 ve 2018 yıllarında, 2016 yılına kıyasla önce bir artış daha sonrasında azalış durumu söz konusudur. 2019 yılında da 2018 yılına göre bir azalış mevcuttur. Tarımsal istihdam sayısında 2020 yılında 4 milyon 737 bin kişi mevcutken 2021 yılında artarak 4 milyon 948 bin kişi olmuştur. 2022 yılında 4 milyon 866 bin olan tarımsal istihdam sayısı 2023 yılında 4 milyon 695 bin gerçekleşerek azalmıştır. İstihdam edilenlerin

toplam oranı içerisinde tarımsal istihdamın payına baktığımızda ise 2008 yılında 21,8 oranında tarımsal istihdam oranı gerçekleşmişken 2023 yılında 14,8 oranında gerçekleşmiştir. Toplam istihdam edilen kişi sayısı içerisinde tarımsal istihdam edilen sayısı günümüze yaklaştıkça 2008 yılına oranla artmış olsa da toplam istihdam sayısı içerisinde diğer sektörlerde çalışan nüfus sayısının daha fazla artması nedeniyle tarımsal istihdam oranı açısından azalma olduğu kaydedilmiştir.

Tablo 3.7: İstihdam ve İşsizlik (Bin Kişi)

Yıllar	Genel İşsizlik Oranı (%)	Toplam İşgücü	Toplam İstihdam	Tarım		Sanayi		İnşaat		Hizmetler	
				Kişi	Payı (%)	Kişi	Payı (%)	Kişi	Payı (%)	Kişi	Payı (%)
2008	9,8	22.628	20.399	4.445	21,8	4.524	22,2	1.237	6,1	10.193	50,0
2009	12,9	23.588	20.534	4.783	23,3	4.153	20,2	1.299	6,3	10.299	50,2
2010	11,0	24.516	21.810	5.073	23,3	4.619	21,2	1.423	6,5	10.696	49,0
2011	9,0	25.452	23.166	5.289	22,8	4.855	21,0	1.672	7,2	11.350	49,0
2012	8,3	25.891	23.738	5.156	21,7	4.891	20,6	1.714	7,2	11.977	50,5
2013	8,9	26.871	24.486	5.039	20,6	5.133	21,0	1.788	7,3	12.525	51,2
2014	9,9	28.605	25.774	5.220	20,3	5.339	20,7	1.913	7,4	13.302	51,6
2015	10,3	29.550	26.501	5.357	20,2	5.345	20,2	1.916	7,2	13.884	52,4
2016	10,9	30.449	27.126	5.287	19,5	5.295	19,5	1.991	7,3	14.552	53,6
2017	10,9	31.516	28.075	5.401	19,2	5.394	19,2	2.108	7,5	15.171	54,0
2018	10,9	32.203	28.691	5.282	18,4	5.686	19,8	2.012	7,0	15.711	54,8
2019	13,7	32.505	28.042	5.096	18,2	5.572	19,9	1.566	5,6	15.808	56,4
2020	13,1	30.735	26.695	4.737	17,7	5.482	20,5	1.546	5,8	14.930	55,9
2021	12,0	32.716	28.797	4.948	17,2	6.143	21,3	1.777	6,2	15.928	55,3
2022	10,4	34.334	30.752	4.866	15,8	6.663	21,7	1.846	6,0	17.378	56,5
2023	9,4	34.896	31.632	4.695	14,8	6.711	21,2	1.997	6,3	18.230	57,6

Kaynak: T.C. Tarım Ve Orman Bakanlığı Makroekonomik Göstergeler, İşgücü, İstihdam <https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Belgeler/Veriler/IstihdamIsigucu.pdf> Adresinden Alınmıştır. Erişim Tarihi:15.05.2024

Tablo 3.7 incelendiğinde; istihdam sayısının sektörler bazında değerlendirilmesi kapsamında hizmet sektörünün miktarında ve oranında yaşanan artış öne çıkmaktadır. 2008 yılında 10 milyon 193 bin kişi olan istihdam sayısı 2023 yılında 18 milyon 230 bin olarak gerçekleşmiştir. Hizmet sektörü verilerine bakıldığında tarım sektöründeki gibi dalgalı bir seyir görülmemekle birlikte 2020 yılı haricinde artış durumunda olduğu görülmektedir. Tarım sektöründeki istihdam sayısının azalmasının sebebine değinmek gerekirse; Kırsal kesimde yaşayanlar sektöre katkı sağladıktan sonra kazancı ile doğru orantılı olarak sektör değişikliğine gidebilmektedir. Bu hususta tarımsal desteklerinin artışıyla tarım sektöründe üretiminde

artacağı varsayıldığında, üretim artışı istihdam edilen kişi sayısında ihtiyacı da artıracığından istihdam oranının artışını da dolaylı olarak sağlayacaktır. Ayrıca istihdam oranının tarım sektöründe artışı farklı sektörlerde de yine aynı şekilde istihdam oranını arttıracaktır. Kırsal kesimdeyken tarıma emek sarf eden bireyler bir süre sonra kırsal kesimden ayrılarak farklı sektörlerde çalışmaya başlamaktadır. Ayrıca tarımsal desteklerin üretim üzerinde olumlu etkilerde bulunması ile ambalaj ve lojistik benzeri sektörleri de olumlu etkileyebilecektir.

Tablo 3.8: Sektöre Göre İstihdam Edilenler; 2022, 2023

15+ yaş, (Bin kişi)	2023			2022			Bir Önceki Yıla Göre Fark		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
İstihdam	31.632	21.286	10.346	30.752	20.818	9.935	880	468	411
Tarım	4.695	2.757	1.938	4.866	2.822	2.043	-171	-65	-105
Sanayi	6.711	4.950	1.761	6.663	4.969	1.694	48	-19	67
İnşaat	1.997	1.896	100	1.846	1.755	91	151	141	9
Hizmet	18.230	11.683	6.547	17.378	11.272	6.106	852	411	441

Kaynak: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Makroekonomik Göstergeler, İlgücü, İstihdam <https://www.tarimorman.gov.tr/> SGB/Belgeler/Veriler/IstihdamIsgucu.pdf Adresinden Alınmıştır. Erişim Tarihi: 15.05.2024

2022 ve 2023 yılındaki istihdam oranı sektörler açısından incelendiğinde; 2022 yılında toplam istihdam oranı 30 milyon 752 bin olarak gerçekleşirken, 2023 yılında 31 milyon 632 bin kişi olarak gerçekleşmiştir. Toplam istihdam oranında 880 bin kişilik bir artış görülmüştür. 2022 yılında tarım sektöründe 4 milyon 866 bin kişi istihdam edilirken, 2023 yılında 4 milyon 695 bin kişi istihdam edilmiştir. Tarım sektörü açısından 171 bin kişilik bir azalma olmuştur. Sanayi sektöründe ise 6 milyon 663 bin kişi 2022 yılında istihdam edilirken, 2023 yılında, 6 milyon 711 bin kişi istihdam edilmiş ve 48 bin kişilik bir artış gerçekleşmiştir. İnşaat sektöründe, 1 milyon 755 bin kişi 2022 yılında istihdam edilirken, 2023 yılında, 1 milyon 997 bin kişi istihdam edilmiş olup 151.000 kişilik bir artış olmuştur. Hizmet sektörüne baktığımızda ise 2022 yılında 17 milyon 378 bin kişi istihdam edilirken, 2023 yılında 18 milyon 230 bin kişi istihdam edilmiştir ve 852 bin kişilik bir artış meydana gelmiştir. Bu durumda sanayi, inşaat ve hizmet sektörlerinde istihdam oranlarının arttığı, ancak tarımsal destekleme ödemelerinin bu yıllarda artmış olmasına rağmen tarımsal istihdamın 171 bin kişi azaldığı görülmektedir.

3.7.3. Tarımsal Destekleme Politikalarının Dış Ticaret Üzerindeki Etkisi

Tablo 3.9: Türkiye ve Tarım Sektörü Dış Ticaretindeki Gelişmeler

Uluslararası Standart Sanayi Sınıflamasına (ISIC, Rev.3) Göre Dış Ticaret (Özel Ticaret Sistemi) (Değer: Bin ABD \$)

YILLAR	Toplam İhracat Değeri	Toplam İthalat Değeri	Tarım Sektörü İhracat Değeri	Tarım Sektörü İthalat Değeri
2005	73.476.408	116.774.151	7.861.761	5.033.236
2006	85.534.676	139.576.174	8.132.046	5.472.181
2007	107.271.750	170.062.715	9.242.680	7.414.650
2008	132.027.196	201.963.574	10.929.679	10.300.154
2009	102.142.613	140.928.421	10.734.016	7.643.068
2010	113.883.219	185.544.332	12.089.323	10.012.246
2011	134.906.869	240.841.676	14.534.227	13.951.291
2012	152.461.737	236.545.141	15.308.732	12.752.842
2013	151.802.637	251.661.250	17.041.386	13.344.110
2014	157.610.158	242.177.117	18.088.725	14.427.308
2015	143.838.871	207.234.359	16.879.549	12.544.615
2016	142.529.584	198.618.235	16.370.483	12.111.197
2017	156.992.940	233.799.651	17.012.585	14.089.615
2018	167.920.613	223.047.094	17.824.643	14.120.130
2019	171.464.945	202.704.320	18.103.459	14.116.242
2020	160.656.652	209.534.324	19.035.709	14.665.168
2021	213.598.368	260.682.217	23.119.834	17.911.101
2022	235.247.081	342.209.949	26.259.350	22.554.909
2023	232.212.102	339.055.653	27.878.502	21.995.154

Not: Uluslararası Standart Sanayi Sınıflamasına (USS, Rev.3) göre tarım sektörü dış ticaret değerleri A- Tarım ve Ormancılık, B-Balıkçılık, D-İmalat-Gıda Ürünleri ve İçecek, D-İmalat-Tütün Ürünleri tarafınca toplanarak elde edilmiştir.

Kaynak: TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri, Ekonomik Faaliyetlere (ISIC, Rev. 3) Göre İhracat ile İthalat Verileri (2005-2019 yılları için) <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104&dil=1> ve <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/menu.zul> (2020-2023 yılları için) adresinden alınarak tarafınca derlenmiştir. Erişim Tarihi:17.05.2024

Dış ticaret istatistikleri genel ticaret sistemi ve özel ticaret sistemi olmak üzere iki farklı şekilde hesaplanmaktadır. Genel ticaret sisteminde, bir ülkenin ekonomik alanına giren ve ekonomik alanından çıkan mallar kapsamaktadır. Bu sistemde, ülkenin ekonomik alanını oluşturan serbest bölgeler, gümrük antrepoları ve serbest dolaşım alanına giren veya bu alanlardan çıkan mallar hesaplamalara dâhil edilmektedir. Özel ticaret sisteminde ise, gümrük antrepoları ve serbest bölgelere istatistiklerde yer verilmemekte, yalnızca

ülkede serbest dolaşım alanına giren ve çıkan mallar kapsamaktadır (TÜİK, 2023b).

Tablo 3.9’da 2005-2023 dönemi için yer verilen istatistikler ile dış ticaretin seyri yer almaktadır. Toplam ihracat ile toplam ithalat ve tarım sektörü ihracat ile tarım sektörü ithalat değerlerinde de dalgalı bir durum olduğu görülmektedir ancak ihracat oranları ithalat oranlarına göre daha istikrarlıdır. 2005-2023 yılları arasında toplam ihracat değerlerine bakıldığında 2009, 2013, 2015, 2016 ve 2020 yılları dikkat çekmektedir. 2014

yılında 157 milyar 610 milyon dolar olarak gerçekleşen ihracat 2015 yılında 143 milyar 838 milyon dolar olarak gerçekleşmiş ve 2016 yılında yine 142 milyar 529 milyon dolara gerilemiştir. Aynı durum 2019 ve 2020 yıllarında da mevcuttur. 2019’da 171 milyar 464 milyon dolar olarak gerçekleşen ihracat değeri 2020 yılında 160 milyar 656 milyon dolar olarak kaydedilmiştir. İlerleyen yıllarda artış mevcutken 2023 yılında bir önceki yıla nazaran azalış kaydedilmiş ve ihracat 232 milyar 212 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Tablo verileri toplam ithalat değeri açısından incelendiğinde ise 2009 yılına kadar sürekli artan ithalatın bu yılda azaldığı görülmektedir. Ardından tekrardan yükselen ithalat değerlerinin 2013 yılından 2016 yılına kadar sürekli bir düşüş içerisinde olduğu görülmektedir. İthalat açısından görünen bu durum ülke ekonomisi açısından iyileşme olarak görülebilir. 2020 yılında toplam ithalat değeri bir önceki yıla göre tekrardan artışa geçmiş ve 2023 yılında önceki yıla göre azalış kaydedilmiştir. İlgili dönemde toplam ihracat değeri en düşük 2005 yılında 73 milyar 476 milyon dolar olarak gerçekleşirken en yüksek 2022 yılında 235 milyar 247 milyon dolar olarak kaydedilmiştir. Toplam ithalat değerinin ise en düşük 2005 yılında 116 milyar 774 milyon dolar olarak, en yüksek 2022 yılında 342 milyar 209 milyon dolar olarak gerçekleştiği görülmektedir. Tablo 3.9’a göre genel olarak toplam ihracatın toplam ithalatı karşılamadığı söylenebilir.

TÜİK tarafından yayınlanan özel ticaret sistemi (USS, Rev.3) verilerinden tarım ve ormancılık değerleri, balıkçılık değerleri, toplam imalat değeri içerisinde bulunan gıda ürünleri ve içecek değerleri aynı zamanda toplam imalat içerisinde bulunan tütün ürünleri verileri toplanarak toplam ihracat ve toplam ithalat verileri sunulmuştur. Tablo 3.9’a göre tarım sektörü ihracat ve ithalat verilerine bakıldığında; 2005 yılında 7 milyar 861 milyon dolar olarak gerçekleşen tarım sektörü ihracat değerinin 2023 yılında 27 milyar 878 milyon dolar olarak gerçekleştiği görülmekte olduğundan tarım açısından olumlu bir gelişme kaydedildiği söylenebilir. Dönem itibarıyla tarım sektörü ihracat değeri ithalat değerini karşılamıştır. Günümüze yaklaştıkça sektör koşulların iyileşmesinin ihracata yansımalarını söylemek mümkündür.

Tarım sektörü ithalat değerleri incelendiğinde tıpkı toplam ithalat değerleri gibi günümüze yaklaşıkça dalgalı bir artış içerisinde olduğu görülmüştür. Belirtilen dönem dikkate alındığında en az tarımsal ithalatın 2005 yılında 5 milyar 33 milyon dolar olarak gerçekleştiği, en fazla tarımsal ithalatın ise 2022 yılında 22 milyar 554 milyon dolar olarak gerçekleştiği görülmektedir. Verilere bakıldığında gıda krizinin yaşandığı 2008 yılında 10 milyar 300 milyon dolar olarak gerçekleşen tarım sektörü ithalatının 2009 yılında azalarak 7 milyar 643 milyon dolara kadar azalması dikkat çekmektedir. Yaşanan gıda krizinin etkilerinin küresel ekonomilerde hissedildiği bu yıllarda kaydedilen ithalat değerinin sektör ve ülke ekonomisi açısından olumlu olduğu görülse de 2010 ve 2011 yıllarında ithalatın artması ile bu gelişimin geçici olduğu anlaşılmaktadır. Verilere göre 2011 yılında yaklaşık 14 milyar dolar olan toplam ithalat değeri 2012 yılında 12 milyarın üzerine çıkmıştır. 2013 yılında 13 milyar doların üzerinde seyreden tarım sektörü ithalatı 2014 yılına nazaran 2015 ve 2016 yıllarında azalmıştır. İlerleyen yıllarda tekrardan bir artış durumu söz konusudur. Benzer durum 2022 ve 2023 yıllarında da geçerlidir. Tablo 3.9'dan görüldüğü üzere verilen değerler karşılaştırıldığında yalnızca tarım sektörü ihracatının 2022 yılına oranla 2023 yılında arttığı görülmektedir. Tarımsal ithalatın günümüze yaklaştıkça artmış olması Türkiye'nin tarım sektöründe dışa bağımlılığının da arttığını ifade etmektedir.

Destekleme ödemelerinin doğru stratejiler izlenerek artırılması ile üreticilerin üretim kararlarına etki etmesinin, üretimi artıracak varsayımına dayanarak ihracat miktarının da olumlu etkileneceği söylenebilir. Üretim faktörü küresel ve yerel ekonomiler açısından son derece önemlidir. Tarımsal destekleme ödemelerinin artışı ile bağlantılı olarak üretim ve ihracatta yaşanacak iyileşmeler ile ülke ekonomisinin büyümesinde olumlu dönüşümler yaşanabilecektir. İhracatın artışı ile tarımda dışa bağımlılık azalacak ve milli gelirde artacaktır. Tarım sektörü hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde önemlidir. Tarımsal destekleme ödemelerinin çoğu üretimden bağımsız bir şekilde yapılırsa da sektör üzerinde olumlu etkilere yol açabilecektir. Merkezi yönetim bütçesinden yapılan bu destekleme ödemelerinin çiftçiler tarafından üretim yapılmadan önce verilmesine özen gösterilmelidir. Üretimin gerçekleşmesi sonrasında verilen destekleme ödemeleri çıktı miktarından bağımsız bir etkide bulunacaktır.

Sonuç ve Öneriler

Tarım, insan hayatının esas unsuru niteliğinde olan beslenmeyi sağladığı için önemli bir sektördür. Bu sektör bitkisel üretim, hayvancılık orman ve su ürünlerinde yapılan ekonomik faaliyetleri içermektedir. Ülke nüfusunun gıda ihtiyacını karşılama, sanayi sektörüne ham madde sağlama ve milli gelire katkı gibi çeşitli özellikleri bulunan sektör küresel ticaret açısından da ihracat kalemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye ekonomisinin lokomotif sektörü olan tarım, diğer sektörlerle hammadde sağladığı için ekonomik olarak vazgeçilemez niteliktedir. Emek-yoğun üretim yapısına sahip olan tarım sektöründe üretim yapan çiftçilerin çeşitli zorluklar ile karşılaşması beraberinde risk ve belirsizlikleri de bünyesinde barındırmaktadır.

Tarımı ilgilendiren çeşitli sorunlar ve ülke yapısından kaynaklı içsel sorunlardan dolayı tarımsal boyutta yapısal dönüşümü ve iyileşmeyi sağlayacak desteklemelerden faydalanarak piyasaya müdahale edilmiştir. Bu desteklerin genel amaçları; tarım kesiminin gelir düzeyini yükseltmek, verimlilik ve kalite artışı sağlamak, üretim ve fiyatları yönlendirme, doğal kaynakların dengeli kullanımı, kırsal kalkınmayı sağlama ve genel ekonomi politikalarını desteklemektir. Bu açıdan devlet tarafından üreticilere yapılan teşvikler, tarımsal destekleme ödemeleri küresel boyutta son derece önemlidir. Bu bağlamda Türkiye ile Avrupa Birliği arasında Ortak Tarım Politikası (OTP), 2. Dünya savaşı sonrasında gıda eksiliğine engel olmak ve sektörde gelişme sağlanması amacıyla uygulanmıştır.

Türkiye’de tarımsal destekleme ödemeleri bütçe, fonlar, T.C. Ziraat Bankası A.Ş. ve T.C. Merkez Bankası tarafından finanse edilmektedir. Tarımsal destekler, merkezi yönetim bütçesinin gider kalemlerinden biri olan cari transfer harcamaları içerisinde bulunmaktadır. Tarımsal destekleme ödemeleri 2006-2023 döneminde incelendiğinde genel anlamda istikrarlı bir artış içerisinde olduğu görülmüştür. Yalnızca 2008 yılında meydana gelen gıda krizinin yansımaları olarak 2009 yılında destekleme miktarlarında bir azalış

meydana geldiği görülmesine karşın bütçe içerisindeki paylarının günümüze yaklaştıkça azalış içerisinde olduğu görülmüştür. Destek miktarının artmış olmasına rağmen bütçe harcamaları içerisinde diğer harcamaların paylarının artışından dolayı tarımsal destek ödemelerinin payı azalmıştır. Merkezi yönetim bütçesinden tarım sektörü ve ürünlerindeki gelişmeye fayda sağlaması için tarımsal alanda faaliyette bulunan kamu iktisadi teşebbüslerine sermaye ve görev zararları adı altında transferler gerçekleştirilmektedir. Bütçeden, tarımsal KİT’ler olan TMO, TŞFAŞ, ÇAYKUR, TİGEM ve ESK için yapılan transferler ele alındığında incelendiği dönemde, bazı yıllarda transferlerin gerçekleşmediği ve genel olarak istikrarsız artışlar yaşandığı söylenebilir.

GSYİH ve tarımsal katma değerın yıllar itibariyle günümüze doğru artışta olmasına karşın tarım sektörünün büyüme oranı ve tarım sektörünün GSYİH içerisindeki oranı azalmıştır. Tarımda istihdam edilen kişi sayısında günümüze yaklaştıkça dalgalı artışlar yaşandığı ve toplam istihdam edilen oranı içerisinde tarımsal istihdamda günümüze yaklaştıkça azalma yaşandığı kaydedilmiştir. Dış ticaret kapsamında 2009 yılından itibaren 2023 yılına doğru toplam ihracat değerinde ve tarımsal ihracat değerinde genel olarak dalgalı artışlar görülmüştür.

Tarımsal destekleme politikaları çerçevesinde üreticilere yapılan tarımsal ödemelerin, miktar bakımından artmış olsa da 2006 tarihli Tarım Kanunu açısından değerlendirildiğinde yetersiz kaldığı görülmektedir. Kanuna göre GSMH’nin %1’inden az olmaması gereken destekleme ödemeleri incelenen dönemde belirlenen sınırın altında kaldığından merkezi yönetim bütçesinden yeterli destekleme ödemelerinin yapılmadığı görülmektedir. Türkiye’de tarım sektörünün ekonomik büyümeye sağladığı faydanın artırılması açısından getirilen önerileri şu şekilde sıralamak mümkündür;

- Tarım yapmaya genel anlamda elverişli olan Türkiye Cumhuriyeti topraklarına farklı veya iyileştirilmiş politikalar ile destek verilerek performans kazandırılmalıdır. Tarım sektörü yapısı itibariyle risk ve belirsizliklerin hüküm sürdüğü bir ekonomik faaliyet alanı olduğundan günümüzde uygulanan tarım sektörü destekleme ödeme miktarı sektörün potansiyelini geliştirmek amacıyla artırılmalıdır.
- Üretim aşamasının ardından yapılan destekleme ödemeleri üretim verimliliği açısından herhangi bir gelişmeye sebep olmayacaktır. Üretime başlanmadan belirli bir süre önce tarımsal destek ödemelerinin üreticilere aktarılması gerekmektedir. Verilen tarımsal destek ödemelerinin miktarı artırılarak üretim planına, denetimine, performans analizine hassasiyet gösterilmelidir.

- Tarımsal destekleme ödemeleri doğru stratejiler ile aktarıldığında ekonomi üzerinde çeşitli biçimlerde olumlu etkiler meydana getirecektir. Üreticilerin karar ve beklentileri üzerinde etkisi bulunan destekleme ödemeleri doğru zamanda doğru miktarda aktarıldığı takdirde, üretimde verimliliğin artışı sağlayabilecektir. Bunun sonunda ise GSYİH da artacaktır. Ayrıca istihdamda artışa yol açarak işsizliğin azalmasını sağlarken ihracatı arttırıp ekonomik büyümede artış gerçekleştirecektir.
- Tarım sektörü ihracat oranının artırılması amacıyla katma değeri yüksek olan tarım ürünlerinin, verimliliğine yönelik çalışmalara da özen gösterilmelidir.
- Tarımsal destekleme ödemeleri içerisinde büyük bir paya sahip olan hayvancılık destek ödemeleri olmasına karşın tarımsal ithalat oranının artışında önemli etkisi bulunan hayvan yemleri üreticileri zor durumda bırakmaktadır. Hayvancılık destekleme ödemesi miktarı diğer destek ödemelerine kıyasla daha fazla artırılmalı veya yem ihracatı açısından yapılan yatırımlar gözden geçirilmelidir.
- Üretim verimliliği açısından Türkiye'nin engebeli coğrafi özellikleri gereği sahip olduğu tarım arazisine yönelik yatırımlar artırılarak tarım arazisi alanı genişletilmelidir.
- Vasıflı işgücünün artırılması amacıyla tarım sektörüne yönelik yükseköğrenim kurumlarının sayısı arttırılmalıdır. Böylece en az maliyetle en fazla verimin nasıl sağlanacağını bilen nitelikli bir tarımsal istihdam meydana geleceğinden üretim masrafları azalacak ve verim artacağından bütçe gelirlerinde artışa yol açacaktır.
- Günümüzde en çok karşılaşılan sorunların bilgi eksikliğinden kaynaklanmasına dayanarak çiftçilerin eğitimi açısından bölgesel eğitim merkezleri oluşturulmalıdır.
- Tarımsal işletme faaliyetlerinde sorun yaşanmaması için mali yönetim daha uzun vadeli hedefler doğrultusunda planlanmalıdır.
- Üretici kredilerine yönelik ödeme planında esneklik sağlanmalı ve vade daha fazla uzatılarak ödemede kolaylık yapılmalıdır.

Kaynakça

- Acar, F. ve Eser, L. (2020). Türkiye ve Avrupa Birliği'nde tarımsal mali desteklerin karşılaştırılması. *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi*, 9(18), 163-183.
- Acar, M. (2008). Kalkınma ekonomisi. İçinde S. Taban ve M. Kar (Ed.), *Tarım ve kalkınma* (2.bs., s. 159-184). Bursa: Ekin Yayınevi.
- Acar, M. ve Bulut, E. (2009). Türkiye'de ve dünyada tarımsal destekleme politikalarında son gelişmeler. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 9(17), 1-19.
- Acar, M. ve Bulut, E. (2010). AB ortak tarım politikası reformları ışığında Türkiye'de tarımsal destekleme politikaları: Eleştirel bir yaklaşım. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 1-23.
- Akça, H. ve Altuntaş, H. (2022). Tarımsal desteklerin tarımsal çıktı üzerindeki etkisi: Türkiye için ampirik bir analiz. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31(2), 560-572.
- Akdağ, M. (2018). *Türkiye'nin iktisadî ve içtimai tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Akman, M. (2006). *Türkiye'de 1990 sonrası uygulanan tarım politikalarının bütçe politikaları çerçevesinde incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- Aktan, C. C. (1986). İktâ sistemi: İslam devletlerinde ve Selçuklu imparatorluğundaki uygulaması. *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, (44), 165-173.
- Aktaş, E., Altıok, M. ve Songur, M. (2015). Farklı ülkelerdeki tarımsal destekleme politikalarının tarımsal üretim üzerine etkisinin karşılaştırmalı analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(4), 55-74.
- Albayrak, H. (2016). *AB tarım politikaları açısından türk tarımında katılımcı bir model önerisi: TİGEM örneği*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.

- Allen, R. (2008). The Cambridge Economic History of Modern Britain: *Agriculture during the industrial revolution, 1700–1850*. United Kingdom: Roderic Floud Cambridge University Press.
- Alpdoğan, H. ve Yıldırım, B. (2023). İktisadi düşünceler çerçevesinde geleneksel girişimcilik ve yeni nesil girişimcilik üzerine bir değerlendirme. *Journal of Business and Trade*, 4(2), 248-260.
- Andreosso-O’callaghan, B. (2003). *The economics of European agriculture* (1rd ed.). New York: Palgrave Macmillan.
- Ankara Sosyal Bilimler Vakfı. (2023, 19 Mayıs). *Ricardo’nun rant teorisi*. Erişim Adresi: <https://www.sosyalbilimlervakfi.org/tr/sozluk/ricardonun-rant-teorisi/>.
- Ankara Ticaret Borsası. (2010). *Tarımın tarihsel gelişim süreci*. Erişim Adresi: www.ankaratb.org.tr:https://www.ankaratb.org.tr/lib_upload/88_Tar%C4%B1m%C4%B1n%20Tarihsel%20Geli%C5%9Fim%20S%C3%BCreci_14_09_2010.pdf.
- Arı, F. A. (2006). Türkiye’de Tarımın ekonomideki yeri ve güncel sorunları. *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 2(9), 61-81.
- Arıkboy, N. (1992). *Üretici yönünden tarımsal destekleme politikalarının değerlendirilmesi, tarımsal destekleme politikaları*. İzmir: Ticaret Borsası Yayınları.
- Arısoy, H. (2020). Impact of agricultural supports on competitiveness of agricultural products. *Agricultural Economics-Czech Ekonomika*, 66(6), 286-295.
- Arslan, E. ve Solak, A. (2019). Tarım politikası ve Türkiye’de 2002 yılı sonrası uygulanan tarımsal destekler. *Social Mentality And Researcher Thinkers Journal (Smart Journal)*, 5(19), 790-804.
- Arslan, G. (2021). *Türkiye’de tarım sektörünün temel sorunları ve uygulanan tarım politikalarının türkiye ekonomisi üzerine etkileri: 2000-2018*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir.
- Arslantürk, Y. (2018). KİT’lere yapılan sermaye transferleri ve görev zararı ödemelerinin analizi ve bütçeye etkileri. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 6(4), 1-11.
- Arslantürk, Y. ve Yereli, A. (2023). Et ve Süt Kurumu Genel Müdürlüğünün mali yapısının analizi ve politika önerileri. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 30(2), 377- 396.
- Ata, A. Y. ve Ekici, B. (2021). Türkiye’de tarım politikaları ve Avrupa Birliği tarım politikalarının birlikte değerlendirilmesi. *IV. Uluslararası Kahramanmaraş Yönetim, Ekonomi ve Siyaset Kongresi* (s. 1-307 31-40). Mardin: KAYES ASEAD. ISBN 978-605-74919-3-0.

- Atakişi, A. (2006). Avrupa Birliği bölgesel kırsal kalkınma politikasının yapısı ve işleyişi. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 10-26.
- Atamtürk, A. B. (2010). *İktisadi doktrinler* (1. Basım). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Aysu, A. (2006). *Avrupa Birliği ve tarım* (1. Basım). İstanbul: Kalkedon Yayıncılık.
- Babacan, A. (1999). *Genel Tarım Politikaları Çerçevesinde Doğrudan Gelir Ödemeleri Sistemi*. Ankara: T.C. Başbakanlık DPT Yayınları.
- Başar, H. (1983). *Türkiye’de ve dünya’da kooperatif kuruluşların sosyo-ekonomik yapısı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları.
- Batmaz, E. Ş. (2004). XV-XVI. yüzyıl Kanunnamelerine göre Osmanlı Devletinde tahıl üretimi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 23(36), 35-41.
- Bayraç, H. N. ve Yenilmez, F. (2005). Türk Tarımının AB ortak tarım politikasına uyum çalışmaları ve olası ekonomik etkileri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 23-42.
- Bayraktar, Y. ve Bulut, E. (2016). Tarımsal desteklerin değişen yapısı ve yüksek tarımsal desteklerin nedenleri: Türkiye için karşılaştırmalı bir analiz. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 66(1), 45-66.
- Bilgili, E. (1998). Dış ticaret, ekonomik kalkınma ve sanayi devrimi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (13), 35-50.
- Bilgin, N. ve Tanıyıcı, Ş. (2008). Türkiye’de kooperatif ve devlet ilişkilerinin tarihi gelişimi. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (2), 136-159.
- Boratav, K. (1982). *Türkiye’de devletçilik* (1. Basım). Ankara: Savaş Yayınları.
- Brooks, J. (2010). *Agricultural policy choices in developing countries*. Retrieved From: <https://economics.ucr.edu/wp-content/uploads/2019/10/Brooks-paper-for-1-4-10.pdf>.
- Bulut, E. (2020). *Türkiye’de uygulanan tarımsal destekleme politikalarının üretim etkisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bülbül, P. (2017). Eski Anadolu’da tarım faaliyetleri. *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (17), 269-282.
- Canbay, Ş. (2021). Does agricultural support policy affect crop production in turkey? *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(23), 130-140.
- Canbay, Ş., İnal, V. ve Kırca, M. (2022). Tarımsal destek, iktisadi kalkınma ve enflasyon arasındaki ilişkilerin bootstrap panel nedensellik testi ile analizi. *Akademik Hassasiyetler*, 9(19), 347-364.

- Chandio, A. A., Jiang, Y., Rehman, A., Jingdong, L., & Dean, D. (2016). Impact of government expenditure on agricultural sector and economic growth in Pakistan. *International Journal of Advanced Biotechnology and Research*, 7(3), 1046-1053.
- Çakmak, E., Kasnakoglu, H. ve Yıldırım, T. (1998). *Fark ödeme sisteminin ekonomik analizi, tarımsal ekonomi*. Ankara: Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü (TEAE).
- Çaşın, M. H. ve Özgöker, U. (2008). *Avrupa Birliği’nin siyasal ve ekonomik temelleri* (1. Basım). İstanbul: Arion Yayınevi.
- Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü. (2023). *2023 Yılı Faaliyet Raporu*. Erişim Adresi: caykur.gov.tr:https://caykur.gov.tr/CMS/Design/Sources/Dosya/Yayınlar/881.pdf.
- Çelik, N. (2000). *Tarımda girdi kullanımı ve verimliliğe etkileri*. Ankara: DPT, Yayınları.
- Çelik, Y. (2023). *Kırsal Kalkınma Yatırımlarını Destekleme Programı (KKYDP)*. Erişim Adresi: https://tr.linkedin.com/pulse/k%C4%B1rsal-kalk%C4%B1nma-yat%C4%B1r%C4%Bımlar%C4%B1n%C4%B1-destekleme-program%C4%B1-kkydp-yasemen-%C3%A7elik.
- Çetin, M. ve Yücesoy, A. (2020). *COVID-19 sürecinde AB ve Türkiye’nin tarım politikalarına yeniden bakış*. Erişim Adresi: file:///C:/Users/ USER/Downloads/YEN%C4%B0%20T%C3%9CRK%C4%B0YE%20DERG%C4%B0S%C4%B0%20COV%C4%B0D-19%20S%C3%9CREC%C4%B0NDE%20AB%20VE%20T%C3%9CRK%C4%B0YE%E2%80%99N%C4%B0N%20TARIM%20POL%C4%B0T%C4%B0KALARINA%20YEN%C4%B0DEN%20BAKI%C5%9E%20(7).pdf.
- Çetinkaya, Ö. ve Aslantaş, M. F. (2019). Merkezi yönetim cari transfer harcamalarının mali büyüklüğünün değerlendirilmesi. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 2(1), 41-50.
- Çoban, Y. (2014). *Türkiye ekonomisi*. İstanbul: Sözcü Kitabevi.
- Çomaktekin, M. F. (2009). *Tarımsal destekleme politikaları ve türkiye’de uygulamalar: 1990 ve sonrası dönem*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Demircioğlu, M. ve Çakmak, B. (2016). Ziraat Bankasının basınçlı sulama destek sisteminin değerlendirilmesi. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi (JAFAG)*, 33(3), 181-188.
- Demirtürk, S. (2015). 1960–1980 döneminde Türkiye’de sosyo-ekonomik değişimin ve dışa yönelişin toplumsal dinamikleri. *21. Yüzyılda Eğitim Ve Toplum Eğitim Bilimleri Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(12), 155-182.

- Dernek, Z. (2006). Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze tarımsal gelişmeler. *Ziraat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 1-12.
- Derunova, E., Kirecva, N., & Pruschak, O. (2020). The role of state support in ensuring the inclusive development of the Agri-Food System. *Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development*, 20(1), 161-172.
- Devlet Planlama Teşkilatı (1973). *Üçüncü beş yıllık kalkınma planı (1973-1977)*. Erişim Adresi: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Yeni-Strateji-ve-Kalkinma-Plani_Ucuncu-Bes-Yil_1973_1977.pdf.
- Devlet Planlama Teşkilatı. (1985). *Beşinci beş yıllık kalkınma planı (1985-1989)*. Erişim Adresi: <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Besinci-Bes-Yillik-Kalkinma-Plani-1985-1989.pdf>.
- Devlet Planlama Teşkilatı. (1990). *Altıncı beş yıllık kalkınma planı (1990-1994)*. Erişim Adresi: <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Altinci-Bes-Yillik-Kalkinma-Plani-1990-1994.pdf>.
- Devlet Planlama Teşkilatı. (1996). *Yedinci beş yıllık kalkınma planı (1996-2000)*. Erişim Adresi: <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Yedinci-Bes-Yillik-Kalkinma-Plani-1996-2000.pdf>.
- Devlet Planlama Teşkilatı. (2000). *Uzun vadeli strateji ve sekizinci beş yıllık kalkınma planı*. Erişim Adresi: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Uzun_Vadeli_Strateji_ve_Sekizinci-Bes-Yillik-Kalkinma-Plani-2001-2005.pdf.
- Devlet Planlama Teşkilatı. (2006). *Dokuzuncu kalkınma planı*. Erişim Adresi: <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Dokuzuncu-Kalkinma-Plani-2007-2013.pdf>.
- Dinler, Z. (1991). *Tarım ekonomisi*. Bursa: Ekin Kitabevi. Dinler, Z. (2008). *Tarım ekonomisi*. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Direk, M. (2012). *Tarım tarihi ve deontoloji* (2. Basım). Konya: Eğitim Yayınevi.
- Doğan, Ö. (2021). *1980 yılından sonra Türkiye'de uygulanan tarımsal destekleme politikaları ve ekonomik etkileri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Doğan, Z., Arslan, S. ve Berkman, A. (2015). Türkiye'de tarım sektörünün iktisadi gelişimi ve sorunları: Tarihsel bir bakış. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(1), 29-41.
- Doğruyol, A. (2021). Tarım devrimi ve zaman ölçümü. *Sakarya İktisat Dergisi*, 10(1), 103-114.
- Dufumier, M. (1986). *Les Politiques Agraires Que Sais-Je*. Paris: Presses universitaires de France. No: 1472.

- Durgut, İ. ve Dumanoglu, P. (2016). Türkiye’de tarım sigortalarına devlet desteğinin etkileri. *International Journal of Social and Economic Sciences*, 6(1), 94-99.
- Eğilmez, M. (2005). *Hitit ekonomisi* (1. Basım). İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.
- Eğilmez, M. (2018). *Tarihsel süreç içinde dünya ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eğilmez, M. (2018). *Malthus’a farklı bir bakış*. Erişim Adresi: <https://www.mahfiegilmez.com/2018/01/malthusa-farkli-bir-baks.html>.
- Enbiya, M. (2016). *Tarım sektörünün ekonomik kalkınma üzerindeki etkileri*. Erişim Adresi: [prezi.com: https://prezi.com/beoshfvgpclu/tarim-sektorunun-ekonomik-kalkinma-uzerindeki-etkileri/](https://prezi.com/prezi.com/beoshfvgpclu/tarim-sektorunun-ekonomik-kalkinma-uzerindeki-etkileri/).
- Eraktan, G. (2001). *Tarım politikasının temelleri ve Türkiye’de tarımsal destekleme politikası*. İstanbul: Uzel Yayınları.
- Eraktan, G. ve Ören, N. (2005). *AB ortak tarım politikası, reform süreci ve Türkiye’ye etkileri*. Erişim Adresi: https://api.zmo.org.tr/uploads/portal/resimler/ckler/9ea40e164f970c5_ck.pdf.
- Erdoğan M. Ö. (2020). *Türkiye’de tarım politikaları ve arayış*. Erişim Adresi: [https://www.insamer.com/tr/uploads/pdf/etkinlik-turkiye-de-tarim-politikalari- ve-arayislar.pdf](https://www.insamer.com/tr/uploads/pdf/etkinlik-turkiye-de-tarim-politikalari-ve-arayislar.pdf).
- Erdoğan, H. (2020). Birinci beş yıllık kalkınma planı ekseninde Türkiye Cumhuriyeti’nin kalkınma politikası ve tarımsal üretim. *Journal of Universal History Studies*, 3(Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue), 252-268.
- Eren, G. (2015). Tarımsal kapitalizm: Fizyokrasi. *Atılım Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 6- 23.
- Eren, S. (2019). *Türkiye ve AB’de tarım sektöründeki güncel gelişmeler*. İstanbul: İktisadi Kalkınma Vakfı Yayınları.
- Ertan, A. (1997). Türkiye’de tarımsal Kit’lerin özelleştirilmesi sorununa kooperatifçilik modeli önerisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(2), 237-249.
- Eşiyok, A. (2004). *Kalkınma sürecinde tarım sektörü: Gelişmeler, sorunlar, tespitler ve tarımsal politika önerileri* (C.2). Ankara: Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş.
- Eştürk, Ö. ve Kaya, S. (2023). Gıda ve tarım piyasalarında regülasyonun önemi. *Politik Ekonomik Kuram Dergisi*, 7(2), 472-486.
- Eştürk, Ö. ve Ören, N. (2014). Türkiye’de tarım politikaları ve gıda güvencesi. *Yüzüncü Yıl University Journal of Agricultural Sciences*, 24(2), 193-200.
- Ezer, F. (2010). 1929 dünya ekonomik krizi’nin türkiye’ye etkileri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(1), 427-442.
- Fırat, M. (2020). Covid-19 krizi ve IMF destekli maliye politikalarının gerekliliği.

- Ekonomi İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi*, 2(3), 209-222.
- Friedmann, H. (2005). *From Colonialism to Green Capitalism: Social Movements and Emergence of Food Regimes*. Retrieved From: [https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1016/S1057-1922\(05\)11009-9/full/html](https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1016/S1057-1922(05)11009-9/full/html).
- Gaytancıoğlu, O. (2009). *Türkiye’de ve dünyada tarımsal destekleme politikası*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Gül, B. (2020). *Yeşil devrim*. Erişim Adresi: <https://gastromani.org/2020/05/14/yesil-devrim/>.
- Gülçubuk, B. (Ed.). (2013). *Kırsal kalkınma politikaları ve yönetim. 7. Bölgesel kalkınma ve yönetim sempozyumu*. Matsa Basımevi. https://www.tepav.org.tr/upload/files/1389102404-8.7._Bölgesel_Kalkınma_ve_Yonetisim_Sempozyumu.pdf#page=46.
- Gülçubuk, B., Ataseven, Y., Gül, U., ve Kan, M. (2017). Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu tarafından desteklenen projelerin istihdam yaratma açısından değerlendirilmesi. *Journal of Agricultural Faculty of Gaziosmanpaşa University (JAFAG)*, 34(1), 189-200.
- Günay, E. (2015). Antik Çağ ekonomileri ve gelenek ile çok tanrılı dinlerin etkisinde oluşan Antik Çağ’daki iktisadi düşüncelerin özellikleri. *Internatonal Journal of Academic Value Studies*, (1), 46-64.
- Günay, E. (2020). Orta Çağ toplumlarının iktisadi uygulamaları ile iktisadi düşüncelerinin özellikleri: Orta Çağ’da islam ve batı medeniyeti karşılaştırması. *Journal of Islamic Research*, (1), 72-88.
- Günay, E., Türkmen, S. ve Özbek, S. (2018). İktisadi düşünce üzerinde doğa bilimlerinin etkisi, klasik fiziğin iktisadi alana ilk uyarlaması: Fizyokrasi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(1), 41-66.
- Günaydın, G. (2009). Türkiye tarım politikalarında yapısal uyum: 2000’li yıllar. *Mülkiye Dergisi*, 33(262), 175-221.
- Gündüz, Y. ve Kaya, M. (2007). Avrupa Birliği tarım politikası ve Türkiye’ de organik tarımın geliştirilmesi üzerine olası etkisi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(21), 305-330.
- Güran, T. (1997). *İktisat tarihi*. İstanbul: Acar Yayıncılık.
- Güresinli, C. N. (2015). *Avrupa Birliği ve Türkiye tarımsal destekleme politikaları ve yapısal politikalarının tarihi gelişiminin değerlendirilmesi*. Erişim Adresi: https://kutuphane.tarimorman.gov.tr/pdf_goster?file=279ca356863fd5e59a88fcf2341fe87a#book/.
- Güven, İ. (2014). *Uygurluk tarihi* (5. Basım). Ankara: Pegem Akademi.
- Hanar, M. (Ed.). (2018). *Ortaçağ Avrupası’nda tarım biliminin gelişimi*. Erişim Adresi: [file:///C:/Users/USER/Downloads/Orta_Cag_Avrupasinda_Tarim_Biliminin_Ge%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/USER/Downloads/Orta_Cag_Avrupasinda_Tarim_Biliminin_Ge%20(2).pdf).

- Hasdemir, M., Miran, B., Hasdemir, M. ve Polat, K. (2016). *Baklagil (nohut, kuru fasulye, kırmızı mercimek) üretiminde fark ödemesi desteklerinin etkisi*. Ankara: Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı.
- Hatunoğlu, E. E. ve Eldeniz, F. (2012). 2000 yılı sonrası Türk tarım sektöründe yapısal dönüşüm politikaları. *Sayıştay Dergisi*, (86), 27-56.
- Hekimoğlu, B. ve Altındağ, M. (2006). *AB ortak tarım politikaları ve DTÖ kararlarının bunların ülke ve bölge tarımına etkileri*. Samsun: T.C. Samsun Valiliği İl Tarım Müdürlüğü Raporu.
- Hofreither, M. F. (2007). *The “Treaties of Rome” and the development of the Common Agricultural Policy*. Retrieved From: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/236563/1/dp23-2007.pdf>.
- Idoko, C. U., & Jatto, S. (2018). Government expenditure on agriculture and economic growth in Nigeria (1985-2015). *International Journal of Academic Research and Reflection*, 6(4), 24-39.
- İktisadi Kalkınma Vakfı. (2023, 10 Ekim). *Ortak tarım politikası*. Erişim Adresi: https://www.ikv.org.tr/ikv.asp?ust_id=31&id=244.
- İnaç, H. ve Rashid, N. (2022). Avrupa Birliği ortak tarım politikasının sosyopolitik analizi. *Holistic Economics*, 1(2), 87-98.
- İnalcık, H. (2009). *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu üzerine araştırmalar I*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- İnci, İ. (2009). 1923-1960 döneminde Türkiye’de tarım faaliyetleri üzerinden alınan vergiler. *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, 9(1), 101-130.
- Jongeneel, R. A., Baltussen, W. H. M., Van Berkum, S., & Poppe, K. J. (2020). *Proper and fair pricing*. Retrieved From: <https://edepot.wur.nl/518706>.
- Kabdan, C. (2023, 12 10). *Tarım ürünleri için ticaret rejimine ilişkin 25 Şubat 1998 tarihli ve 1/ 98 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı (98/223/EC)*. Erişim Adresi: <http://www.cemkabdan.av.tr/tr/gumruk-mevz/avrupa-ve-gumruk-birligi/198- sayili-ortaklik-konseyi-karari/>.
- Kalaycı, İ. (2012). *Türkiye’de tarım sektöründe yapısal dönüşüm politikaları (1923-2023): Sürdürülebilir tarımsal biyoekonomi ekseninde uygulanabilir öneriler*. İstanbul: İktisadi Araştırmalar Vakfı.
- Kandemir, O. (2011). Tarımsal destekleme politikalarının kırsal kalkınmaya etkisi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 3(1), 103-113.
- Kara, B. (2022). Tarihsel süreçte tek vergi sistemi: Türleri itibarıyla değerlendirilmesi. *Liberal Düşünce Dergisi*, (108), 45-62.
- Karaca, C. (2013). Türkiye’de sürdürülebilir tarım politikaları: Tarım sektöründe atıl ve yenilenebilir enerji kaynakların değerlendirilmesi. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 19(1), 1-11.

- Karagözlü, İ. E. (2007). *Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikasının uyum düzenlemelerinin Türk tarım sektörüne etkisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Karluk, R. (2002). *Türkiye ekonomisi* (7. Basım). İstanbul: Beta Yayınları.
- Karluk, S. (2009). *Cumhuriyet'in ilanından günümüze Türkiye ekonomisinde yapısal dönüşüm* (12. Basım). İstanbul: Beta Yayınları.
- Kaya, A. Y. (2012). 2000'ler Türkiye'sinde tarım politikaları ve toprak mülkiyeti: Efemçukuru'nda "mülkiyet nedir?" . *Memleket Siyaset Yönetim*, 5(12), 3-69.
- Kaya, E. ve Kadanalı, E. (2020). Geçmişten günümüze lider tarımsal kredi kuruluşu: TC Ziraat Bankası . *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (19), 131-152.
- Kaya, M. ve Kalaycı, İ. (2021). Türkiye'de tarihsel süreçte tarım politikası ve planlama deneyimi. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), (23-34).
- Kayabaşı, E. T. (2020). Covid-19'un tarımsal üretime etkisi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(5), 38-45.
- Kaykaç, O. (2013). *Türkiye'de ekonomik krizlerde para politikası uygulamaları (2001 krizi ve 2008 küresel krizi)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Şeyh Edebalı Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik.
- Kazgan, G. (2013). (2023, 1 Şubat). *2008 krizi üsselleşirken türkiye'nin sürdürülemez büyüme modeli*. Erişim Adresi: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/81696/1/736346066.pdf>.
- Kepenck, Y. ve Yentürk, N. (1994). *Türkiye ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kılıç, M. (2010). Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde Türk tarım hukuku: Mevcut durum, son gelişmeler ve yaklaşımlar. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 9(2), 67-92.
- Kılınç, M. (2011). Basında Atatürk Orman Çiftliği (1925-1938). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 35(100), 555-584.
- Kınal, F. (1987). *Eski Anadolu tarihi* (2. Basım). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kıymaz, T. (2008). *Dünya tarım piyasasında serbestleşmenin Türk tarımına fiyat ve gelir yönünden Yansıması*. Ankara: İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü Tarım Dairesi. DPT:2754.
- Korkmaz, V. (2015). *Tarım ürünlerini destekleme politikaları: Türkiye ve AB karşılaştırması* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Köse, Z. ve Tuğan Meral, G. (2021). Türkiye'de tarımsal destekler, gıda güvenliği ve ekonomik büyüme ilişkisi üzerine bir inceleme. *Studies on Social Science Insights*, 1(2), 51-73.

- Köymen, O. (2008). *Kapitalizm ve köylülük-ağalar, üretkenler ve patronlar* (1. Basım). İstanbul: Yordam Kitap.
- Köymen, Y. (2023). *Tarım sektöründeki yapısal sorunlar nelerdir? Destek mekanizmaları nasıl işliyor?* Erişim Adresi: <https://strasam.org/analiz-ve-raporlar/raporlar/tarim-sektorundeki-yapisal-sorunlar-nelerdir-destek-mekanizmalari-nasil-isliyor-2166>.
- Küçük, A. (2020). Hayırseverliğin ötesi: Türkiye’de nüfus ve tarım politikalarında Rockefeller etkisi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 75(4), 1491-1516.
- Küçük, Y. (1985). *Planlama, kalkınma ve Türkiye* (4. Basım). İstanbul: Tekin Yayınevi
- Loizou, E., Karelakis, C., Galanopoulos, K., & Mattas, K. (2019). The role of agriculture as a development tool for a regional economy. *Agricultural Systems*, 173, 482-490.
- Lundberg, M. (2005). Analyzing the distributional impact of reforms: a practitioner’s guide to trade, monetary and exchange rate policy, utility provision, agricultural markets, land policy and education. In A. Coudouel & S. Paternostro (Eds.), *Agricultural Market Reforms* (pp. 145-212). Washington DC: The World Bank.
- Mazoyer, M., & Roudart, L. (2009). *Dünya tarım tarihi: Neolitik Çağ’dan günümüze kriz*, (Ş. Ünsaldı, Çev.). Ankara: Epos Yayınları.
- Mazoyer, M., & Roudart, L. (2016). *Dünya tarım tarihi: Neolitik Çağ’dan günümüzdeki krize*. Ankara: Epos Yayınları.
- Meek, R. L. (2004). *The Economics of Physiocracy*. Londra: Routledge.
- Memiş, E. (2013). *Eskiçağ Türkiye tarihi* (12. Basım). Bursa: Ekin Yayınları.
- Narin, M. (2000). Türkiye’de uygulanan tarımsal destekleme politikalarında değişim. *Ekonomik Yaklaşım*, 19(Özel Sayı), 183-225.
- Nazlı, A. R. ve Küden, A. (2012). AB ortak tarım politikası ve Türkiye. *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi*, (2), 93-95.
- Oğul, B. (2022). Tarımsal destekler ve tarımsal üretim ilişkisi: Türkiye ekonomisi üzerine ampirik bulgular. *Tarım Ekonomisi Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 44-56.
- Oktar, S. ve Varlı, A. (2010). Türkiye’de 1950–54 döneminde Demokrat Parti’nin tarım politikası. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 28(1), 1-22.
- Olalı, H. ve Duymaz, İ. (1987). *Tarımın Türk ekonomisindeki yeri ve ekonomik gelişmeye katkısı*. İzmir: İzmir Ticaret Borsası Yayınları.
- Olca, C. A. (2016). Avrupa 2020 Stratejisi doğrultusunda ortak tarım politikasının değişim trendleri ve yönelimleri. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 15(2), 97- 124.

- Oral, N. (2006). *Türkiye tarımında kapitalizm ve sınıflar-IMF ve Dünya Bankası programlarının Türkiye tarımına etkileri*. Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Tarım Politikaları Yayını.
- Orhan, O. Z. (1999). *Türkiye’de tarımsal destekleme ve taban fiyatları politikası* (1. Basım). İstanbul: İTO.
- O’Toole, C. Hennessy, T. (2015). *Do decoupled payments affect investment financing constraints? Evidence from Irish agriculture*. Retrieved From: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0306919215000822?via%3Dihub>.
- Önder, T. (2005). *Para Politikası: Araçları, amaçları ve Türkiye uygulaması*. Ankara: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Piyasalar Genel Müdürlüğü.
- Özçelik, Ö. ve Tuncer, G. (2008). Avrupa Birliği’nin tarım sektörünün kısmi analizi ve Avrupa Birliği ortak tarım politikası. İçinde E. Ü. Güner (Ed.), *Ekonominin AB’si: Sektörel Bazda Avrupa Birliği Ekonomisi* (s. 93-127). İstanbul: Ekin Yayınevi.
- Özdemir, G., Keskin, G. ve Özudoğru, H. (2011). Türkiye’de ekonomik krizler ve tarımsal Kooperatiflerin önemi. *Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi*, 8(1), 101-113.
- Özdemir, S. (2012, 5-7 Eylül). *Türkiye’de 1980 Sonrası Uygulanan Ekonomi Politikalarının Kırsal Yoksulluğa Etkisi*: 10. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi, Konya.
- Özdemir, Z. (1989). Türk Tarımında destekleme uygulamaları ve sonuçları. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 47(1-4), 261-279.
- Özgüner, E. (2024). Hammurabi Kanunları ışığında Eski Babil Devletinde tarımsal faaliyetler. *Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi VİSBİD*, (7), 154-167.
- Özkan, G. ve Karaköy, F. (2018). Türkiye’de ve Avrupa Birliği’nde tarımsal desteklerin değerlendirilmesi. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 3(6), 139-157.
- Özkuş, M. F. (2021). Türkiye’de tarımsal ürünler dış ticaretindeki yapısal dönüşümde Neoliberal tarımsal politikaların rolü. *Alanya Akademik Bakış*, 5(3), 1329-1352.
- Özsoylu, A. F. (2016). *Türkiye ekonomisi tarihsel gelişim* (3.Basım). Adana: Karahan Kitabevi.
- Öztopçu, A. (2015). İktisadi düşüncede yenilikçilik ve ekonomik kalkınmadaki yeri. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (58), 367-369.
- Öztürk, Ş., Nas, F. ve İçöz, E. (2008). 24 Ocak Kararları, Neoliberal politikalar ve Türkiye tarımı. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (2), 15-32.

- Pakdemirli, B., Birişik, N., Aslan, İ., Sönmez, B. ve Gezici, M. (2021). Türk tarımında dijital teknolojilerin kullanımı ve tarım-gıda zincirinde tarım 4.0. *Toprak Su Dergisi*, 10(1), 78-87.
- Pamuk, Ş. (2014). *Türkiye’nin 200 yıllık iktisadi tarihi* (2. Basım). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Parasız, İ. (1998). *Türkiye Ekonomisi: 1923’den günümüze Türkiye’de iktisat ve istikrar uygulamaları* (1. Basım). Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Rehber, E. ve Çetin, B. (1998). *Tarım ekonomisi* (1. Basım). Bursa: Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı Yayını.
- Rehber, E. ve Vural, H. (2019). *Türkiye’de tarım* (1. Basım). Ankara: Türk Metal Sendikası Araştırma ve Eğitim Merkezi.
- Riesenfeld, S. A. (1965). *Common market for Agricultural products and common agricultural policy in the European economic community*. U. Ill. LF, 658. Retrieved From: https://www.nationalaglawcenter.org/wp-content/uploads/assets/bibarticles/riesenfeld_common.pdf.
- Rubin, I. (1989). *History of economic thought*. Newyork: Pluto Press.
- Sağdıç, E. N. ve Çakmak, E. (2021). Tarımsal destek ödemeleri ile tarımsal üretim düzeyi arasındaki nedensellik ilişkisi: Türkiye örneği. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 1858-1880.
- Sağlık, R. ve Yantur, P. (2019). AB’ye tam üyelik sürecinde Türkiye tarım sektörünün OTP’ye uyum çalışmaları. *Lectio Socialis*, 3(2), 101-120.
- Sarial, Ö. (2015). *DTÖ Tarım Anlaşması ve DOHA tarım müzakereleri kapsamında iç destek uygulamaları: Türkiye’nin tutumu*. Ankara: T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı.
- Sayın, C. (2003). *Türkiye’de tarımsal destekleme politikaları*. Ankara: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği.
- Semerci, A. (2019). Türkiye’de tarımsal destekleme uygulamaları. *ÇOMÜ Ziraat Fakültesi Dergisi*, 7(1), 181-186.
- Solak, İ. (2008). Osmanlı İmparatorluğu döneminde Anadolu’da meyve ve sebze üretimi. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (24), 217-251.
- Stiglitz, J. E. (1987). Some theoretical aspects of agricultural policies. *The World Bank Research Observer*, 2(1), 43-60.
- Susam, N. ve Bakkal, U. (2008). Türkiye’de tarım politikalarındaki dönüşümün kamu bütçesi ve ekonomi üzerindeki etkileri. *Afyon Kocatepe İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(1), 327-357.
- Şahin, A. E. ve Kan, A. (2022). Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi Programı: Kırsal ekonomik altyapı projeleri 2021 yılı bolu örneği. *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 2(2), 121-132.
- Şahinöz, A. (1990). Yeşil Devrim ve açlık sorunu. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(1), 233-239.

- Şahinöz, A. (2011). *Neolitik'ten günümüze tarım. ekonomi ve politikaları* (1. Basım). Ankara: Turhan Kitabevi.
- Şanver, C. ve Söğüt, Y. (2022). *Türkiye'de 2000-2021 yılları arası tarımsal desteklerin tarım sektörünün gelişimine etkisi*. Ekonomi ve Finans Konularına Teorik Yaklaşımlar, (272-286). Bursa: Ekin Yayınevi.
- Şaşmaz, M. Ü. ve Özel, Ö. (2019). Tarım Sektörüne sağlanan mali teşviklerin tarım sektörü gelişimi üzerindeki etkisi: Türkiye Örneği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (61), 50-65.
- Şentürk, U. (2007). *Avrupa Birliği ortak tarım politikaları ve Türkiye* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bahçeşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- T.C. Merkez Bankası. (2022). *Yıllık faaliyet raporu*. Erişim Adresi: <file:///C:/Users/USER/Downloads/tr-full.pdf>.
- T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı. (2015). *Avrupa Birliği sürecinde 11 no'lu tarım ve kırsal kalkınma faslı*. Erişim Adresi: <https://www.ab.gov.tr/files/TarimBalikcilikBsk/fasill1kitapcik.pdf>.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2019). *On birinci kalkınma planı (2019-2023)*. Erişim Adresi: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/On_Birinci_Kalkinma_Planı-2019-2023.pdf.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2023). *On ikinci kalkınma planı (2024-2028)*. Erişim Adresi: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2023/12/On-Ikinci-Kalkinma-Planı_2024-2028_11122023.pdf.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2024, 1 Mayıs). *Merkezi yönetim bütçe gerçekleştirmeleri ve beklentiler raporları (2006-2023)*. Erişim Adresi: <https://www.sbb.gov.tr/butce-merkezi-yonetim-butce-gerceklestirmeleri-ve-beklentiler-raporlari/>.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı. (2021). *AB'ye katılım için ulusal eylem planı (2021-2023)*. Erişim Adresi: https://www.tr.abye-katilim-icin-ulusal-eylem-planı2021-2023-_52882.html.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı. (2023, 12 Ekim). *2001 yılı bakanlar kurulu kararı*. Erişim Adresi: <https://www.ab.gov.tr/58.html>.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2023, 12 10). *1/95 sayılı ortaklık konseyi kararı (gümrük birliği kararı)*. Erişim Adresi: <https://www.mfa.gov.tr/1-95-sayili-ortaklik-konseyi-karari-gumruk-birligi-karari.tr.mfa>.
- T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı. (2013). *2013 kamu işletmeleri raporu*. Erişim Adresi: <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2018/11/2013-Kamu-%C4%B0%C5%9Fletmeleri-Raporu-1.pdf>.
- T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı. (2022). *2022 kamu işletmeleri raporu*. Erişim Adresi: https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2023/10/KIR_2022.Web_-1.pdf.

- T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı. (2024). *Merkezi yönetim bütçe dengesi finansmanı*. Erişim Adresi: <https://www.hmb.gov.tr/kamu-finansmani-istatistikleri>.
- T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı. (2024, 10 Mayıs). *Kamu işletmeleri raporları (2005- 2022)*. Erişim Adresi: <https://www.hmb.gov.tr/kamu-sermayeli-kurulus-ve-isletmeler-raporlari>.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı. (2013). *Onuncu kalkınma planı (2014-2018)*. Erişim Adresi: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Onuncu_Kalkinma_Plani-2014-2018.pdf.
- T.C. Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi. (2024, 1 Mayıs). *Tarımsal destekleme ödemeleri düzey, tarımsal destekleme ödemeleri yıllık yüzde değişim, tarımsal destekleme ödemeleri yıllık yüzde fark*. Erişim Adresi: <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket>.
- T.C. Merkez Bankası. (2019). *Gıda ve tarımsal ürün piyasaları izleme ve değerlendirme komitesi*. Erişim Adresi: <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Temel+Faaliyetler/Para+Politikasi/Fiyat+Istikrari+ve+Enflasyon/Gida>.
- Gelir Vergisi Kanunu. (1961, 6 Ocak). *T.C. Resmi Gazete* (Sayı 10700).
- Toprak ve Tarım Reformu Kanunu. (1973, 19 Temmuz). *T.C. Resmi Gazete* (Sayı 14599). Tarım Kanunu. (2006, 25 Nisan). *T.C. Resmi Gazete* (Sayı 26149).
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı. (2024, 11 Mayıs). *GSYİH değerleri*. Erişim Adresi: www.tarimorman.gov.tr:file:///C:/Users/USER/Desktop/GSYH.pdf.
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı. (2024, 15 Mayıs). *Makro ekonomik göstergeler, işgücü, istihdam*. Erişim Adresi: <https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Belgeler/Veriler/IstihdamIsgucu.pdf>.
- T.C. Ziraat Bankası A.Ş. (2024). (2024, 1 Mayıs). *Tarım*. Erişim Adresi: <https://www.ziraatbank.com.tr/tr/kurumsal/tarim>.
- Tan, S. ve Dellal, İ. (2003). Avrupa Birliğinde ortak tarım politikasının işleyişi ve türk tarımının uyum süreci, Ankara: Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü.
- Tan, S. Hasdemir, M. ve Everest, B. (2015). *Türkiye’de tarımsal destekleme politikaları*. Erişim Adresi: <https://avekon.org/papers/1444.pdf>.
- Tarım Sektörü - Nedir, Tanımı ve Kavramı. (2022, 07 25). Erişim Adresi: <https://tr.economy-pedia.com/11040905-agricultural-sector>.
- Tarım ve Orman Bakanlığı. (2021). *Ulusal kırsal kalkınma stratejisi (2021-2023)*, Erişim Adresi: <http://www.sp.gov.tr/upload/xSPTemelBelge/files/bNU3s+UKKS-Strateji-Belgesi.pdf>.
- Tarımın Serüveni*. (2019). (Erişim Adresi: <https://www.platinonline.com/dergi/tarimin-seruveni-1027890>).

- Tarımsal destekleme politikaları*. (2023, 15 Haziran). Erişim Adresi: https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/16532/mod_resource/content/0/TP%207.%20hafta.pdf.
- Taşkıran, R. ve Özüdoğru, H. (2010). Türkiye’de tarımsal kredi uygulamaları. *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, (1), 150-163.
- Teoman, Ö. (2012). *Fark ödeme sistemi ve buğdayda uygulanabilirlik*. Erişim Adresi: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/81600/1/718043065.pdf>.
- The Worldbank. (2010). (2023, 2 Şubat). *Agricultural Reform Implementation Project (Arip)*. Retrieved From: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/989171474502169233/pdf/000020051-20140620072959.pdf>.
- Timmer, C. P. (1988). *The agricultural transformation. Handbook of development economics, I*, 275-331. Retrieved From: <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ECON284/4.%20Patterns%20of%20agricultural%20development/Timmer%201988%20Handbook%20of%20Development%20Economics%20The%20Agricultural%20TRansformation.pdf>.
- Tiryaki, M. F. ve Kandil Göker, İ. (2021). Türkiye’de tarım sektörünün finansal yapısı ve tarımın finansmanı üzerine bir çalışma: alternatif bir finansman yöntemi olarak Selem Sözleşmeleri. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 6(14), 1-18.
- TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası. (2020). *Türkiye ziraat mühendisliği ix. teknik kongresi bildiriler kitabı-2*. Erişim Adresi: <file:///C:/Users/USER/Downloads/283284bapnarzkan.pdf>.
- Topuz, H. (2007). Cumhuriyet dönemi ekonomisinde tarımsal yapının incelenmesi (1923- 1950). *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(3), 377-390.
- Tuna, Y. (1989). Tarım ürünleri fiyatlarına devlet müdahalesi ve Türkiye’de müdahale fiyat politikasının tarihçesi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 47(1-4), 345-365.
- Tuna, Y. (1993), *Tarımda verimlilik artışının ekonomik sonuçları: Türkiye ile ilgili bir değerlendirme* (1. Basım). Ankara: Milli Prodüktivite Merkezi Yayınları.
- Tunç, H. (2013). *Tarım Sektörünün yapısı ve Türk tarımı üzerine*. Erişim Adresi: <https://www.havvatunc.com/2013/09/05/tarim-sektorunun-yapisi-ve-turk-tarimi-uzerine/>.
- Turhan, Ş. (2005). Tarımda sürdürülebilirlik ve organik tarım. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 11(1-2), 13-24.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2023a). *İktisadi faaliyet kollarına göre a21 Düzeyinde Cari Fiyatlarla Değer, Pay, Değişim ve Endeks Oranları*. Erişim Adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=ulusal-hesaplar-113&dil=1>.

- Türkiye İstatistik Kurumu. (2023b). *Dış ticaret istatistikleri, Aralık 2023*. Erişim Adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Istatistikleri-Aralik-2023-49630>.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2024, 17 Mayıs). *Ekonomik faaliyetlere (ISIC Rev.3) göre ihracat ile ithalat verileri*. Erişim Adresi: <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/menu.zul>.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2024, 17 Mayıs). *Ekonomik faaliyetlere (ISIC, Rev.3) göre ihracat ile ithalat verileri (2005-2019)*. Erişim Adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104&dil=1>.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı. (2023, 12 Ekim). *Ortaklığın geliştirilmesine ilişkin 19 eylül 1980 tarihli 1/80 sayılı ortaklık konseyi kararı*. Erişim Adresi: https://www.ab.gov.tr/files/ardb/cvt/2_turkiye_ab_iliskileri/2_1_ortaklik_iliskileri/2_1_3_ortaklik_konseyi_kararlari_2000c_kadar/1980_1_80_ortaklik_tr.pdf.
- Uslu, H. ve Apaydın, F. (2021). Türkiye’de tarımsal verimlilik ve alan bazlı desteklemeler üzerine ampirik bir uygulama. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 477-499.
- Uzun, A. (2003). 19. yüzyıl Osmanlı tarımına ilişkin çalışmalar. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (1), 205-218.
- Uzundumlu, A. S. (2012). Tarım Sektörünün ülke ekonomisindeki yeri ve önemi. *Alinteri Journal of Agriculture Science*, 22(1), 34-44.
- Uzunoglu, S., Alkin, K., Gürlesel, C. ve Civelek, U. (2001). *Tarım kesiminde yeniden yapılanma: Yeni destekleme politikaları ve ürün borsalarının organizasyonu*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Uzunpınar, A. (2008). *Katılım öncesi AB kırsal kalkınma politikası ve Türkiye’de uygulanacak ıpard programı kapsamında proje hazırlama, değerlendirme ve seçim süreci*. Ankara: Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, Dış İlişkiler ve Avrupa Birliği Koordinasyon Dairesi Başkanlığı.
- Veenhof, K. R., & Eidem, J. (2008). *Meosopotamia: The old assyrian period*. Switzerland: Academic Press, Fribourg.
- Yalçınkaya, N., Yalçınkaya, M. ve Çılbant, C. (2006). Avrupa Birliği’ne yönelik düzenlemeler çerçevesinde türk tarım politikaları ve sektörün geleceği üzerine etkisi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 13(2), 97-118.
- Yapar, S. (2005). Türkiye’de Tarımsal ekonomi ve “Destekleme” politikasının bir aracı olarak Doğrudan Gelir Desteği Sistemi. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (2), 21-37.
- Yavuz, F. (2005). *Türkiye’de Tarım*. Ankara: Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Yayınları.
- Yavuz, F. (2020). *Avrupa Birliği tarım politikaları*. Erişim Adresi: <file:///C:/Users/USER/Downloads/7%20AB%20Tarim%20Politikaları.pdf>.

- Yenigül, S. B. (2017). Kırsal kalkınma politikalarında yeni yaklaşımlar ve bu yaklaşımların Türkiye'nin kırsal kalkınma politikalarına etkisi. *Planlama Dergisi*, 27(1), 16-25.
- Yıldız, F. (2017). Türkiye'de merkezi yönetim bütçesinden yapılan tarımsal destekleme ödemelerinin tarımsal üretim üzerindeki etkisi: 2006–2016 dönemi . *Sayıştay Dergisi*, (104), 45-63.
- Yılmaz, Ö. ve Yücel, G.E. (2017). Sürdürülebilir kalkınma sürecinde Türkiye'nin Tarımda yaşadığı dönüşüm. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(1), 179-199.
- Yiğit, A. A. (2019). Toprak ve Tarım Reformu Kanunu ve pilot il olarak Urfa'da uygulanması (1973-1978). *Türk Dünyası Araştırmaları*, 123(242), 35-48.
- Yörür, N. (2010). *1990 Sonrası Türkiye'de uygulanan kırsal alan ve tarım politikaları üzerine genel bir değerlendirme*. Erişim Adresi: https://www.spo.org.tr/resimler/ekler/c8ce55163055c4d_ek.pdf.
- 2024 Yılında Tarım Sektöründeki Desteklerin Ekonomiye Etkisi Nasıl Olacak ?. (2024, 05 Ekim). Erişim Adresi: <https://teoxfarm.com/blog/icerik/2024-yilinda-tarim-sektorundeki-desteklerin-ekonomiye-etkisi-nasil-olacak/>.

Türkiye’de Yapılan Tarımsal Desteklerin Merkezi Yönetim Bütçesi ve Ekonomi Üzerindeki Etkileri

Tuba Yıldız

Prof. Dr. Hatice Dayar